

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Томица Мојашевић

**ТЕМАТСКА УСМЕРЕНОСТ И КЊИЖЕВНИ ЈУНАЦИ У РОМАНИМА *ВРЕМЕ*
ВЛАСТИ И ВРЕМЕ ЗА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА**

докторска дисертација

Београд, 2015.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Томица Мојашевић

ТЕМАТСКА УСМЕРЕНОСТ И КЊИЖЕВНИ ЈУНАЦИ У РОМАНИМА *ВРЕМЕ ЗЛА* И
ВРЕМЕ ВЛАСТИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Tomica Mojašević

THEMATIC FOCUS AND LITERARY CHARACTERS IN THE NOVELS *VREME ZLA* AND
VREME VLASTI BY DOBRICA COSIC

doctoral dissertation

Belgrade, 2015.

Подаци о ментору и члановима комисије:

Ментор:

Др Јован Делић,

редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Чланови комисије:

1. Др Милан Радуловић, научни саветник Института за књижевност и уметност, руководилац пројекта за теорију књижевности, ванредни професор српске књижевности на Православном богословском факултету Светог Василија Острошког у Фочи, Универзитет Источно Сарајево.
2. Др Предраг Петровић, доцент, Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Датум одбране: _____

ТЕМАТСКА УСМЕРЕНОСТ И КЊИЖЕВНИ ЈУНАЦИ У РОМАНИМА *ВРЕМЕ ЗЛА* И *ВРЕМЕ ВЛАСТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

САЖЕТАК

Овај рад настоји да пружи увид у цјелокупан Ћосићев романијерски опус, с посебним освртом на романе *Време зла* и *Време власти* и да укаже на њихов статус у критици и науци о књижевности, али и да освијетли суштинске особености ових Ћосићевих романа.

У овом раду посебно је освијетљен проблем тзв. историјског романа и његовог статуса у српској књижевности, однос самог Ћосића према историји и промјене у том односу, као и однос историје и фикције у овим романима. У раду је посебно разматран статус Ћосићевих ликова као носилаца идеје коју ће писац уздићи на ниво идеологије, као и улога историјских ликова и начин њиховог структурирања. Овај рад се бавио и проблемом пишевог промијењеног доживљаја Комунистичке партије и њених руководилаца, нескладом између идеализоване представе револуционе борбе следбеника болшевичке идеологије у првим романима и ове друге, реалистичке представе о њима у романима који су почели излазити осамдесетих година прошлог вијека, али и начином транспозиције пишевог аутобиографског искуства и историјске грађе у имагинарни свијет његових романа.

Кључне речи: Добрица Ћосић, *Време зла*, *Време власти*, историјски роман, историја и фикција, идеологија и роман.

Научна област: Српска књижевност.

Ужа научна област: Српска књижевност XX века.

УДК број: _____

THEMATIC FOCUS AND LITERARY CHARACTERS IN THE NOVELS *VREME ZLA* AND
VREME VLASTI BY DOBRICA COSIC

ABSTRACT

This work tends to provide the insight into entire Cosic's opus of novels, particularly the novels *Време зла* and *Време власти* and it shows their status in literary critique and the science of literature and this work also emphasizes crucial characteristics of these Cosic's novels.

The work particularly highlights the problem of historical novel and its status in Serbian literature; it also accentuates Cosic's relation to history and his evolution in that relation as well as the relation between history and fiction in these novels. The work specifically considers status of Cosic's characters as the bearers of the idea that the novelist rises onto the level of ideology and it also studies the role of historical characters and their structuring.

This work presents the problem of writer's altered perception of Communist Party and its leaders and disharmony between idealized concept of revolutionary struggle of Bolshevik's ideology in his early novels and realistic concept in the novels written during the eighties. It also shows the transition from writer's autobiographical experience and historical facts to imaginary world of his novels.

Key words: Dobrica Cosic, *Vreme zla*, *Vreme vlasti*, historical novel, history and fiction, ideology and novel.

Scientific field: Serbian literature.

Scientific field of research: Serbian literature of the 20th century.

UDK number: _____

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
I	
Историја у романима Добрице Ћосића	7
Постмодернистички изазови Ћосићевог историјског романа.....	45
Однос историје и фикције у романима Време зла и Време власти ..	54
II	
ВРЕМЕ ЗЛА	71
Слика епохе између два рата	71
Слика настанка и развоја Комунистичке идеологије	78
О ликовима у Ћосићевим романима.....	112
III	
ВРЕМЕ ВЛАСТИ	155
О Комунистичкој партији после Другог светског рата.....	155
Однос приповиједање–приповједач	167
Владавина комунизма (пишчев обрачун са идеологијом)	177
Голи оток као хронотоп патње	193
Наратор или јунак нашег доба	216
IV	
Наративни модели у романима Време власти и Време зла	232
ЗАКЉУЧАК	238
ЛИТЕРАТУРА	242
БИОГРАФИЈА	249
ПРИЛОЗИ	250

УВОД

Приликом избора теме за докторску дисертацију, првобитно сам се водио мишљу да одаберем знатно ширу, захтјевнију тему, па је идеја била да се позабавим сликом епохе у Ћосићевим историјским романима, почев од *Корена* па до *Време власти II*, хронолошки последњег његовог романа.

Међутим, сусрет са Добрицом Ћосићем¹ довео ме је корак ближе коначној теми, која би, по његовом мишљењу, требало да обухвати један од романа, па сам одустао од раније замисли, намјеран да послушам драгоцјен савјет писца, чији романи ће у будућности представљати предмет мог свеобухватнијег истраживања. На инсистирање ментора професора Јована Делића, за тему своје дисертације ипак сам узео два романа – *Време зла* и *Време власти*. На избор истраживања које се бави тематским планом и књижевним јунацима утицала је и чињеница да је ово почетак мог бављења Ћосићевим опусом, док дубље анализе захтијевају нови приступ и захвате до којих ће доћи у будућности.

О овим романима се мање писало, док су у тематском погледу веома занимљиви јер обрађују врло интересантну тематику доласка једне идеологије на власт и посљедице њене владавине праћене будним оком писца, који је, учествујући у револуцији, био упознат са суштином идеолошке мисли, циљевима које је требало достићи, средствима за њихово постизање, али и са свијешћу сљедбеника бољшевичке идеологије, револуционара који, желећи да остану на партијској линији, чине оно што други не би радили, па, кад остану изиграни од идеологије и историје, схватају сву

¹ Да рад не бисмо оптерећивали биографским појединостима, одлучили смо да основне биографске податке дамо у фусноги.

Добрица Ћосић (Велика Дренова, 1921 — Београд, 2014), српски писац, романсијер и есејиста, политички и национални теоретичар, редовни члан САНУ, једна је од најзначајнијих појава српске књижевности и културе у другој половини двадесетог вијека, а његово дјело извршило је велики утицај на развој модерне српске књижевности. Основну школу завршио је у Дренови, Нижу пољопривредну школу у Александровцу, а Средњу пољопривредну почео је у Букову код Неготина, одакле је искључен због политичке дјелатности, да би се по избијању рата прикључио партизанском покрету и узео активно учешће у Народноослободилачкој борби. У току Народноослободилачке борбе био је политички комесар у Расинском партизанском одреду, уредник листа „Млади борац“ и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а Комунистичке партије Југославије за Србију. По завршетку рата био је члан АГИТПРОП-а Централног комитета КП Србије, а републички и савезни посланик био је 12 година.

У књижевност улази романом *Далеко је сунце* (1951), да би после њега уследили романи *Корени* (1954), *Деобе* (1961), *Бајка* (1966), *Време смрти I–IV* у периоду од 1972. до 1979, *Грешник* (1985), *Отпадник* (1986), *Верник* (1990), *Време власти I* (1996) и *Време власти II* (2001).

Ћосић је добитник бројних књижевних награда и признања. Његова дјела преведена су на више од тридесет језика.

Умро је у 93. години у Београду, 18. 05. 2014.

тежину злочина који су починили, вјерујући да чине добро. Тим нескладом између појединца, ислуженог револуционара, и идеологије која се претворила у један велики механизам који стеже обруч око неистомишљеника, међу које се, на своју несрећу, нашао и он, појединац, баве се ова два последња романа Добрице Ћосића.

Добрица Ћосић је у својим романима успоставио слику једне епохе, трагичне по својој судбини, страдањима, неоствареним идеалима. Велике теме овог писца биле су историја и трагична судбина српског народа. Поред бављења историјом, односно њеним романсирањем, и политика је била један од пишевих усуда. Као резултат тог необичног споја појавили су се романи који осветљавају пишеву епоху, али донекле и проблематизују пишеву слику исте епохе дате у неким ранијим дјелима.

Живећи и стварајући у тегобном двадесетом вијеку, Ћосић се, у свом покушају да га што боље разумије, окренуо прошлости, трагајући за клицом зла које је обухватило пишев двадесети вијек.

Сумирајући размирице са сопственом епохом и људима који јој одређују ток, али и судбине непослушних људи, Добрица Ћосић се окренуо писању мемоарске и есејистичке прозе. У овим дјелима Ћосић биљежи властита виђења о минулом времену у коме је стасавао као писац, али и као политичар, који је осјетио горчину припадања владајућој елити, али и горчину статуса опозиционара, незаштићене јединке против које ће војштити и критичари и власт. Због својих дјела, Добрица Ћосић дуго је био у некој врсти идеолошке немилости која је потрајала и после краха комунистичке идеологије.

У Ћосићевом стваралаштву постоји сагласност између есејистичког, публицистичког и књижевног дјела чији предмет је сурова свакодневица двадесетог вијека, злочини према појединцу, чији се глас не чује у свеопштој тишини мртвог мора над којом лебди нечија рука, пријетећи подигнута. Добрица Ћосић је био свједок, тумач и учесник у бурним историјским догађајима свог трагичног вијека, у коме су се јавиле и расуле многе утопије; вијека који је изневјерио и обесмислио најхуманије идеале, жртвујући највеће вриједности једног народа – живот, културу, традицију, будућност. Та трагика раније начињених избора пулсира кроз оба ова романа.

Пишући о историји Србије, писац нам даје своју визију догађаја, оживотворену јунацима и предјелима из својих ранијих романа. Тако је приповијест о Катићима и Дачићима, започета у Коренима, настављена у каснијим романима који прате основну замисао самог аутора о стварању породичног романа. Породични роман Добрице Ћосића дубоко је укоријењен у традицији европског романа који је слиједио начело да се прича о породици наставља као историјска прича у више генерација. Тако је у овим наративима, које одликује епски сензибилитет, исписана велика

историјска прича, прожета људским судбинама и догађајима прије, за вријеме и после Другог свјетског рата.

Прича је постављена тако да сваки нови роман доноси наставак раније саге, која је из неког разлога прекинута. То објашњава и појачано интересовање читалаца за сваки наредни роман, који треба да разријеша замршено клупко догађаја, судбине јунака, дилеме и, напослетку, да причу доведе до конца. У том смислу, *Време зла* и *Време власти*, последњи Ћосићеви романи, имају посебан значај. Они ће дати епилог читаве породичне саге о судбини двију породица и ликова који се јављају у ранијим романима, за чију судбину су читаоци веома заинтересовани. Читалац је свјестан да се овим романима завршава пишчева приповијест о историји једног народа и двију породица, поготово када је ријеч о последњем Ћосићевом роману *Време власти*.

Оно што треба нагласити када је ријеч о романима *Време зла* и *Време власти* јесте проблем искорача у односу на претходне романе који су обухватили ранији историјски период. Наиме, догађаје о којима писац приповиједа у своја два последња романа, посебно у роману *Време власти II*, можемо назвати ближом историјом, за разлику од историјских догађаја који су романирани у ранијим дјелима. Проблем ауторове дистанце је веома сложен имајући у виду чињеницу да писац закорачује у свијет својих јунака. Пишчев улазак у свијет сопственог наратива помјера и проблематизује границу између стварности и фикције. Наиме, у ранијим Ћосићевим романима ликови припадају домену фикције, док у романима *Време зла* и *Време власти* превагу има метафикција, те ови ликови добијају обресе стварних јунака, посебно када је ријеч о самом Ћосићу, лику наратору, који фиктивну стварност уздиже на ниво више стварности.

Улазак писца у свијет својих јунака израз је пишчеве идеје о стварању интегралног романа, о коме ће бити ријечи у овом раду. Ћосић је у више наврата помињао своју идеју о стварању интегралног романа који би обухватио све битније историјске догађаје свог времена. Зачетке реализације ове идеје налазимо у *Деобама*, у којима се сам аутор по први пут јавља у кругу ликова својих романа, да би у *Времену зла* његов лик узимао више учешћа у самој фабули. Чини се да је та идеја најбоље остварена у Ћосићевом последњем роману *Време власти*, у коме сам аутор постаје један од главних јунака, уплетен у замршену мрежу односа, међусобно повезаних судбина и јединственог историјског времена.

Ћосић није успио да оствари овај идеал можда и зато што је превише енергије потрошио на књиге које су биле његов лични мајдан прозне грађе. Ту прије свега мислим на његова сјећања. Питање је у којој мјери је Ћосића, да и од тога начини мемоарску прозу, омела чињеница да је био значајан

саучесник историје. С друге стране, мислим да је био преопрезан да не би повриједио живе људе, како би избјегао сваки вид претенциозности.

Ћосићеви романи су мисаоно и драматично богати, са убједљивим, психолошко мотивисаним јунацима. У том погледу идеал је могао и бити и Достојевски. Међутим, такав идеал је тешко остварив.

Да је остварио идеју о „великом роману“ , сигуран сам да би главни јунак морао бити сам Добрица Ћосић, да би његова заглавност у огледало суштине историје српског народа, проницање у његову судбину било изведено на маестралан начин. Тај роман, да је остварен, не би могао бити завршен без догађаја с почетка 21. вијека, којима се писац из неког разлога није могао посветити.

У свом раду служио сам се аналитичком методом, превасходно методом иманентне анализе, утврђујући промјене и специфичности приповједачког поступка у романима који су предмет истраживања, пратећи тематику сваког романа и сваког његовог дијела појединачно, у свом покушају да дам анализу књижевних јунака и доведем их у везу са претходним романима, покушавајући на крају да понудим сажету слику епохе у Ћосићевим романима. Зато је од посебно значаја била анализа књижевних јунака, поступак њихове индивидуализације и карактеризације, њихова уроњеност у историјске догађаје и повезаност са тематском усмјереношћу романа, њихов однос према идеологији, историјским догађајима и промјенама, њихово разумијевање и неразумијевање збивања, њихова трагична природа.

Без обзира на то што ће у раду бити ријечи само о два његова вишетомна дјела, неопходан је био поглед на Ћосићев романсијерски опус у цјелини као и на специфичност Ћосићевог виђења историје из кога произилази схватање описане епохе као вијека трагичних заблуда и трагичног положаја човјека у историји.

У дисертацији је описана приповједна техника Добрице Ћосића у овим романима с нагласком на иновације и промјене у односу на претходне романе. Анализом приповједних поступака утврђен је начин пишчевог обликовања саме приче, који је другачији у односу на ранија Ћосићева дјела, као и значај нараторове улоге у причи, која битно утиче на то какав ћемо имати став према информацијама које нам он предочава. Због нараторове блискости са својим јунацима и догађајима у овим романима, посебно у роману *Време власти*, поставља се проблем нараторске дистанце и степена учешћа самог аутора у догађајима које нам предочава његов литерарни двојник, наратор. Наиме, писац своју позицију свезнајућег приповједача, које се држао у већини својих романа, постепено напушта у свом последњем роману *Време власти*, препуштајући конце свог наратива наратору који је дио фиктивног свијета приче, дакле фиктивном лику, да би се тек

повремено појављивао, и то онда када хомодијегетички наратор није присутан на сцени, нити на било који начин учествује у комуникацији.

Напоредо с овом анализом коришћена је и тематска анализа, која је требало да покаже тематске специфичности ових Ћосићевих романа и пишчево настојање да дадне обухватнију слику епохе.

У овим романима доминира пишчев промијењен однос према стварности и идеологији којој је и сам припадао, али и према ранијој слици епохе, успостављеној у романима *Далеко је сунце и Деобе*. У романима *Време зла* и *Време власти* писац се критички односи према свакодневној стварности, нагрђеној идеологијом, која се претворила у тоталитарни систем власти. С друге стране, промјена пишчеве перспективе посматрања на своју идеологију мотивисана је његовим додиром са оностраним, фиктивним свијетом свог дјела. Тај додир два свијета, остварен пишчевим сједањем у фотељу свог књижевног јунака, представља се као пресудан детаљ за даљи ток приповиједања локализацијом тренутка кад је сам наратор престао слиједити идеолошке и окренуо се књижевним токовима.

По нашем осјећању, ова три нивоа анализе Ћосићевих романа – анализа приповједачких поступака, анализа тематске усмјерености и анализа књижевних јунака – неодвојиве су и међусобно комплементарне.

Користећи се овим методама, успјели смо доћи до општих закључака о историјском роману код нас, о Ћосићевим иновацијама и односу према традицији, о промјенама унутар Ћосићевог погледа на свијет, идеологију и књижевност.

Централно место у овом раду посвећено је анализи тематске усмјерености и специфичности ових романа и пишчевом настојању да да свеобухватну слику епохе, анализи књижевних јунака и начину њихове индивидуализације и карактеризације у оба романа посебно.

У оквиру ових поглавља разматрани су и однос самог писца према идеологији, као и разлози његовог промијењеног доживљаја идеологије и окретања другачијем начину сагледавања њене владавине, али и начин транспозиције пишчевог аутобиографског искуства у сам наратив романа и питањем како се то може одразити на рецепцију самог дјела код читалаца.

Приликом анализе књижевних јунака бавили смо се питањем њихове тематске усмјерености, повезаности са ранијим романима, односом према идеологији, као и тиме колико је питање тог односа пресудно за њихову карактеризацију и даљу судбину. У центру пажње био је и однос ликова према идеји, што у већини случајева битно утиче на начин њихове карактеризације, поступак њиховог грађења, при чему је посебно истакнуто постојање прототипова.

Посебним поглављивима обухваћени су однос Добрице Ћосића према историји, специфичности
пишчеве приповједне технике у односу на раније романе, однос историје и фикције у овим
романима и присуство постмодернистичког манира њиховог мијешања.

Историја у романима Добрице Ћосића

У српском роману двадесетог вијека историја представља један од најзначајнијих тематских оквира. Српски романописци често приповиједају о неком догађају из прошлости, махом националне, инспирисани биографским или аутобиографским чињеницама, па њихова дјела имају карактеристичан одраз стварности.

Историји, као причи о ономе што се догодило у прошлости, многи наши велики романисти, попут Иве Андрића, Милоша Црњанског, Добрице Ћосића и других, дугују своје књижевно име. Ови писци своја најзначајнија књижевна остварења дугују управо оваквом жанровском усмјерењу.

Инспирација историјском тематиком битна је одлика српског романа двадесетог вијека.

Трагање за историјском истином није било примарни циљ ових романиста, који су се у великој мјери дистанцирали од те истине. Појам историјске истине намеће се сам по себи у оваквој врсти романа. У вјеродостојност историје традиционално се не сумња. Историја је Свето писмо, у којем нема недоумица, сумњи, нестварног и немогућег. Историја је, дакле, оно што се заиста догодило. Прича је нешто сасвим друго. Она је мит, легенда, измишљена и измаштана с неким одређеним циљем. Чак и када се односи на неке стварне догађаје, ријетко ко је спреман да повјерује у њену истинитост. Међутим, и једно и друго, и историја и прича, припадају наративним жанровима у којима се на посебан начин представља низ догађаја. Оно што је карактеристика српског постмодернистичког историјског романа јесте управо то прожимање историје и приче, односно стварности и фикције.

Српски историјски роман двадесетог вијека карактерише и нови, другачији однос према историји и књижевној традицији. Све присутнији манир мијешања историје и фикције указује на недокучивост коначног, историјског знања о прошлости, односно непоузданост саме приче о њој. Тој историјској истини историчар није нимало ближи од самог романиста који се као и он бави историјом. У крајњем случају, обојица само подражавају истину, свјесно манипулишући чињеницама у свом напору да дају своју верзију одређеног историјског догађаја. Маниру мијешања историје и фикције биће посвећена посебна пажња у овом раду.

*Историјски роман, који је у српској књижевности поново добио посебан значај, креће се, како истиче Палавестра, у врло широком простору – од романиране историјске студије, саграђене на документарној грађи, преко жанровски развијених и разрађених ратних романа о Првом и Другом светском рату, тривијалних, авантуристичких, витешких или криминалистичко-шпијунских романа, романа о великим историјским заверама, патетичних родуљубивих романа из националне историје па све до изразито критички настројених и усмерених личних, породичних и генеалошких романа.*² Ова последња поткатегорија историјског романа нам је посебно занимљива не само због Ћосића и његових романа које бисмо можда могли укључити у њу, уз већа или мања огрешења, већ и због тематске усмјерености на период настанка ових романа и жеље њихових аутора да тај период сагледају кроз призму сукоба између различитих нивоа идеолошке свијести својих јунака који се огледа као сукоб остатака традиције, такозваног грађанског морала, и владајућег лијевог тоталитаризма, оличеног у бољшевизираним вођама југословенског пролетеријата.

Један од најважнијих представника историјског романа у српској књижевности двадесетог вијека свакако је Добрица Ћосић. Његово озбиљније бављење националном историјом почиње романом *Корени*, да би се касније све више продубљивало. Ако је роман *Време смрти* значио пишчево коначно окретање националној историји, онда су романи *Време зла* и *Време власти* означили пишчев дефинитиван разлаз са идеологијом којој дугује своје, дијелом књижевно, а свакако политичко име.

У Ћосићевим романима историја има веома важну улогу. У њима не само да се прича заснива на историјским догађајима и не само да писац на позорницу изводи стварне, историјске личности већ је историја и сама постала један од главних предмета његовог приповиједања и промишљања стварности.

За разлику од традиционалног историјског романа, који тежи објективној историјској истини, односно вјерној реконструкцији историјских догађаја, Ћосићеве романи не иду у том смјеру. Ћосићу је историја повод, не и крајње одредиште. Његови романи су махом усмјерени ка сагледавању и процењивању националне историје, свођењу њеног трагичног

² Предраг Палавестра, *Обнова историјског романа*, Историјски роман — зборник радова, уредник др Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996, стр. 88.

биланса, али и ка полемици са званичном историографијом. Стога, његова дјела не треба схватати као реконструкцију историје, већ више као њену ревизију.

Слика епохе коју васкрсавају његова дјела вјерна је, не у историјском, етнолошком, етнографском смислу, већ у умјетничком, и почива на пишчевом увјерењу да историјску истину о прошлим збивањима и временима не можемо спознати саму по себи. Ћосићево бављење историјом, које је, ако изузмемо роман *Бајка* и још неколико есејистичких дјела, дистинктивно обиљежје самог писца, израз је изразите жеље да се премости јаз између прошлости и читаочеве садашњости, али и да се та прошлост сагледа у другачијем контексту.

Иако се у неким аспектима ослања на званичну историографију, његов роман наставља досљедно да демистификује неке трагичне историјске и идеолошке заблуде.

У потоњим историјским романима Добрице Ћосића новина је и само пишчево укључивање у круг историјских и фиктивних ликова свог дјела. Не значи ли, истовремено, тај силазак у свијет романа и пишчево ступање на историјску позорницу? Међутим, то још увијек не доводи у питање „историчност“ ових романа те у том смислу не мијења битно однос на релацији романсирања историје и историзирања романа. Поменути силазак писца у свијет сопственог дјела и његова трансформација у јунака наратива дио је пишчеве експерименталне замисли о стварању једне нове форме, такозваног интегралног романа. Дакле, историја у Ћосићевим романима је фабулизована субјективна историја чији главни јунаци долазе из породице Катић, док историјски ликови служе као декор, јер се њиховим присуством више објективизира одређени историјски тренутак него што утичу на саму радњу.

Историја у његовим романима један је од главних поетичких полазишта и основни покретач радње. Историјска нит као потка романсирања јавља се са *Коренима*, а наставља се кроз романе *Време смрти*, *Време зла*, *Деобе* и *Време власти*. Са *Коренима* почиње на особит начин поетизована историја Србије Добрице Ћосића, сагледана очима писца-историчара.

*С романом Добрице Ћосића расте ритмија наше ненаписане књижевне историје једног великог, једног изгубљеног рата.*³ Добрица Ћосић је желио да један новији период српске

³ Милисав Мирковић, *Магнетна поља Добрице Ћосића*, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 111.

историје који обухвата скоро два вијека књижевно и умјетнички уобличи, да га сачува од свакојаких другачијих „истина”.

Историја Србије у романима Добрице Ћосића у ствари јесте прича о једној породици чија судбина прати колективне несреће читавог народа. Породици Катић писац је намијенио да буде мјерило сваке несреће која је наметана земљи „сељачких гуњева”. Она мора искусити сва зла, било да долазе са стране, било да их ствара нека наизглед утопијска идеологија. Толико историјских несрећа и заблуда превише је и за много веће државе и етносе него што су Србија и њен народ. Под теретом тих догађаја распада се породица преровских Катића, *највећа породична лоза у српској литератури, кроз чију ће судбину писац испричати велику причу трагичне српске историје у последњем веку другог миленијума.*⁴

Тематски гледано, Ћосићеви романи су у основи историјски. У њима је на посебан начин приказана новија историја српског народа која обухвата нешто дужи период од једног вијека. У овим романима обухваћени су сви важни историјски моменти, путеви и раскршћа којима се кретао један народ, често лутајући, у потрази за слободом. Дакле, Ћосићеви романи прате ход тог малог народа историјским путевима и странпутицама друге половине деветнаестог и читавог двадесетог вијека.

Такође, у монументалном прозном опусу овог писца наилазимо и на присуство других жанрова романа, као што су психолошки, филозофски, авантуристички, породични... Сви његови романи, осим *Бајке*, имају у себи доминантан историјски патос, а ако из овог низа изузмемо и роман *Далеко је сунце*, онда им можемо придодати још једну карактеристику, *када се говори о фабулативној равни романа, а то је, по Радуловићевим ријечима, тежња да се повежу у велики породични роман.*⁵

Историја у његовим романима није само историја Србије већ и историја двију породица, историја његових јунака. У тако замишљеној мјешавини историје и фикције одвија се радња Ћосићевих историјских романа.

Историја Србије у романима овог писца почиње Тимочком буном и Пашићевом издајом радикалских начела и досеже скоро до савремених догађаја, тј. до деведесетих година прошлог вијека. Но ипак, Тимочкој буни, као првом значајнијем описаном историјском

⁴ Бошко Руђинчанин, *О три завичајна мотива у романима Добрице Ћосића, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 299.

⁵ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 26.

догађају, није посвећена толика пажња као неким каснијим историјским догађајима. Она је и по снази и по посљедицама значајна и у историји, али и у овом роману. Разлаз оца и сина са овом буном је дефинитиван. Он је не само личан, вођен Вукашиновом жељом да се ожени дјевојком коју воли против очеве воље, већ и политички. Поменути разлаз омогућио је писцу да многе догађаје прикаже из различитих углова. Један угао посматрања је преровски, народски, сељачки, а други је грађански, скупштински, интелектуалистички. И та два гледишта задуго ће бити доминантна, како се догађаји буду помјерали из Прерова у Паланку и Београд, и обрнуто. Без те двије перспективе догађаји не би имали исту упечатљивост, снагу и сликовитост. Касније се перспективе умножавају појавом нових ликова који узимају активно учешће у догађајима који слиједе.

Први велики историјски догађај послје Тимочке буне био је Први свјетски рат. Овај, по посљедицама до тада највећи рат биће тема Ћосићевог романа *Време смрти и тематски је заснован на грађи која говори о конкретним историјским догађајима и реалним историјским процесима*.⁶

Њиме, као причом о историји свог народа, Ћосић је стао на супрот идеолошки створеној представи о овом догађају, која умањује стварни значај и жртве које је српски народ имао у том великом историјском сукобу. Овај роман се тематски одвојио од осталих романа из тог периода актуелизацијом историјске приче о Првом свјетском рату која је гурана у други план од стране владајуће идеологије, која је наглашено инсистирала на отклону према свему што у себи садржи национални предзнак.

Поред Ћосића, темом Првог свјетског рата бавили су се и Растко Петровић (*Дан шести*), Стеван Јаковљевић (*Српска трилогија*), Бранислав Нушић и др. Међутим, Ћосић је овој теми пришао свеобухватније, не задржавајући се само на једном историјском догађају већ је, за разлику од поменутих аутора, као тему својих романа узео много ширу лепезу историјских догађаја.

Описујући догађаје из Првог свјетског рата, Ћосић их сагледава са извјесне временске дистанце, процењујући утицај и чињење, односно нечињење великих сила, али се и пита има ли спаса човјеку и народу који су стали пред точак историје. Остаје и питање је ли се могло више учинити да се држава сачува од разарања и пораза, а њен народ толиких жртава. Н. Ковач истиче да се питање историјског избора код Ћосића не поставља као

⁶ Исто, стр. 39.

стратешки маневар дипломатског или војног карактера, него као судбинска одлука од које зависи биолошки опстанак народа. Историја се на тај начин, наставља даље Ковач, исписује као хроника страдања анонимних жртава над којима тријумфују произвољности „државног разлога" и политичког ума.⁷

Окосницу овог историјског романа чини Први свјетски рат, који се водио на територији Србије. Сама фабула романа испуњена је дјеловањем историјских ликова: Живојина Мишића, Радомира Путника, престолонаследника Александра, краља Петра, Петра Бојовића, Степе Степановића, Драгутина Димитријевића Аписа и других.

Добрица Ћосић је, пишући овај роман, обухватио свега двије године Првог свјетског рата, али је успио да нам дочара све најзначајније његове епизоде, од његовог почетка па до повлачења преко Косова, Црне Горе и Албаније ка Грчкој.

Пишући о овом рату, Ћосић нам на посебан начин продубљује знање из историје омогућивши нам потпуно другачији доживљај овог великог историјског догађаја.

Ћосићева одлука да се окрене националној, умјесто, као до тада, партизанској тематици, могла га је скупо коштати, имајући у виду да тема из националне историје из периода Првог свјетског рата у то вријеме није била посебно популарна, па је постојала реална опасност да сам писац буде означен као носилац или заговорник великосрпске идеје, а његово дјело забрањена литература. Све је то Ћосић морао знати, па са сигурношћу можемо тврдити да је свјесно ушао у ризик.

Међутим, ово прво ипак се није десило. Овај роман је добро прихваћен и код критичара и код читалаца који су предосјетили да је на његовим страницама исписана занимљива историјска драма једног времена, преломљена кроз судбину појединца који се нашао насупрот несхватљивој сили историје и из свега изишао поражен. Дакле, овај роман свједочи о немоћи појединца у судару са историјом. Ћосићев јунак је захваћен историјом као ријеком живота, приморан да се креће низ њену матицу и осуђен на страдање.

Милан Радуловић истиче да су неки критичари наслутили да је овај роман постао средишња епизода велике поетске историје српског народа коју је писац замислио и коју ће постепено исписивати. Слика овог рата, како он наводи, живља је и дубља од оне која је створена у званичној историографији, документима и усменим предањима о људима и

⁷ Н. Ковач, *Искусва историје и роман*, Историјски роман — зборник радова, уредник др Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996, стр. 229.

догађајима у једном великом историјском тренутку.⁸ Овај роман је одиграо велику улогу у обнови српске националне самосвијести и буђењу свијести о историјском достојанству нације.⁹ Сам писац није успио да избјегне квалификације попут националистички или великосрпски романијер, што је у ствари била и нека врста позива читалаца на бојкот.

Ћосић је био свјестан чињенице да се тек са историјским романом уобличава, заправо завршава историјска прича једног народа. Такође је био свјестан да су историјски документи и забиљешке о прошлости само незавршена прича, која без умјетничког обликовања остаје непотпуна. Знајући све то, Ћосић је пред собом „поставио један привидно једноставан, али изузетно амбициозан стваралачки идеал: да напише поетску историју свога доба, да историјску свест и нововековно историјско искуство нације уобличи у модеран роман, да романом васкрсне и обасја дух своје епохе¹⁰. Роман *Време смрти* је, у том смислу, покушај да се историја Србије сагледа кроз пројекцију драме појединца и колектива који страдају у покушају да се одупру силама уништења које се испољавају као институционалне творевине једне моћне империје. То је роман о Првом свјетском рату, који је дао широку слику времена, догађаја и људских судбина. Његова прича није само ослоњена на историјске догађаје. Писац је историјску основу свог романа надградио, додајући јој обресе свог, спонтано изграђеног, умјетнички обојеног свијета.

У овом дјелу Ћосић није пропустио прилику да као романијер полемише са историјом, њеним протагонистима и митовима који су створени о њој. Отуда мноштво имагинарних јунака који стоје раме уз раме са историјским ликовима. Рушећи митове о историјским догађајима, укључивањем елемената фикције који им подривају снагу, писац одбацује аутентичност историјских истина и прича у којима се само величају јунаци и побједи. Његов роман је стао на пут епизацији Првог свјетског рата.

Грађу за ову причу писац је налазио и у свом животном искуству, у разноразним историјским архивима, дакле, у историји, традицији, али и савременој култури. Све то Ћосић је на прави начин уклопио и ставио у функцију казивања о знаменитим догађајима, који су своје мјесто нашли не само у историји већ и у народном памћењу, пјесми, причи... Укратко, писац у овом роману актуелизује тему коју владајућа комунистичка идеологија

⁸ Милан Радуловић, напомене уз издање *Време смрти*, књига 4, Београд, 2001, стр. 629.

⁹ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Православни богословски факултет, Фоча, 2007.

¹⁰ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1996, стр. 17.

жели да потисне, тако da његово романсирање историје можемо, посредно, схватити и као дијалог са том истом идеологијом и његово супротстављање њеном покушају уништавања српске културе и традиције. Као одговор таквим настојањима, Добрица Ћосић је објавио роман који ће тај дио српске историје приближити савременом читаоцу, учинити га занимљивим чак и за оне читаоце који су стасавали на етици владајуће идеологије.

Насупрот митовима о Великом рату, како је Први светски рат називан до почетка другог, још већег, стоји прича о људима, појединцима и народу који се нашао у средишту пакла, из кога је једини излаз водио преко завијаних албанских планина.

У своју причу писац је уткао историјске личности тог времена заогрћући је плаштом историје. Ликови Николе Пашића, војводе Мишића, Путника, Александра Карађорђевића, Поћорека, Надежде Петровић нијесу само пуки портрети галерије историјских ликова већ нам несвјесно сугеришу аутентичност, дарују особиту документарност овом роману. Поред писама европских дипломата и владара, која је писац уврстио у овај роман, ови историјски ликови су најчвршћа нит овог књижевног дјела са историјом. Иако овако обликовани историјски ликови сугеришу аутентичност у већем степену и наглашавају историчност самог дјела, с друге стране одузимају роману драж неизвјесности јер је крај одавно познат.

Упечатљива је слика предсједника српске владе Николе Пашића, човјека који умије да ћути и слуша, и за кога у политици нема трајног савезника или противника. Он је приказан као непобједиви, митолошки противник. Градећи његов портрет, писац је посебну пажњу посветио његовом, рекли бисмо, мистичном, загонетном држању пред другима. Тај, у младости, следбеник идеја Бакуњина постао је симбол ауторитативног поретка који треба срушити. Писац није имао симпатија ни за ликове Александра Карађорђевића и војводе Путника. Потоњи краљ Александар приказан је као млад владар, недорастао невољама које су снашле његов народ. Дрзак у опхођењу према неистомишљеницима, склон је да занемари сваки њихов суд. Писац не пропушта прилику да се кроз неки од својих ликова упусти у полемику са кључним историјским ставовима и актерима поменутих догађаја.

Стављајући своје јунаке у то окружење, писац их препушта матици догађаја на коју више ни сам не може да утиче. Његов јунак (а ту прије свих мислим на Вукашина Катића) не само да није покретач догађаја него ни у чему не може да им промијени ток. Због тога је Вукашин Катић, попут познате античке пророчице, осуђен да предвиђа страхоте које ће

услиједити, при чему у његова предвиђања нико не вјерује. Окружен средином и људима који га не разумију, без много правих пријатеља, изузев војводе Мишића, он остаје усамљен, лишен разумијевања, као вјештачки накалемљен и послат да пророкује у времену у коме нема особе која је спремна да га саслуша и разумије. У таквом окружењу, он је само посматрач, резонер који види више од других, али немоћан да било шта промијени.

Писац је сам себи дао већу слободу приликом грађења карактера историјских ликова. По сопственом сведочењу, на тако нешто био је приморан јер се приликом проучавања историјске грађе није могла јасно утврдити разлика између ових историјских јунака, а свједочења самих учесника била су веома непоуздана.¹¹

Но ипак, писац је у тој историјској грађи нашао оно што ће његовог читаоца највише „увјерити“ у истинитост романескне приче, а то су документи и чињенице реалности једне епохе.

Историчности предочених збивања у овом роману, поред историјских личности и догађаја, доприноси и обимна документарна грађа коју писац уноси у свијет сопственог дјела са јасним циљем да сам наратив задржи ту историјску одредницу, која је у великој мјери угрожена стварањем аутономног умјетничког свијета унутар једног потпуно друкчијег, историјског. Приликом проучавања сваког историјског романа, истиче Тања Поповић, читав низ питања намеће управо грађа која је уклопљена у књижевно дјело. По њеним ријечима, потребно је, прије свега, утврдити каквих се мјерила придржавао писац приликом избора за овај или онај документ.¹² Добрица Ћосић је користио историјску грађу како би читаоцома боље дочарао прохујалу епоху, али и обезбиједио већи степен увјерљивости причи која се предочава. Тај историјски слој у наративу Ћосићевог романа *Време смрти* провијава у писмима, записима, прогласима, наредбама, депешама, цитираним новинским текстовима... Њиховим уношењем писац проширује простор који је

¹¹ „О свакој историјској личности из времена Првог светског рата коју сам уводио у драму романа сазнавао сам ситнице, општа безлична својства. Напустио сам потрагу за сведоцима и читао о њима све што се могло наћи у библиотекама и архивама. Месецима сам очајавао обесхрабрен резултатима својих истраживања историјске грађе и докумената. Савременици су писали истим језиком, по истој схеми: Војвода Мишић не разликује се од војводе Степе и Путника; краљ Петар — сав у стереотипним анегдотама“ (*Писмо уреднику*, у *Историјски роман — зборник радова*, уредник др Миодраг Матицки, Београд, Сарајево, 1992—1996, стр. 32).

¹² Тања Поповић, *Јуриј Тињанов и питања историјског романа*, *Историјски роман — зборник радова*, уредник др Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996, стр. 240.

захваћен сукобом, те се постепено у причу укључују поједине европске државе и престонице у којима се креира медијска слика о српском страдању.

Ови исјечци из историје још више употпуњују пишчеву слику времена и људи у њему. Они појачавају читаочев доживљај стварности описаних догађаја. Дакле, ови документи доприносе томе да се прича доживљава као свједочење, а пишчево обликовање те приче као напор да се обезбиједи одговарајући примјери који потврђују историјску заснованост и увјерљивост саме приче. Ова документарна грађа жива је спона између свијета ауторове имагинације и историје.

Њеном употребом писац својој причи налази прави ослонац када се ради о историчности, а, с друге стране, она му омогућава да избјегне обавезу да нам све те догађаје исприповиједа, али и да се усредреди на примарне догађаје. Зато су многи догађаји само дотакнути, поменути. Да се којим случајем задржавао на овим мјестима, прича би несумњиво морала тећи у другом правцу. Овако, она остаје у оквирима основне ауторове замисли. Овиме се на историјском плану не губи много, а писац је себе поштедио ризика да скрене са основне линије своје књижевне повијести.

Крећући се у таквом, историјском амбијенту, Ћосић је избјегао могућност да сам одређује след догађаја. Он је само посматрач који свједочи о ономе што зна, што је прочитао и сазнао о тим догађајима, а оно што не зна користи као могућност да исприча своју причу и уклопи је у временски оквир Првог свјетског рата. Стога, и овај роман можемо посматрати као пишчев покушај да нам опише голготу једног народа кроз призму историје и властите имагинације.

Супротставити се идеји да је историја једног народа нешто што се може потиснути или кривотворити био је један од императива настанка његових романа. Писац се, са висина своје имагинације, уноси у протекли вијек настојећи да нам пружи објективну слику о догађајима који све више иду ка томе да постану мит, предање, а то значи да постану непоуздана грађа за касније књижевне обраде.

Писање о догађајима чији су савременици и учесници још живи носило је са собом одређену одговорност. Ћосић се знао изборити с тим. Прикупљајући грађу за свој роман,

осврнуо се на то колико она може бити непоуздана ако се ослонимо само на казивања оних који су учествовали у поменутиим догађајима.¹³

Дакле, Први свјетски рат је свеприсутна и незаобилазна тема романа *Време смрти* у сва четири његова дијела. Тема рата је у средишту, а све остале теме су непосредно повезане са овим догађајем и гранају се у безброј епизода које обухватају различите, ратом захваћене крајеве.

Своју типично ратну историјску причу Ћосић разбија уношењем низа детаља који јој дају живописну обојеност и свјежину. Без њих би она била хроника, а са њима је роман.

Да рат није само пожар који пустоши и убија, показују управо ти детаљи, готово невидљиви, а доброг прозног писца открива, између осталог, и смисао за те наизглед споредне, мање битне дијелове. Један од њих је и прича о војнику који заједно са својом јединицом застаје да предахне негдје у подножју Рудника. Наиме, он случајно среће једну младу жену и са њом одлази у оближњу појату, желећи да, бар на тренутак, заборави на рат. Сцена недостојна херојства, али достојна истините приче о људима.

Српска војска, у овом роману, није само побједничка, која је у стању да побиједи надмоћнијег и опремљенијег непријатеља, састављена од одликаних војника, хероја, рањеника, већ и војска у којој има дезертера, кукавица, људи спремних на свако зло, али прије свега то је војска људи измучених и надом и очајем, и глађу и кишом, зимом, блатом. Ћосић је на прави начин описао тај велики мозаик људи у покрету. Њену слику у овом роману употпуњују и ликови каријеристе, управника болнице у Ваљеву Пауна Алексића, затим лик ратног војног лиферанта и профитера Најдана Тошића, али и лик Гаврила Станковића, отријежњеног завјереника, некадашњег Аписовог саборца, који се између „обогалењог” живота и смрти одлучује да не живи животом инвалида, као и лик патриотски настројеног, на епским пјесмама и легендама стасалог, Данила Протића, званог Историја, и још многи други ликови као доказ да је у тој војсци било храбрих ратника, али и оних других које је рат на силу увукао у свој ковитлац. Тај рат их је сјединио у невољи, поставио их једне поред других, али им није намијенио исте судбине.

¹³ „Док сам проучавао историјску грађу за роман *Време смрти*, иако су живи били многи учесници српског рата 1914—1918, најмање сам користио њихова сведочења. Брзо сам увидео да су они о свом рату имали своју причу. Она је памћењем и маштом, односно непамћењем и одсуством маште, толико редукована и лична, да само по нечем, не најважнијем, представља сведочанство и документ о човеку и рату...” (*Писмо уреднику, у Историјски роман — зборник радова, уредник др Миодраг Матицки, Београд, Сарајево, 1992—1996, стр. 32*).

Неки су задржали своје предратне навике, не успијевајући да их промијене. Тако за Најдана Тошића посао цвјета, а могућности за лаку зараду су веће него у миру. Писац такве ликове на крају не кажњава, не желећи да се огријешу о животом доказане истине да су ти људи увијек опстајали и остајали некажњени. Напротив, он зна да ће они у сваком времену бити на страни побједника, чак иако су, неким случајем, у рату били на страни поражених.

Пишући о Првом свјетском рату, Ћосић приповиједа о херојској судбини српског народа, његовим подвизима и борбама за опстанак. Први пут после српских устанака тај опстанак је озбиљно доведен у питање. Како се спасити? – питање је чији је одговор Ћосић настојао да проникне, које је непрестано мучило једног од главних ликова романа – Вукашина Катића. Да ли је Мишић имао спасоносне идеје или нас је Пашић својом политиком и непоколебљивом вјером у савезнике, на силу, и у посљедњи час, угурао на савезничке лађе, спасавајући нас потпуног пораза? Да ли је престолонаследник Александар био у заблуди када је одлучио да прави заједничку државу са Хрватима и Словенцима? Кога и чије идеје је требало слиједити да би терет рата био лакши, а поратна страдања мања? Да ли се могло и морало поступати другачије? То су нека од питања на које писац покушава да одговори.

Колубарска битка описана је као херојски чин војске, која из повлачења прелази у контрафанзиву. Писац описује побједу каква до тада, ваљда, још није извојевана. Главне заслуге за такав подвиг припадају смјелом војсковођи који је спреман да се жртвује ризикујући да, уколико његов план не успије, буде проглашен за главног кривца. Описујући ову битку, писац нам даје живописне слике сукоба, блатњавог и тешког терена по коме се крећу исцрпљене војске, прецизне положаје дијелова војски... Све у свему, успио је да нам пружи слику пуну покрета, људи размахнутих и спремних на коначан обрачун, а касније слику болнице пуне људи обољелих од пјегавца и других болести, које у миру убијају више него непријатељ у рату, вароши која је, наједном, оживјела од мноштва људи који су се нашли у том лечилишту, у том стјечишту умирања. Незаборавне су слике паса луталица испред ваљевске болнице, који, навикнути на људско месо, не презају да нападају живе људе, или слика живог војника у гомили мртваца, који несвјесним покретом показује да је још жив. Слика ваљевске болнице подсећа на превијалиште у Бородинској бици, у коме се из минута у минут умирало. Да такво мјесто

за умирање стварно није постојало, тешко да би се могло замислити. У таквом хаосу, Милена Катић губи једну и упознаје другу љубав, као доказ да се живот буди и на мјестима гдје се умире. Ови детаљи употпуњују нашу представу о овом рату и додатно показују да се тих година није само убијало и боловало већ се и живјело, иако тешко и мученички. Зато у овом роману није изразито наглашена трагична црта, иако су за то постојали сви предуслови. Кроз застрашујуће слике рата и страдања, писац је тражио и налазио живот, не желећи да се његов роман до краја претвори у историју или трагедију. Историја у његовим романима је историја појединца, жртве, а не фактографски приказ неког важног догађаја. У средишту интересовања нијесу историјски догађаји, чињенице, датуми, већ појединац, дилеме тог појединца, његов доживљај догађаја, који су постали историјски.

Ћосић у први план истиче обичног човјека, изгубљеног у вртлогу историје, чије га силе немилосрдно распињу, приморавајући га да се увијек изнова сврстава на једну од супротстављених страна. Писац нам даје његову истину, а она је важнија утолико што је болнија, људскија. Тај обични човјек највећа је жртва сваког рата, који је захватио не само читаву земљу и народ већ и тог малог човјека, појединца. Код Ћосића је истина о Првом свјетском рату, у ствари, истина о том малом човјеку, његовом доживљају тог рата.

Писац описује и аустроугарску опсаду Београда, цитирајући и познати потресни говор мајора Гавриловића војницима уочи битке. Битка унапријед изгубљена достојна је највећих битака у историји.

Пратећи хронологију збивања, Ћосић пише о повлачењу српске војске ка Грчкој преко Црне Горе и Албаније. Српска војска се повлачи пред непријатељем вукући за собом своје светитеље, жене, дјецу, старце, а притом је изложена оштрој зими и нападима Арнаута. Колона неодољиво подсјећа на библијску колону изабраног народа коју предводи Мојсије у потрази за Обећаном земљом, али само издалека, јер тај народ који се повлачи преко тешког терена и у тешким временским условима не тражи добро, већ бјежи од зла. Са том колоном повлачи се и остарели краљ, као њен несрећни вођа, нововјековни, савремени Одисеј, који жели да дијели судбину сопственог народа.

Све у свему, писац је у овом роману начинио живописне слике рата као позорнице на којој се највише умирало и патило, али и живјело и опстајало. Те слике су дуготрајније од свих историографских списа који се односе на тај период наше историје. Овај дио српске

историје остаје у нашој књижевности као документарна прича са умјетничким оквиром. Ћосић је открио један нови свијет људи који су имали ту несрећу да живе у времену смрти, убијања и страдања. То је свијет који је спуштен са епских висина пред читаоца, који је први пут у прилици да му јасно сагледа све особине, чује сваки дамар, осјети дах и било времена које је преточено у историју.

Раније поменути смисао за детаљ, наизглед безначајну ситницу којој писац придаје велику важност, очигледан је и на примјеру догађаја који би, по времену дешавања радње, требало да припада овом роману, али је ретроспективно исприповиједан у роману *Време зла*. Наиме, Ћосић ту описује боравак свог јунака Ивана Катића у аустроугарском логору у Нађмеђеру, и помиње иследника који се истицао по суровом начину испитивања и опхођења према заробљеним војницима. Читајући овај роман, био сам изненађен кад сам прочитао његово име – Иштван Патарица. Сјећам се приче свог дједа да му је његов дјед, који је боравио у поменутом логору, причао о том иследнику, кога су још звали и Црни из Нађмеђера. Каква случајност, али за мене! Дакле, Ћосић толико прецизно описује историјске догађаје да и неки наизглед безначајни детаљи, као што је име овог иследника, показују са колико знања и обавијештености је приступио писању ове поетизоване историје Србије, уклапајући све дјелове, историјске и умјетничке, у један велики историјско-умјетничко-естетски мозаик.

Ни у осталим његовим дјелима која по хронологији долазе послје романа *Време смрти* Ћосић се неће бавити, историјски гледано, срећнијом тематиком. Он ће и даље остати везан за историју Србије, која као да је постала нека врста пишневог усуда.

Историјски процеси који су наступили послје догађаја описаних у овом роману, а који ће бити предмет других Ћосићевих романа, нијесу били ништа мање трагични и судбоносни и по посљедицама и по значају.

Слиједећи историјску причу, Ћосић је послје Првог свјетског рата дао и слику међуратне епохе, која је изњедрила комунистичку идеологију. Пратећи њен долазак и развој код Срба, захватио је и многе историјске догађаје који су се тада десили.

Долазак комунизма, хапшења комуниста, њемачки ултиматум кнезу Павлу и његов одговор, мартовске демонстрације и почетак рата чворне су тачке ове историјске драме.

За разлику од романа *Време смрти*, у коме је говорио о догађајима којима није био савременик, радњу романа *Време зла* Ћосић другачије доживљава јер је она и његова

лична историја. Отуда налазимо нешто наглашенију субјективност у приповиједању, описивању доживљаја, али и осјетније присуство наратора у кругу ликова романа. Пишчево присуство међу својим романескним ликовима, иако је мотивисано можда другачијим разлозима, о чему ће бити ријечи у раду, као и присуство документарне грађе коју је користио у роману *Време смрти*, свједочи да је у роману *Време зла* тежио историјски истинитијој прози. Својим присуством у роману Ћосић је знатно остварио увјерљивост, успио је да увјери читаоца у оно што је, како сам вели, најтеже, у истину. На мјесту је и питање колико је свој однос према историји писац кориговао разлазом са комунистичком идеологијом. У романима *Деобе* и *Далеко је сунце* на примјер, знатно је другачији однос наратора према историјским догађајима везаним за Други свјетски рат, него у *Вернику*.

Док у прва два романа писац афирмативно говори о партизанској етици и начину партизанске борбе против окупатора и оних који га подржавају, у овом последњем роману Ћосић тај исти морал и начин борбе подвргава оштром критичком суду. У *Времену зла*, говорећи о улози кнеза Павла, који одлучује да прихвати њемачки ултиматум, писац настоји да ублажи такву историјску одлуку, која је задуго сматрана грешком, правдајући је недостатком времена, које је тада упадљиво истицало на часовнику историје, истовремено је мотивишући бригом за народ, који ће пострадати ако се одбије непристојна понуда.

Ратном сукобу који је захватио Краљевину Југославију Ћосић ће се враћати и у каснијим својим дјелима у којима Други свјетски рат није главна тема.

Други свјетски рат фигурира као главни историјски догађај, који је обиљежио не само читав двадесети вијек и добар дио Ћосићевих наратива већ представља и својеврсну прекретницу у Ћосићевом бављењу књижевношћу, јер је био повод настанка његових првих дјела. Од слављења револуционарне борбе и величања партизанског морала у романима *Далеко је сунце* и *Деобе*, долазимо до потпуног оспоравања и негације револуционарних принципа и морала, који су стављени у службу доласка на власт по сваку цијену.

Оно што је примјетно на први поглед јесте различит или битно промијењен приступ овом рату у *Вернику*. Међутим, неке ствари остале су исте, као на примјер нужност оружаног

отпора окупатору, неопходност револуционарне борбе и вјера у исправност саме идеје једнакости, као и неопходност њеног остварења...

Један од задатака овог рада биће да установи шта се то промијенило доласком (настанком) *Верника* у односу према ранијој слици епохе коју је овај писац пружио у прва два романа, али и због чега је Ћосић у том роману ранијој слици партизанске борбе придодао ову каснију, битно другачију.

Сам разлаз са комунистичким властодржцима недовољан је изговор за објашњење пишчевог књижевноумјетничког заокрета. Неке од разлога можемо тражити и у политички мотивисаним критичким насртајима дежурних режимских критичара, који су Ћосића, по ријечима М. Срећковића, проглашавали за непријатеља социјализма, за српског националисту, издајника...¹⁴ Тај изазов, наставља даље Срећковић, развио је у њему стваралачки потенцијал какав се, вјероватно, не би разгорео да је Ћосић остао човјек дослуха са партијом.¹⁵

Оптужујући идеолошке критичаре, којима је Ћосић постао глинену голуб, Срећковић истиче њихову спремност да распну писца који их је својим романима натјерао да се наднесу над своје властите поразе, промашене књижевне амбиције, изманипулисане животе.¹⁶

За разлику од осталих писаца, Ћосић је имао ту срећу, или несрећу, да већ од првог романа који није био у славу идеологије буде схваћен као националиста, а његови романи као свједочење или скрнављење истине о времену које је обиљежено комунистичком борбом за власт или за очување власти.

Они који су нападали ове романе истицали су Ћосићево ширење националистичке идеологије и антиреволуционалног концепта, који се осјетио већ у роману *Време смрти*, који је схваћен као апотеоза Првог свјетског рата и великосрпске идеје. У поређењу са *Временом смрти*, тетралогии која описује колективну драму једног народа који је своју побједу платио нестанком скоро половине своје младе популације, трилогији *Време зла* се са идеолошке стране штошта замјерало, а највише искривљена слика партизанског морала

¹⁴ М. Срећковић, *Добрица Ћосић, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 159.

¹⁵ *Исто*, стр. 159.

¹⁶ М. Срећковић, *Зло као апорија историје у човековој судбини*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2074.

огрезлог у злочинима, затим комунистичког раја настањеног грешницима, који су своје праведнике слали у логоре који неодољиво подсећају на Дантеову визију пакла.

Ова трилогија била је Ћосићев покушај да се ухвати у коштац са комунистичким искуством пружајући му обиље мотива и тема веома изазовних и интересантних. И у овом роману Ћосић ће се бавити истином као темом, проучавањем изазовне границе између стварности и фикције.

Тема истине и њене неухватљивости протеже се кроз читаву трилогију. Сви ликови заокупљени су и условљени истином, и међусобно се разликују по свом односу према њој. Оне који су трагали за истином задесио је трагичан крај. Оне који су прихватили готове, коначне истине чекала је сатисфакција.

И сам трагајући за истином, писац је начео поглавље о великим лажима и вођама које су се служиле истином као догмом и тако обмањивали своје присталице, и тако су обезбеђивали себи статус врховног тумача истине. Дакле, циљ је јасан, све је требало дати за истину и ради ње.

Поред проблема истине, поставља се и проблем одговорности: ко је одговоран за злочине почињене у име идеолошке истине? Је ли за то одговоран колектив који трпи појединце који се крију иза догми и вође или је одговоран сам вођа, Велики Обмањивач, како га писац назива? А можда је то питање одговорности и једних и других.

Актуелност овом роману, и поред добро осмишљене приче, специфичне композиције, занимљивих ликова, историјских и неких који су се провлачили у ранијим романима, ипак даје специфичан историјски тренутак у коме је смјештена радња ове трилогије. У трилогији *Време зла* приказан је историјски амбијент у коме су се одиграли неки од преломних догађаја у новијој српској историји. У њему су приказани узроци, а у *Времену власти* последице комунистичког освајања власти. У *Времену власти* проговара се и о посткомунистичком свијету, оном који је настао на развалинама комунистичког система. Перспектива из које данашњи читалац сагледава овај период не омогућава му потпуну дистанцу. За њега то је ипак питање личне судбине која је великим дијелом условљена вишедеценијским дјеловањем појединаца, који су називани комунистичким вођама. Дакле, писац је загребао историјску покорицу која се полако почела хватати око још свјежих догађаја покушавајући да, идући романескним путем, загази у збивања и продре у стање духа иза гвоздене завјесе једноумља онда када је та завјеса већ пала.

Слике комунистичких смакнућа доминирају у трилогији *Време зла* и наставиће се у *Времену власти*, роману у којем ће писац проговорити о многим догађајима који су обиљежили период послератне владавине ове идеологије.

Прогон троцкиста из трилогије *Време зла* претвориће се у лов на стаљинисте и њихову депортацију на Голи оток и друге логоре. Помињање комунистичких недјела показује пишчев промијењен однос према историји и стварности. Међутим, појаву посљедњих романа који заокружују Ћосићев рад на историји не можемо сматрати срећном посљедицом разлаза са Брозовом политиком. Има ту нечег што можда ни сам писац није докраја открио, а што можемо сматрати неком врстом идеолошког отрежњења.

Међутим, сам Ћосић истиче да писци историјског романа свој историзам заснивају на разумијевању духа епохе о којој пишу. Свој промијењен однос према стварности објашњавамо и пишчевом накнадном свијешћу о догађајима и личностима који су му грађа и чињенице за транспозицију у имагинарну реалност.¹⁷

Као што је Лукач писао у својој студији о историјском роману, није у питању да ли су сви детаљи о прошлости истинити, него је важније питање да ли те подробности потврђују дух једне епохе. Према томе, историја у роману мјерена је према пишчевом одабиру историјских догађаја и ликовима од којих се састоји историјски свијет. Дакле, пишући историјски роман који наставља раније започету причу о националној историји, писац је морао имати у виду да ту није ријеч само о тексту него и о нашем познавању историје и односу према прошлости, а то значи и према стварности.

То значи да писац није могао описивати своју епоху тако што ће је идеализовати. Тежећи историјској истини, он није смио уљепшавати фикцију. Отуда прича о хапшењима и утамничењима неистомишљеника, убиствима најбољих чланова, подвалама и ситним интересима појединаца који стичу профит на туђој муци.

Руководећи се овим начелима историјског романа, стварност се морала трансформисати у фикцију која је морала у себи садржати одсјај те стварности. Велика историјска прича увучена је у наративни круг романа, одређујући му ток и исход. Једино што је неизвјесно јесу судбине његових јунака, који директно осјећају посљедице историјских збивања.

¹⁷ *Писмо уреднику, у Историјски роман — зборник радова, уредник др Миодраг Матицки, Београд, Сарајево, 1992—1996, стр. 33.*

Драму људске егзистенције, преломљену кроз доживљај владавине болшевичке идеологије, која је узроковала велика страдања појединаца и читавог колектива, насиље према неистомишљеницима, бившим саборцима, односно револуционарима и њихово претварање у издајнике, као и њихове ликвидације и прогоне, цензуру као легализовано средство против било какве слободне мисли која би могла проузроковати и најситније помјерање ка нечему што значи слобода говора, Ћосић је представио у своја три романа која чине трилогију *Време зла*. Тоталитаризам као систем свеобухватне политичке владавине утемељене на идеолошкој манипулацији, терору и бруталности израстао је на темељима болшевичке револуције и постао један од доминантних облика политичког поретка двадесетог вијека. Начин његовог ширења са совјетског на балканске просторе, историјски процеси који су погодовали његовом успјешном укорјењивању, као и последице његовог настанка биле су теме којима се Ћосић бавио у трилогији *Време зла*. Кроз судбину свог јунака Богдана Драговића, који је од вјерника постао отпадник и јеретик, ми пратимо историјски процес чистки које су спровођене међу присталицама болшевичке идеологије.

Овим романом Ћосић је наслутио апокалиптичну природу идеологије која је ступила на историјску позорницу. Појединац више није у првом плану, па чак ни народ, односно колектив. На првом мјесту су болшевичке идеје, односно изградња другачијег, бољег свијета који ће бити мјерило нове стварности. Тај свијет може створити једино нови човјек, промијењен, ослобођен застарелих схватања оличених у вјери и традицији. Одрицање од нације, вјере, прошлости уопште, због вјере у идеал једнакости, који је постао утопија, било је одлика епохе која је предмет ове трилогије. Проблематици промјене идентитета појединца и колектива, проблематици човјекове стварности и њене перцепције као срећне садашњице, Ћосић је посветио ову своју трилогију.

Та проблематика се најочигледније манифестује кроз судбине три доминантна лика ове трилогије – Иван Катић, Богдан Драговић и Петар Бајевић – који су носиоци основних начела једне вјере: грешник, отпадник, вјерник. Овим редоследом градирани они показују неизвјесност и нестабилност саме идеологије, чију тврђаву олако могу напустити или чак и срушити они који себе не виде на највишем идеолошком ступњу. Грешник је онај који почиње да сумња и размишља, односно онај који престаје да дјела, док је отпадник у ствари грешник који не само да је одбио да се повинује већ је наставио да дјела, али на

штету раније вјере. Страх од отпадника, од њихове јереси која пријети да пробије тврђаву вјере родио је округност и жељу за осветом.

У том контексту, како наводи М. Стојановић, *Грешник* кроз Ивана Катића, који је централни лик романа (њега на врата комунизма доводе разочарење првим светским ратом, идеје о промени, авантуристичке илузије и књишка одушевљења стечена у француским библиотекама), транспонује побуну и отуђење од вере.¹⁸

У овој трилогији имамо другачије схватање ова три идеолошка ступња. Вјерник није на највећем ступњу, односно он није пожељна категорија јер је одбио да прихвати истину поводећи се за партијском логиком. Одбијајући да се суочи са истином која би нашкодила његовој вјери, он свјесно пристаје на лаж коју треба ширити, али и бранити од грешника и отпадника. Сам начин њене одбране сводио се махом на застрашивање првих, грешника, и ликвидације ових других, отпадника. Дакле, пожељна личност није она која мисли, ствара, већ она која дјела, потчињавајући се идеолошкој догми и прихватајући да је шири.

Сама идеја постаје мамац на који се појединац олако хвата, принуђен да јој се касније прилагоди, прихватајући наметнуту нову реалност која не нуди алтернативу беспоговорној послушности и обезличавању сопствене личности. Није ли у томе пораз саме идеологије, која је од вјерника направила отпадника, док је грешник, неком чудном логиком, постао вјерник?

*Зато је Ћосићев роман не само свједочанство о поразу саме идеологије него и израз оних епохалних ломова до којих долази смјеном система и рушењем људске наде.*¹⁹

Отпадник доноси другачију представу човјековог гријеха према идеологији. Судбину страшног револуционара који је од слијепог послушника постао противник идеологије представља Богдан Драговић. Он је прошао трновит пут вјерништва који је водио од писања негативних карактеристика својим саборцима у Луксу, московском хотелу, својеврсном центру за обуку будућих комунистичких кадрова, преко слања истих у сибирске казамате, до чисте побуне и сазнања о величини сопствене заблуде.

Од чврстог увјерења у непогрешивост партије као јединог правог водича кроз ново доба, у исправност начина њене борбе и неопходност коришћења свих могућих средстава у борби

¹⁸ Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, бр. 4–5 (1993–1994) стр. 79.

¹⁹ Никола Ковач, *Обрачун с илузијама једне епохе*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990, стр 993.

за постизање постављених циљева, овај јунак долази до увјерења да је све у шта је вјеровоа била једна велика лаж, обмана, да је његова младалачка фасцинација идејом једнакости утопија и да је његова трагедија у томе што је отрежњење дошло сувише касно. Од тада овај јунак одбија да буде оруђе у рукама партије, али и *не пристаје да буде перманентно потенцијално крив ако је то партији корисно*. „Отпадник“, за разлику од „Грешника“ има своје уверење.²⁰

У *Вернику* се кроз судбину Петра Бајевића приказује снага комунистичке догме, која је резултирала непоколебљивом вјером, оданошћу и жртвовањем сопственог живота партијским циљевима.

Дакле, његово вјерништо је беспоговорно, слијепо следбеништво, које се симболично окончава на крсту, симболу наде и вјере сиромашних у бољи живот, у бољем свијету. Тако је завршио свој живот посљедњи велики вјерник бољшевизма и *апостол револуције у коме је транспонован патос тог верништва и окрутност догме која схематизује свест*.²¹

Његова судбина представља коначни тријумф колективистичке идеологије над појединцем који ће неминовно постати жртва њеног једноумља.

Прича о сукобљеним странама свијета, које стоје једна наспрам друге, спремне да се међусобно затру, није бајковита прича о борби између добра и зла, у којој на крају побјеђује добро. То је историјска прича о борби између два зла, једног већег, јер претендује на доминацију расе, и једног мањег, које претендује на доминацију идеје. Страх од првих усмјеравао је људе да се определијеле за ове друге. У таквој атмосфери појединац постаје изгубљена јединка, погодна за манипулисање зарад каквог-таквог осјећаја сигурности.

Атмосфера надолазећег сукоба осјећа се кроз читаву трилогију све до тренутка његовог почетка. А сам почетак рата показује и једне и друге на дјелу. У чему је онда разлика, кад и једни и други чине зло, затварају, муче, убијају?

Романескна трилогија Добрице Ћосића коју сачињавају три раније поменута романа (*Грешник, Отпадник, Верник*), сажима судбину читавог комунистичког покрета и појединаца који су, поистовјетивши догму са истином и идеал са правдом, у свом револуционарном заносу одбацили све раније вриједности као застарела схватања и

²⁰ Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, бр. 4–5 (1993–1994), стр. 79.

²¹ *Исто*, стр. 80.

бесмислице које стоје на путу остварењу срећне сјутрашњице. Тој утопијској вјери њени слѣдбеници жртвовали су све вриједности почевши од саме традиције, преко вјере, до породице.

Тосићев роман је потресна драма о људима који се, прије или касније, суочавају са болном истином да су читавог живота исповиједали погрешну вјеру, служили и приносили жртве лажном богу, тиранину, и његовим светитељима, каријеристима, који су узурпирали власт вршећи насиље над осталима који су своју послушност морали увијек изнова потврђивати.

У 'Времену зла' Тосић задржава оквир друштвених и политичких збивања као историју међуратног периода, али велике стратегијске маневре савезничке политике и коминтерновске идеологије прати и оцртава трагајући за њиховим одјецима у душама појединаца – учесника и жртава.²²

У овој трилогији писац нам даје слику грађанске класе која полако нестаје плаћајући високу цијену свог опирања да прихвати истину која је наметнута као догма од стране Комунистичке партије. Својим сумњама у такву истину и одбацивањем становишта да је она искључиви монопол партије, они су себе унапријед прогласили кривим и осудили на пропаст.

Противљењем бољшевичкој логици, израженој у ставовима да онај „ко није с нама, тај је против нас“ и да, ако нијеси комуниста, онда си издајник, они у први план стављају своје људско и природно право на слободу мишљења и говорења. Такви ставови се у тоталитарном систему не опраштају. Онај ко мисли друкчије или самостално доноси одлуке није пожељан за партију, односно биће сурово кажњен.

Идеолошку подлогу ових романа чине идеје које заговарају сами јунаци, који су закорачили историјским стазама, показујући величину трагичне заблуде стаљинистичке идеологије. Идеолошка истина није издржала судар са историјском истином. Суочавајући ове двије истине, писац је показао бесмисленост идеолошких прича, безидејност бољшевичких револуционара, који су под плаштом идеологије чинили многе злочине. Идеологија је била ефикасан изговор за њихово накнадно оправдање. Идеологија је, закључујемо из ових романа, много више од науке о идејама. Она је механизам који

²² Никола Ковач, *Обрачун с илзузијама једне епохе*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990, стр. 993.

ограничава, спутава, забрањује, кажњава, усмјерава... Дакле, то је систем мјера који је усмјерен против појединца било да је он њен слѣдбеник, односно исповједник, или противник, односно порицатељ.

Идеолошки јунаци истину своје идеологије прихватили су као коначно откриће, као рационализацију утопије која не само да је могућа већ ће ускоро бити и остварена.

Сводећи идеал на ниво животне стварности у којој је све могуће, па чак и рај на земљи, партија је својим слѣдбеницима понудила кључ рјешења егзистенцијалне ситуације.

Дакле, рецепт за срећу је прост и подразумијева беспоговорну послушност, вјеру, одрицање, жртве... Поставља се питање шта да ради јунак који има сложенији мисаони механизам од просјечног идеолошког вјерника, онај који има наглашенију критичку свијест која је примарно окренута сумњи као извору валидног сазнања, односно онај који је одбио понуђену, „готову“ истину.

Судбине ових јунака крајње су неизвјесне и кроз њих се рефлектују моралне дилеме читаве модерне епохе, суровост створеног свијета који од обичних људи прави хероје, да би од њих касније направио издајнике, као и трагедија појединца у тренутку моралног отржења кад схвати да се од заслијепљеног вјерника претворио у жртву.

Епоху која је утонула у утопију болшевизма, над којом се надвија агресивна идеја о вишој раси и потреби да се она уздигне изнад других, нижих, Ћосић је представио у својим романима који чине ову трилогију. *Структуру модерног свијета Ћосић је представио као сукоб разума и вјере, као трагични процес њиховог изрођавања у бесмисао и утопију, европску науку и руску идеологију.*²³

У том смислу Ћосић је дао слику епохе као периода настанка тоталитарних идеологија које негирају човјеково биће и свде га на ниво просте јединке, без елементарних људских својстава, спремне да служи и слиједи без много моралних дилема које би иначе требало да изазову понижавајући положај.

Идеолошке полуге изграђеног система утврђују нови историјски поредак у коме ће идеологија задржати за себе улогу неприкосновеног судије и тумача у споровима око истине са слободоумним појединцима, који ће свакако покушати да јој одузму сјај. То своје право на слободу мишљења, ако се усуди да га затражи, појединац ће скупо платити. Они који тај цех нијесу платили у рату платиће у миру.

²³ Исто, стр. 994.

Сам аутор се пита шта појединац може да очекује у свијету захваћеном двијема агресивним идеологијама, које почивају на потчињавању човјека, на његовом подјармљивању и на његовој жртви. Је ли то та срећна будућност у свијету чији опстанак одређују апстрактни системи мишљења и управљања и степен потчињавања појединца, односно његове способности да траје у свијету глобалне неслободе и неправде?

Идеолошке норме наметнуте појединцу обухватају област психологије, етике, религије, друштвених и породичних односа, права... Дужност сваког појединца је да их уважава, слиједи и јавно промовише. Тиме се идеолошка свијест шири на колектив који никада није био имун на приче о једнакости, правди, слободи. Парадокс ове идеологије лежи управо на њеном инсистирању на стварању нечега, што ће управо она уништити. Зато њени револуционари, искрени сљедбеници, кад увиде величину заблуде коју су слиједили, постају издајници, дефетисти, троцкисти који сједе на оптуженичким клупама у унапријед припремљеним процесима.

Долазак, односно најаву доласка бољшевичке идеологије код Срба Ћосић објашњава апатијом која је захватила читаво друштво након Великог рата и слабљењем грађанске класе, која је била највећа брана продору бољшевичке идеологије код образованих интелектуалних слојева, али она полако губи ранији кредибилитет и почиње да се урушава. Незадовољство радничке класе проширује се и на остале друштвене категорије као што су разочарани интелектуалци, сељаци, студенти, бивши ратници који су незадовољни новом државом и успостављеним системом владавине у коме доминирају лични интереси људи на власти, корупција, безакоње...

М. Радуловић истиче да је природа у овој трилогији до те мјере антропоморфизована да се космичко стање трагичности потпуно настанило у човјекову душу и судбину и постало унутрашња суштина и основни ритам и облик човјекове егзистенције.²⁴ То космичко сагласје природе и човјека оличено у атмосфери свеопште безвољности код људи, праћено суморном сликом сумаглице и хладноће најочигледније се види у сцени доласка ратних заробљеника у Београд.

²⁴ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 150.

То путовање ка коначној слободи и срећа због тога остају у сјенци суморне атмосфере и слутње, која је појачана неизвјесношћу због судбине најближих, за које заточени војници не знају да ли их чекају код куће.

Срећу због побједи ови затвореници осјећали су само док су се налазили на аустроугарској територији. Пролазећи кроз непријатељску земљу, они су својом пјесмом жељели да покажу да су побједници, а онима који су их толико времена држали заточене требало је ставити до знања да су претрпјели пораз.

Њихов улазак у Србију прати нагла промјена расположења. Радост због побједи, коначног ослобођења, повратка кући одједном је смијенило једно другачије осјећање, осјећање пораза, несигурности, сумње у добро опхођење државе према онима који су је бранили. Праћени таквим слутњама, они су одједном замукли и остатак пута провели замишљени. Прва слика Србије, последице неколико година проведених по аустроугарским логорима, за њих је густа магла, која је полегла по селима и градовима кроз које пролазе, не допуштајући ратницима да осјете радост због повратка, да виде земљу због које су толико пропатили у рату, који се за њих нешто раније завршио. Магла још више појачава ту суморну атмосферу која је завладала у купеу међународног воза, чинећи да улазак у Србију умногоме подсјећа на улазак у митско царство старогрчког бога Хада.

Слика послератног Београда, дата очима Ивана Катића приликом његовог повратка из Нађмеђера, неуобичајена је, поготово за ратника који из заробљеништва хрли ка слободи, породици, својој земљи. Улазак у Србију и путовање кроз њена села, обавијена маглом, у јунацима који се враћају из заробљеништва појачава осјећај безизлаза, буди злослутне мисли.

Знак да су заробљеници стигли у свој град није зграда жељезничке станице, нити продоран писак локомотиве која улази у посљедњу станицу, или гужва, каква обично бива на београдским станицама. Путници претпостављају да су стигли у главни град нове државе јер воз дуже времена стоји на станици. То је показатељ да су стигли у град, који ће тешко препознати и онда када се он отме из загрљаја густе магле која га је оковала.

Београд је тог предвечерја био град хладноће са само једном улицом, оном којом се јунак фијакером враћа својој кући, сакривен маглом од сажаливих погледа својих суграђана. Магла је те суморне вечери сакрила оно што ће он већ сјутрадан видјети.

Тај први сусрет тек ослобођеног ратника са својом земљом у магли по много чему је симболичан. Кад преспава, ако уопште буде могао заспати те прве, злокобне ноћи, и пробуди се ујутру, видјеће порушене куће, раскопане улице, ратне побједнике који се поносно шетају улицама, али и оне друге, исто тако ратне побједнике, инвалиде, који, по истим тим улицама, у име, за отаџбину изгубљених ногу и руку, љутито траже материјалну надокнаду од оних који су се на вријеме склонили и, нетакнути несрећом, преживјели рат. Видјеће на тој истој улици сиротињу, гладну дјецу, пролазнике који, навикнути на сличне призоре, неће окренути главу.

Закључак им је морао бити да побједа не припада њима, који су себи допустили да падну у руке непријатељу, а потом и да му служе, нити онима који су у рату остали без ноге, руке... па сад, принуђени да просе, љутито траже да им се неко од пролазника, госпде, одужи за оно што држава треба да уради.

Побједа припада политичарима, који су брже-боље похитали да се уједине са Хрватима и Словенцима, господи која се вратила са свог одмора у иностранству, који је трајао исто толико као и претходни рат, али и овим преживјелим и здравим ратницима који се поносно, шепурећи, шетају београдским улицама.

Све што ће ове заробљене ратнике дочекати по повратку у Србију биће смрт, неизвјесност, презир ових ратника-побједника, који ће ту заједничку побједу присвајати, занемарујући заслуге осталих.

Сваким даном могло се срести на десетине незадовољних ратника, који су се, с правом, љутили на све и сваког, посебно на оне који нијесу узимали учешћа у рату. Они су били разочарани у слободу и мир, у новостворену државу, која им је свакодневно наносила по неку увреду и понижење.

Укратко, слика општег сивила појачана колективним безнађем и страхом, апатијом појединца и читавог друштва.

У такву атмосферу свеопштег песимизма лако се уплела идеја која са собом носи неку наду, нешто опимистично, макар то било и неубједљиво, лажно. Управо такве наде са собом је носио бољшевизам, који се, потпомогнут страхом од фашизма, брзо раширио у народу. Грађанска класа стављена је пред свршен чин, пред дилему избора између двије идеологије – комунистичке и фашистичке. Избор ове прве, комунистичке, одредио је садржај ове трилогије.

Историјски слој овог романа, заједно са осталим (етички, идеолошки, љубавни...) додирује бројна питања историјских процеса, људских односа, трагике начињених избора, погрешних идеја, људских судбина. Упоредо са судбинама књижевних ликова у историјски омеђеном простору и времену, роман прати и успон идеологије бољшевизма, последице њеног доласка, жигосући истовремено бољшевичко једноумље са свим његовим трагичним последицама.

У овој трилогији писац, указујући на велики раскорак између комунистичке идеологије, њене етике и придржавања успостављених правила понашања у пракси, разобличава морал идеологије која тежи освајању власти по сваку цијену, непоштовање општеважећих етичких константи, злоупотребу истине коју је партијска елита свјесно вршила.

Сам роман открива начин функционисања партијске организације и различите механизме којима је неријетко прибјегавала у свом походу на власт. Неки од њих, као што су волшебан преображај од револуционара до издајника, троцкисте, самокритика као начин свјесног убијања сопственог достојанства, денунцијација као симбол свеопште цензуре, аутентични су патенти епохе бољшевизма.

Истина бољшевичке идеологија ширила се попут догме. Њеним вјерницима није остављен простор за сумњу, критику, другачији став. Једини дозвољени вид критике била је самокритика. Страх је био још један ефикасан механизам којим се партија често служила. Трагичан крај побуњених јеретика био је опомена за све остале.

У овим романима приказано је како је партија користила сва дозвољена и недозвољена средства, злоупотребљавајући и самог човјека за остварење својих „виших“ циљева. Тако је појединац постао жртва партијског механизма који је уништио чисту идеологију, начинивши од ње религију која ће функционисати по строгим законима које је наметнуо неприкосновени вођа, који је себи обезбиједио статус врховног бога. Поред представе о идеологији која је постала религија и њеним следбеницима који су постали вјерници, дата је и њихова каснија метаморфоза у свој посљедњи стадијум комунистичких јеретика.

Повезаност ове трилогије са другим Ћосићевим романима је очигледна (синтетизовање многих појединачних искустава из ранијих дјела, неколико генерација Катића и Дачића, ликови који се јављају у ранијим дјелима...), али је проблематика којом се ови романи баве посебна, и тематски и историјски.

Ако посматрамо однос ове трилогије према тетралогiji *Време смрти*, чију историјску нит настављају њени романи, закључујемо да је, осим јунака који настављају свој литерарни живот и у овим романима, додуше у другачијим околностима, и историјског слоја, све остало другачије (атмосфера, композиција, мотивација...). Мирољуб М. Стојановић истиче још једну битну разлику, а она се састоји у томе што је Ћосић у роману *Време смрти* у историјске догађаје инкорпорирао личности с очигледном намјером да боље објасни исходиште историјских збивања, док је у трилогији *Време зла* личностима придодео елементе социјалног миљеа и историјских збивања да би поузданије образложио њихову оданост одређеним идејама, њихово вјерништво, односно владавину одређене идеологије.²⁵

Историјски слој у овом роману није кључан за саму радњу, дакле није окосница као у *Времену смрти*, што ће рећи да *циљ самог романа више није поетизована слика Србије, нити херојски историјски патос, већ заснивање и разоткривање истине, разрешавање дилема егзистенције насупрот сугерисању и дочаравању њене слике; величање њене херојске борбе, већ трагање за истином, односно разобличавање идеолошких неистина*.²⁶

Зато су историјски догађаји негде у другом плану у односу на радњу која је испуњена живом активношћу ликова, њиховом међусобном комуникацијом и борбом за опстанак. Отуда доминација дијалога у самом наративу овог романа.

Концетришући своју пажњу на епоху између два рата, о којој један писац историјског романа неће наћи пуно грађе, Ћосић се одлучио да као главну тему узме не догађај, већ појаву која ће дати печат међуратној епоси, али и осталим епохама које су касније услиједиле. Ријеч је о настајању и развијању идеје болшевизма као револуционарног покрета, који је настао у Русији и раширио се по европским земљама, трансформацији и диференцијацији ове идеологије, њеној злоупотреби у политичке сврхе.

На мети његових романа нашао се сложени феномен формирања револуционарног сна о слободи, једнакости, правди који треба остварити рушењем система који је главни кочничар оваплоћењу те утопијске идеје.

²⁵ Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, бр. 4–5 (1993–1994), стр.78.

²⁶ *Исто*, стр. 81.

Историјским процесима који су пратили тај рад на остварењу утопијског сна није посвећена посебна пажња. Прича се овога пута не конституише око њих јер они у овим романима нијесу, за разлику од претходних Ћосићевих романа, узрок, већ посљедица. Тај историјски слој, иако константо присутан у наративу трилогије, највидљивији је на самом почетку (приче о заробљеништву, повратку из заробљеништва, о Прерову по завршетку Првог свјетског рата...) и на самом крају (почетак њемачке окупације Југославије). Историјски слој ове трилогије, хронике времена, представља оквир, временску и просторну конструкцију испуњену митолошким слојевима приче о настанку нестварне идеологије архетипски утемељене у човјековом бићу, његовој спремности на доживотно лутање у потрази за земаљским светим тројством: правдом, једнакошћу, слободом.

Иако и у овој трилогији срећемо доста историјских личности, попут Слободана Јовановића, Драгише Васића, кнеза Павла, генерала Симовића и многих других, сам Ћосић не инсистира на документарности. У овим романима непрекидно се преплићу фикција и стварност, историја и имагинација. Поред тог историјског слоја писац је у сам наратив укључио и представнике различитих социјалних група (грађански слој, сељаке, занатлије, трговце, полицију, студенте...) суочивши их и поставивши једне против других. У одсудној бици која ће неминовно услиједити већ се назире пораз и пропаст једних, и побједа других. Дакле, овај роман се, осим као прича о доласку болшевичке идеологије на власт, може сагледавати и као прича о нестанку грађанске класе у Србији.

Историјски амбијент испуњен је јунацима који припремају терен који ће постати поприште велике борбе двију различитих идеологија, употпуњен пустоловним авантурама болшевичких агената који крстаре европским државама под лажним именима и са конкретним задацима.

Својом трилогијом *Време зла*, Ћосић је показао како човјек може постати човјеку вук, како се њиме може успјешно манипулисати, како се његово достојанство претвара у понижење, а част у непоштење. Читајући овај роман, постајемо свјedoци епохе која је порушила све што је изграђено на побједама у Првом свјетском и балканским ратовима, све везе са традицијом, деградирајући најплеменитије врлине, постављајући на пиједестал лаж, превару и злочин. Након свега остаје питање је ли то предворје комунистичког раја, остварење сна о коначној правди коју треба да донесе злочин.

Читалац ће остати ускраћен за сазнање о самом исходу идеолошких битака које само што су започеле. У овој трилогији радња је веома раширена и није доведена до краја. Њен расплет морао је да сачека излазак посљедњег Ћосићевог романа са префиксом историјски.

Епоха коју је Ћосић оживио својом трилогијом *Време зла* само је увод, односно најавна послератне епохе, којој се писац посветио романима *Време власти I и II*.

У овим романима Ћосић је своју историјску причу довео до краја, а сам читалац постаје свјестан да се овим романима завршава пишчева историјска сага о Србији, чије су чворне тачке ликови из породица Катић и Дачић, и Прерово, митски завичај Ћосићевих јунака. Савремену историју свог времена писац започиње уласком партизана у ослобођени Београд и својим уласком у дом београдских Катића. Прије него што се дотакне најбитнијих догађаја, писац ће читаоца увести у свијет новог идеолошког друштва, које се одмах по освајању власти одриче својих ранијих начела (на примјер, одбацивање раније објављене партизанске уравниловке). Одбацивањем моралних начела и раније успостављених кодекса, идеологија постаје карикатурална имитација теократије, оличење прагматичног приступа маси, од које се очекује да мирно прихвати сличне идеолошке девијације.

Успостављање хијерархије у систему који је раније прокламовао борбу против класне диференцијације означава крај саме идеологије, њено урушавање. Ћосићеви романи у ствари желе да покажу да је идеологија свој крај доживјела са завршетком рата и да је на њеним рушевинама установљен један теократско-идеолошки систем који се одрекао свега онога што би га могло спутавати ка свом главном циљу, а он је био – што дуже владати и уживати у свим погодностима које пружа положај у власти.

Писац се суочио са феноменом идеологије која је постала политика, односно са феноменом политике која је представљана као идеологија. Тражити истину у том дуализму је приметан посао. Писац је ту истину налазио у човјековој природи, која је способна да ствара и уништава, да чува и убија, и као таква узрок је патњи многих људи. У њој се зло и добро непрестално смењују, с тим да је зло дуготрајније, свеобухватније. Дакле, идеологију једнакости створила је и убила људска природа одржавајући своју потребу за владањем и потчињавањем њеној моћи. Тако писац на самом почетку романа каже: *Власт није историјска појава, она је сушто опредељење историје. Власт се*

подједнако и жели и трпи. Онај ко влада приправан је и да потчињава; потчињени има само један нагон, да и он некога потчини. Зато деспотија и тиранија имају жељу подршку људске већине од сваке друге владавине. (Време власти, 5,6. стр.).

Историја за писца ових романа јесте историја политичких сукоба, падова, сплетки, прогонстава. Тумачећи историју, Ћосић жели да укаже на значај власти као институције која јој усмјерава токове и одређује смјернице.

Дакле, прије него што почне причу о политичким догађајима, Ћосић на самом почетку жели да истакне да идеологија више не постоји. Постоји систем који је створен на њеним рушевинама. И то се види већ прве ноћи у ослобођеном Београду, у који, заједно са својим саборцима, улази сам наратор романа. Слика војске која је похрлила у Београд заузимајући туђе куће и располагајући њима на основу права јачег, односно побједника, показује психологију ратника који жели одмах да наплати побједу. Пораженима није остало ништа друго до потчињавања вољи побједника.

Нова власт своју природу исказује на примитиван начин, без имало устручавања, процјењујући да се завршава једна и започиње друга епоха у којој ће наплатити своју борбу против система који није давао никакве могућности.

Нова власт није своју природу исказала само национализацијом туђе имовине, то је био само блажи облик, већ и полагањем права на свачији живот, који може бити озбиљно угрожен уколико се појединац не стави у службу нове револуционарне власти. Револуција је критеријум који допушта употребу свих средстава и облика односа према појединцима. Раније ратне заслуге допуштају кажњавање, понижававање, прогањавање неистомишљеника, којима није мјесто у садашњем створеном систему. Тај систем је осмишљен као рај за истомишљенике, а пакао за неистомишљенике.

Сликајући послератни историјски амбијент, у који је смјестио радњу свог посљедњег историјског романа, писац је успио да дочара историјску климу која је завладала доласком комунизма на власт.

Свог јунака Ивана Катића одлучио је да проведе и кроз ову послератну епоху, свјестан његовог непомирљивог критичког суда. Једно вријеме читалац ће из јунакове визуре посматрати епоху владавине комунизма. Аутобиографска приповијест Душана Катића биће нешто сасвим друго у односу на причу голооточког филозофа Канта. У лику голооточког филозофа преплићу се, како Егерић истиче, национална чистота младића из

великог отаџбинског рата, снага идеје у класном монолиту и снага сјајне, трагичне свијести о достојанству унутарње слободе,²⁷ али и јака воља, трагична упорност да се истраје у бесмислу тако што ће му наћи неку сврху, смисао. Шта је била сврха јунаковог опстајања у свијету безнађа, свеопштег зла којим је био окружен? Гоњен као Андрићев Ђамил без кривице, *с том разликом што је Андрићев јунак Ђамил био лишен унутарњих мука какве је имао Иван Катић, те је 'проклету авлију' у коју је бачен, личном судбином и опакошћу власти, доживљавао као израз једног нижег, неразумног доњег свијета, који и нема неких виших схватања и обавеза према човеку,*²⁸ Ћосићев јунак је одлучио да проговори о својим гониоцима, али и да им на крају, хришћански, понуди опроштај, свјестан да тиме неће умирити њихову савјест, чак ни своју.

Тема Информбироа, односно подјеле између Руса и Југословена, централни је историјски догађај у роману. Око њега је изграђен наратив *Времена власти I*, док се наратор другог дијела овог романа не задржава посебно на овом догађају – свега неколико успутних реченица о њему махом кроз реакције неких историјских јунака на вијест о екскомуникацији југословенских комуниста и њиховог вође Тита од стране Стаљина.

Шок настао изненадним разлазом са Русима није дуго трајао. Југословенски комунисти из страха од подјела унутар саме земље, свјесни да има доста оних који не могу преко ноћи да се одрекну безграничне вјере према Русима и Стаљину, прибјегли су оштрим мјерама према присталицама Информбироа шаљући их у логоре (Голи оток, Свети Гргур...). У том историјском ковитлацу највише су страдали људи. Они који нијесу пристали на покајање били су бесомучно кажњавани, понижавани од стране оних који су се понизили пред властима и себе назвали ревидирцима.

У такво окружење Ћосић ставља свог јунака не би ли успио да изнесе другачију истину, за разлику од оне по коју се сам писац запутио на ово митско острво. Између њихових наратива постоји велика разлика. Један види и описује спољашњи изглед ствари, свјестан да се дешава нешто ужасно, док други својим исповијестима оваплоћује сам ужас адског свијета именујући кривце, мучитеље и мрзитеље, али и хероје, скидајући са њих блистави ореол борбе и херојства. Јунак савременог („нашег“) доба није револуционар, већ жртва револуције, неспремна да јој призна неограничено право на туђи живот и слободу. Зато

²⁷ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука, 2009, стр. 184.

²⁸ *Исто*, стр. 183.

Ћосићев херој није партизански борац и комесар Душан Катић, већ Петар Поповић Деда, сужањ из септичке јаме. Одузимањем епско хероичне димензије самом јунаку, његовим спуштањем у септичку јаму, или надношењем над киблом, не умањује се његов статус хероја, непобједивог револуционара. Јунак и даље остаје јунак, само се околности мијењају. Што су околности теже, нехуманије, јунаштво бива веће. Зато Деда надраста хоризонт обичног, бившег револуционара и каснијег контрареволуционара, и постаје јунак налик митолошким, легендарним јунацима, чији ехо и даље одзвања сада већ пустим голим острвом.

И сам Иван Катић носи у себи обресе таквог херојства, које ипак није имало среће да се оконча смијехом под каменицама помахниталих ревидираца, који се, вјерују, бацајући камен на светитеља, искупљују за сопствене гријехе. Церекање мртвог Деде доказ је да је њихова савјест ипак изашла из Петрове рупе, испод набацаног камења, и да ће, оваплоћујући се у митско створење, наставити да прогања оне који су били гониоци. Историјски слој у првом дијелу романа *Време власти* није толико заступљен. Његову окосницу чини голооточка прича. Ван ове приче сам роман додирује свега неколико историјских тема, пратећи судбину главног јунака Ивана Катића. По начину на који је обликован овај јунак, чији ток мисли непрестано пратимо, овај роман, поред префикса историјски, може се одредити и као психолошки или роман лика.

Чак и када описује свој боравак на Голом отоку, Иван Катић то чини кроз једну филозофску исповијест, пуну наглих реминисценција у својим временским и психолошким обртима и дилема око питања шта је истина и каква је сврха њеног објављивања. Над његовим исповијестима лебди питање које сам себи изнова поставља: хоће ли бити човјек ако исприча своју причу о острву и људима-нељудима на њему или ако је једноставно прећути? Испуњење завјета Великом Деди, који је тражио од њега да исприча своју причу о патњама ибеоваца на голооточком мучилишту, захтијевало је суров обрачун са остатком комунистичког свијета на острву, а неиспуњење тог завјета значило би изневјеравање наде великог сужња из јаме и себе самог, јер ћутање о злу више је зло од самог зла. Овако мотивисана прича о голооточком логору заснована је на супротности добра и зла, истине и лажи, отварајући питање њихове злоупотребе и одговорности других који су је вршили.

Роман покушава да оживи атмосферу свеопштег замагљивања истине, њене свјесне злоупотребе у функцији трајања режима који је деценијама функционисао на принципима замјене теза. Пишчев покушај да помогне свом јунаку да изнесе истину о догађајима на Голом отоку, својим одласком тамо, само је повод јунаковим исповијестима, односно његовог претварања у хомодиегетичког наратора.

Питање опроштаја за Тосићевог јунака представља Гордијев чвор, који он неће пресећи до краја овог романа. Давање опроштаја и његово касније порицање, у зависности од јунаковог расположења, свједочи о психичком растројству јунака који, оптерећен хамлетовском дилемом, до краја остаје недоречен. Остаје питање да ли је и његова посљедња одлука да не опрости голооточким и светогргурским мучитељима била коначна. Сам јунак је оптерећен дилемом хоће ли, ако не опрости злочинцима злочин, сачувати у себи зрно људскости, то сјеме вјечности.

Христе, Господе мој, хоћу ли бити грешан пред тобом, хоћу ли изневерити тебе и човечуљка, хоћу ли бити стрпан у неки нови логор зато што не могу да опростим светогргурским и голооточким мучитељима и мрзитељима?

Ако је неправштање грех, тај је грех раван мојој фиктивној кривици због које сам утамничен. Тај грех је раван кривици невиних, оној кривици која није човекова. У том случају, победа нихилизма биће апсолутна. Зато не опраштам! (Време власти I, 338. стр).

Ивановом смрћу писац завршава први дио романа у коме је васкрсао слику епохе владавине једног тоталитарног система који је своје некадашње вјернике слао у пакао логора, а грешнике проглашавао вјерницима. У таквом свијету голооточки логор није митско уточиште зла, апокалиптична визија свијета, већ напосто мјесто које ће оне који су застранили вратити на прави пут. Причом о острву духова, његовим демонима, слугама врховног вође, али и прометејству малобројних људи, разапетих и убијаних због тог зрна људскости које су сачували у себи, главни јунак је одужио дуг својој савјести и својим саборцима. Послије његове исповијести, Велики Деда може наћи свој мир негдје далеко од аветињског острва испуњеног хуком мора од којег се грешнику каткад причини гласан смијех Прометеја из септичке јаме.

За други дио романа *Време власти* можемо тврдити да је у већој мјери историјски роман него што је то случај с првим дијелом овог романа. У читавом наративу овог дијела *Времена власти* доминира прича о историјским процесима, њиховим узроцима и

посљедицама. Читаву епоху комунистичке владавине Ћосић је сажео у овом роману. Оставши без свог главног јунака Ивана Катића, који је био пишчев главни мислилац и идеолошки филозоф, носилац психолошке структуре дјела, писац се окренуо сажимању историјских догађаја једне епохе, испрличаних кроз форму аутобиографског наратива. Историјски догађаји много су заступљенији у другом дијелу овог романа. О њима махом приповиједа наратор, чију субјективност нипошто не треба потцјењивати. Наиме, наратор већег дијела романа је Душан Катић, бивши револуционар и каснији функционер новоустановљене народне власти. Пратећи његове реминисценције, читалац склапа мозаик настајања социјалистичке власти и нестајања грађанске класе у Србији. С нестанком грађанског социјалног слоја, симболично се поклапа и ишчезавање породичне лозе Катића.

Поред историјских тема којима је посветио доста пажње, писац је настојао да да епилог своје вишетомне историје једног народа и породице. Тако сазнајемо да је Вукашин Катић свој живот окончао пред стрељачким водом као талац свог унука Владимира, који је касније, спознавши природу саме власти, отишао из земље разочаран. Судбина Милене Драговић, најупечатљивијег Ћосићевог женског лика који ћемо пратити од романа *Време смрти*, преко трилогије *Време зла*, па све до прве књиге *Времена власти*, у којој ће се окончати романескни живот ове јунакиње, заокружује пишчеву идеју о коначном повратку корјенима предака. Њена смрт на гробу свога дједе потврђује ову тврдњу. Иваново дјеца постају странци, одрођени потомци, који су изгубили везе са својим корјенима. Богдан Драговић завршава свој револуционарни пут пред стрељачким водом оних који себе називају револуционарима, а Адам Катић умире у свом Прерову усамљен, и разочаран у сина. Ни Душанова дјеца, Адамови унуци, нијесу кренули очевим стопама. Напротив, сукоб оца и сина и овдје је присутан. Душановом смрћу завршава се Ћосићева сага о Србијици Николиног и свог времена. Крај поетизоване историје српског народа се коначно догодио, баш као и крај једне породичне лозе и једног друштвеног слоја, који је изгубио свој идентитет, немоћан да одбрани идеју која је с краја 19. и почетка 20. вијека била не само политички него и цивилизацијски циљ.

Пораз грађанске класе у послератној Југославији посљедица је наметнуте диктатуре и једноумља, који су са собом донијели идеје социјализма и комунизма, искључивости и фанатизма бољшевичких слџбеника, али и логична посљедица неких ранијих

историјских процеса као што су довођење појединаца пред дилему избора између два пута, комунизма или фашизма. Трећи, демократски пут показао се као немоћан пред изазовима који тек треба да услиједе.

Српско грађанство је током рата било изложено притисцима окупатора и домаћих војно и идеолошки супротстављених покрета, а последице завршетка рата револуционарној правди побједника – ослободилаца који нијесу имали емоција према нечему што је сматрано остатком ранијег система, коме је трајно прикачена хипотека великосрпске хегемоније, али и народним судовима, који су, установљавајући злочин против народа, прибјегавали различитим видовима одузимања њихове имовине (реквизиција, експропријација, национализација...). Овом друштвенокултурном сталежу није остало ништа друго до одласка у емиграцију. Одлазак Слободана Јовановића у егзил, обученог у војну униформу, праћен ироничним коментарима једног од Ћосићевих омиљених јунака, симболично представља одступање грађанске класе, немоћне да се супротстави „истини“ двију различитих идеологија.

Однос власти према Ивану и Милени у ствари је однос према припадницима грађанства, без обзира на то што им није пронађена нити потврђена било каква кривица. Њихово пресељење из куће у помоћну зграду у којој је раније била смјештена послуга породице Катић симболична је замјена улога оних који су били све, а сада су нико, и оних који су били нико, а последице рата постали све.

Над другим дијелом овог романа лебди историјски лик југословенског вође Јосипа Броза, свемоћног на почетку и немоћног на крају. Кроз позицију свемоћ-немоћ, Ћосић је гледао на, чак ни до данашњих дана, недовољно испитану улогу Јосипа Броза Тита у историјским догађајима за вријеме и последице Другог свјетског рата.

Историјски процеси у овом дијелу романа свде се махом на причу о успонима и падовима истакнутих комунистичких личности (Ђилас, Ранковић, Никезић и други).

Приче о сплеткама на Белом двору, односима између Тита и Јованке, и многе друге приче немају карактер документарног.

Историја у Ћосићевим романима завршава се пропашћу Југославије, која се поклопила са сломом комунистичке власти деведесетих година прошлог вијека. Бруталност краја болшевичке идеологије некако се чудно подударила са бруталношћу њеног настанка и карактера. Дошавши на власт помоћу рата, комунистичка идеологија је потрајала нешто

више од четири деценије, да би на крају сишла са власти крвавим етничким ратовима у бившим југословенским републикама.

Причом о пропасти Југославије и комунизма, који су нестали у братоубилачким ратовима, Ћосић ставља печат на своју историјску сагу о Србији и њеном трновитом путу кроз вријеме.

Исцрпљујући историјску тематику, која је била само повод настанка пишчевих романа, Ћосић је дао епилог своје поетскоисторијске саге. Досегаваши до деведесетих година прошлог вијека, времена гдје се стварност додирује са историјом, писцу је остало само да приведе крају и онај други, фиктивни слој романа.

Док се први дио романа *Време власти* окончава Ивановим толстојевским крајем у Венецији, други дио овог романа завршава се смрћу Душана Катића, јунака романа *Деобе* и *Време зла*, односно наратора другог дијела романа *Време власти*.

Историјска подлога прати Ћосићеве романе кроз приказивање низа историјских догађаја, коришћење обиља документарне грађе и помињање историјских ликова. Она је присутна и кроз приче и судбине обичног свијета. На примјеру тих непознатих појединаца приказан је колективни план – историјске прилике, али и начин живота, социјална и духовна струјања једног времена.

Ћосић је био свјестан да је приповиједање о прошлости огољавање историје, њено свјесно или несвјесно искривљавање, изbacивањем појединих елемената у први план или њиховим свјесним занемаривањем.

Историја као визија прошлости преломљена је кроз индивидуалну призму писца, чије сагледавање је условљено како личним назорима тако и различитим сферама друштвеног живота, културолошким и традиционалним вриједностима.

Свијет Ћосићевих романа је попреште идеолошких, духовних, традиционалних и војних сукоба. Идејне позиције сукобљених страна исказане су кроз непомирљиве ставове ликова романа, који јасно показују снагу идеолошког и политичког упоришта, које неријетко иде до фанатизма. Историјска супротстављеност унутар једне нације оличена у снажним подјелама на два непомирљива табора, који чекају прилику да крену у одсудни обрачун са оним другима, грубо своди историју на истину побједника и ћутање побијеђених. Такво сагледавање историје, кроз призму побједника, могло је бити подстицај за настанак једне

другачије историје у пишевим романима која ће се базирати на ћутању поражених, на њиховој жртви.

Својом историјом против њихове историје био је пишев мото док је настављао раније започету причу о историјском путу српског народа.

Својим историјским романима који су посвећени расветљавању забрањених политичких и идеолошких вртова историје Ћосић је скинуо вео којим су били обавијени историјски ликови, такозвана комунистичка божанства, кршећи њихове бисте, којима су се многи његови савременици смјерно клањали.

Историјска стварност у Ћосићевим романима условљена је конкретним историјским временом у коме је ситуирана радња наратива и неисторијским и историјским јунацима и догађајима који се свјесно убацују у нешто што већ носи јасну одредницу историјског. Фикционализацијом историјске стварности створен је специфичан литерарни свијет ових неколико историјских романа, који континуирано прате једну историјску нит која почиње почетком једног и завршава се крајем другог вијека.

И историјски и аисторијски јунаци јесу искључиво производ пишеве имагинације, односно фикције, која је обухватила читав један историјски слој дјела. Упркос томе што многи од Ћосићеви јунаци у начелу не учествују у историји, нити је стварају, иако су њоме обухваћени, већ само по ауторовој вољи своју аисторичну судбину проживљавају у вријеме неког значајног историјског догађаја или личности, они имају неку своју скривену улогу као дио колектива и на тај начин постају носиоци неке историјске реалности.

Историја је Ћосићево вријеме, оно вријеме које се не може вратити ничим, осим фикцијом као причом о њему. Да би се запамтила, треба је испунити животом, имагинарном стварношћу која је само одсјај, сјенка нечег ранијег, и ликовима који морају бити носиоци идеје, неке историјске реалије коју ће писац подићи на ниво увјерења или чак идеологије.

Постмодернистички изазови Ћосићевог историјског романа

Када говоримо о историјском роману као књижевном жанру који детерминише усмјереност на одређени историјски догађај, односно историјски период који се умјетнички уобличава, треба истаћи и то да га ова усмјереност ка историји и историјском, која подразумијева коришћење историјских извора и ослањање на њих, донекле одваја од књижевности.

У приповиједању неког историјског догађаја сам начин структурирања дијелова у цјелину подразумијева да се одређеним историјским догађајима приписује неко значење које не постоји у њима као таквим, нека накнадна интерпретација која нам, како истиче А. Марчетић, не допушта да чињенице о којима се приповиједа сагледамо какве јесу, независно од интерпретативног оквира кроз који су пројектоване.²⁹

*Укидање формалних и жанровских граница између текстова у постмодернизму и стварање више амбивалентних, вишеструко кодираних међуподручја доводи до тога да се књижевни елементи неријетко проналазе и у филозофским и у историјским текстовима и обратно – филозофија и историја остављају своје трагове у књижевности.*³⁰ Историјски трагови у постмодернистичком роману свједоче о његовој тежњи ка вјероватном, не и потпуно истинитом, што је замијенило ранију вјеру у истинитост романескне приче.

У постмодернистичком доживљају историје не постоји само једна, објективна истина о прошлим догађајима већ онолико различитих, често међусобно опречних истина о истом догађају колико има учесника у њеној интерпретацији. Свака истина може полагати право на објективност, па се код постмодернистичких романијера јавља сумња према поузданости историјског сазнања.

²⁹ А. Марчетић, *Историја и прича*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2009, стр. 12.

³⁰ Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Логос арт/Едиција, Београд, 2010, стр. 559.

Поетика постмодернистичког историјског романа заснива се на идеји о недокучивости објективне истине о прошлости. О тој недокучивости коначне истине о прошлости, упркос труду не само писаца већ и историчара, свједочи и књига Роберта Иглстона преведена на српски језик у издању загребачке Накладе Јасенски и Турк: *Постмодернизам и порицање холокауста*. Тиче се суђења Давиду Ирвингу, који је, позивајући се на постмодернизам, на право на деконструкцију и „културни релативизам”, оспорио Холокауст квазиисторијским приступима. Цијела књига посвећена је праву на поновно причање историје, на однос историчара и порицатеља. У основи, ријеч је о историји као књижевном жанру, као штиву у коме се настоји да се на нов начин оживи прошлост, да се превазиђе стереотип о „објективној историји” и канону емпиријске методе која подразумева пасивни однос историчара суоченог са чињеницама (улога пуког „означивача прикупљеног”, најчешће писање у трећем лицу како би се остварила илузија о чистом реферисању).

Постмодернизам је, када је ријеч о историји, историзирању романа и романсирању историје, одиста преиспитивао смјерове који се тичу епистемолошких питања („како ми знамо о прошлости”) онога ко је створио историју и природе језика и писања историје.

У историјском роману није ријеч само о наративу већ и о нашем познавању историје и нашем односу према историји као причи о прошлости. Још је Лукач у својој студији о историјском роману истицао да није толико битно да ли су сви детаљи о прошлости истинити, већ да је много важније да ли они потврђују аутентичност једне епохе, што нас наводи на закључак да је историја у роману посматрана из угла аутентичности, а не истинитости. Лукач тврди и да се историја у роману односи на тоталност историје у вантекстуалном свијету.

У прошлом вијеку ова тоталност историје је срушена, што доводи до неке врсте кризе у постмодернистичком роману.

Историјски роман, међутим, задржава јасну тенденцију да озбиљно анализира однос између личне судбине приказаних јунака и друштвених токова, конфликта и околности у којима су се задесили.³¹

³¹ Исто, стр. 308.

У својој књизи *Поетика постмодернизма – историја, теорија, фикција*, Линда Хачион, описујући особине историјског романа, истиче да се он игра истинама и лажима историјских извјештаја. Дакле, истина историје сведена је на претпоставку истинитости.

Линда Хачион истиче да је погрешно гледиште по којем постмодернизам потискује историју доказујући да историја не постоји, односно да једино постоји као текст. Историја није застарјела, она је само поново размотрена – као људска конструкција. Дакле, ми не можемо спознати прошлост, осим путем њених текстова, њених докумената, њених свједочанстава...³² Из овога закључујемо да је наше знање о прошлости конструисано и одраз је савремених услова, који битно утичу на коначну слику историјске стварности неке епохе. Прошлост је, дакле, одраз садашње стварности.

Постмодерна дјела оспоравају гледиште по коме само историја полаже право на откривање истине о прошлости доводећи у питање „историчност” историјских дјела, која су, као и фикцијски наративи, у ствари конструкције оних који их стварају. Овдје није у питању оспоравање прошлости, већ оспоравање могућности поузданог знања о њој.

Линда Хачион у својој *Поетици постмодернизма – историја, теорија, фикција* истиче да су и историја и фикција првенствено дискурси те да у историјској метафикцији, овако дефинисани, оба дискурса полажу право на то да буду сматрани истинитим.³³ Сврха историографске метафикције, како Хачион даље истиче, јесте да нас подсети на то да, иако су се конкретни догађаји одиграли у прошлости, ми те догађаје именујемо и конституишемо као историјске чињенице путем селекције и наративног позиционирања.³⁴ Ми о њима, дакле, сазнајемо захваљујући њиховим писаним траговима у садашњости.

У постмодернизму, даље наставља Хачионова, имамо концепт плуралитета историјских истина, те не можемо говорити о постојању једне истине, већ о постојању више истина, односно да ништа не може представљати „неистину” саму по себи, већ једино туђу, другачију истину.³⁵ Овај концепт примијенили су многи постмодернистички романијери у својим дјелима приказујући исти догађај из различитих перспектива, односно из угла различитих ликова, који имају различит доживљај истог догађаја, који најчешће

³² Линда Хачион, *Поетика постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1996, стр. 37.

³³ *Исто*, стр. 163.

³⁴ *Исто*, стр. 170.

³⁵ *Исто*, стр. 185.

подразумијева субјективан тон. Тако је Добрица Ћосић у роману *Време власти* дао виђење комунистичке власти из перспективе различитих ликова. Један угао гледања припада Добрици Ћосићу као јунаку наратива, други припада Ивану Катићу, Ћосићевом наратору и књижевном лику, док трећи приписујемо Душану Катићу, још једном наратору и књижевном јунаку. У истом роману присутан је и угао гледања наратора који не учествује у причи. Дакле, послератна епоха, обиљежена владавином комунистичке власти, сагледана је из различитих перспектива, од којих свака представља истину за себе.

У роману *Време власти* дато је виђење Голог отока из различитих перспектива.

Најзначајнији приказ овог логора дугујемо Ивану Катићу, док нам Добрица Ћосић као наратор и један од јунака наратива даје непристрасно свједочанство о поменутом логору. Свака његова реченица усредсређена је на саопштавање информација, без саопштавања личног суда, који је одлика начина приповиједања његовог наратора Ивана Катића. Душан Катић, наратор другог дијела романа *Време власти*, голооточку стварност сагледава из перспективе човјека власти који нема личан однос према страдању голооточких логораша, за разлику од прве двојице.

Оваквом наративном техником постиже се осветљавање различитих видова једног догађаја, који не би били исприповиједани да се аутор руководио ранијим, традиционалним принципима, инсистирајући на посматрању догађаја из једне перспективе и истини онога који нам пружа приповиједач. Умјесто тога, Ћосић се одлучио за постмодернистички манир, који подразумејева постојање више различитих, међусобно коегзистирајућих истина.

Повратак историјској тематици код постмодерниста не представља само, како истиче Линда Хачион, реакцију на херметички историјски формализам и естетичизам, својствен такозваном модернистичком периоду,³⁶ већ и жељу, односно идеју писаца да проблематизују одређене историјске истине које су у ширем колективу попримиле обресе догме. Тако се Ћосићево бављење историјом о Првом свјетском рату може схватити као тежња да се проблематизују неке истине о историјском периоду замагљеном причом о јуначким бојевима и исцрпљујућим маршевима и повлачењу ка Грчкој, а не као величање националне прошлости, како су то схватили неки идеолошки тумачи. И каснији Ћосићеви

³⁶ Исто, стр. 155.

романи, исто дочекивани као и роман *Време смрти*, са истим жаром разобличавали су владајуће идеолошке догме, проблематизујући истовремено савремене културне и друштвене претпоставке које условљавају нашу представу о периоду о којем се говори у романима.

У историјским романима Добрице Ћосића постоји карактеристичан поглед на историју, ранију и новију, који узима у обзир садашње могућности, али и ограничења писања те историје. Стварност, односно садашњост, условљава донекле и Ћосићев однос према прошлости. Његови историјски романи су својеврсна контаминација историјског и фиктивног, традиције и савремене културе. Они афирмишу чињеницу да прошлост заиста постоји и прије њеног „текстуализовања”, односно превођења у свијет самог наратива.

За савремени историјски роман веома је битан однос према стварном свијету. Уколико се сам наратив огријечи о неке коначне истине у свом покушају да пружи читаоцима нешто ново, неочекивано, па чак и шокантно, то би могло да се одрази на његову рецепцију код читалаца. Ћосић је био свјестан тога. Зато револуционарно у његовим романима није саопштавање нових, неочекиваних истина (није ријеч о фелтону), већ храброст да пружи другачију слику своје епохе, другачију и од оне која је дата у ранијим његовим романима – *Далеко је сунце и Деобе*.

Читаоци Добрици Ћосићу приступају као романијеру, што значи да не очекују коначну истину о једном историјском периоду. Ипак, Ћосић је писац који се профилисао као неко ко наступа са позиције човјека убијеђеног да о историјским истинама не треба ћутати, чак ни о оним забрањеним истинама савремене епохе, па су и очекивања његових читалаца ишла у том смјеру – ослушкивање шумова историје и разоткривање заблуда савремене епохе. Сам Ћосић не инсистира на истинитости своје приче, која се бави општепознатим догађајима, али не скрива амбицију да се супротстави погрешним тумачењима и недовољно живописној слици ратне епохе датај у својим ранијим романима *Далеко је сунце и Деобе*. Да ли је овдје ријеч о двије истине или о два лица једне истине – од апотеозе комунизма до анатеме?

Међутим, историјски романи овог писца не стоје само на историјској равни већ и на фиктивној, баш зато што се у њима инсистира на интеракцији историографије и фикције,

односно мијешању чињенице и фикције. То је, по мишљењу Линде Хачион, у суштини постмодернистички манир.

Ћосићево бављење националном историјом израз је жеље да се попуни празнина између прошлости и садашњости, али и жеље да се прошлост напише у новом контексту. Није у питању пишчева идеја да се поништи или избјегне историја, већ потреба да се преиспита, јер се са постмодернистичког становишта сумња у њену објективност.

За разлику од романа *Деобе* и *Далеко је сунце*, у којима, како истиче Н. Тимченко, и поред низа новина и покушаја да се пружи историјски вјеродостојан приказ историјски и идеолошки супротстављених страна, није избјегнуто оштро разликовање на моралном и антрополошком плану између припадника два супротстављена покрета,³⁷ у трилогији *Време зла* писац је дотакао забрањену тематику, престајући да слиједи принцип по коме су тријумфом идеје комунизма сва питања, па и књижевноумјетничка, била ријешена. Од писаца се очекивало да слиједи револуционарни пут којим су корачали идеолози актуелне власти и да славе њихове подвиге описујући најзначајније догађаје из револуционарне прошлости. Као што је познато, Ћосић је, ако је икад и ишао том линијом, одустао од величања идеологије и њене револуционарне борбе и кренуо, попут неких својих јунака, вијугавим стазама отпадништва ширећи своју истину која бива проглашена за јерес.

У том смислу, романи који сачињавају трилогију *Време зла* су дјела која су директно уперена против појма идејности, односно идеолошких обзира који су наметнути књижевности. Они су дјела која се дотичу трагичних тема српске историје и откривају слику једне епохе, али и идентитет појединца, изгубљеног у историји, стијешњеног између двије идеологије од којих га ниједна не спасава коначног пораза. Ова дјела суштински представљају негацију идеолошке једностраности, фанатичности и вјерништва, али и заокрет ка антрополошким темама и вјечним питањима о опстанку и борби појединца са невидљивим силама историје, његовим дилемама и трагици начињених избора.

Овим романима Ћосић је разорио читав идеолошки механизам утврђених књижевноумјетничких норми нудећи другачију стварност од оне приказане у дјелима

³⁷ Николај Тимченко, *Смисао приповедања*, Алтера, Београд, 2013, стр. 13.

писаца који су били миљеници владајуће идеологије због потврђивања наметане схематизоване слике свијета.

Оштра супротстављеност живота појединца и његове суморне стварности, с једне, и идеолошки привид о лагодном животу тог истог појединца и његовог задовољства постигнутим, с друге стране, била је веома јасна порука ових Ћосићевих романа.

Ћосић је у својим романима подвргао испитивању, односно преиспитивању не само историју већ и ближу прошлост, ону коју бисмо готово могли назвати савременом стварношћу. Ту се помјера перспектива кроз коју писац посматра тему большевичке револуције. Наиме, нестаје раније општеприхваћена слика о револуцији и појављује се лична пројекција. Дакле, ранија слика партизанске револуције на којој су изграђена многа дјела измијењена је.

Представљањем другачије стварности, стварности која обухвата идеолошка и политичка питања, сагледане из перспективе самог писца и његових јунака-наратора, Ћосић настоји да сруши мит и скине идеолошку завјесу са свијета који је донедавно био само дириговани привид.

Роман Добрице Ћосића, како истиче М. Радуловић, саздан је у духу модерних поетика, а стваралачки је отворен према класичном реалистичком роману, али и према постмодерном. Овај писац, наставља даље Радуловић, вјерује у умјетност, у њен смисао и антрополошко-егзистенцијални значај, у свијет и живот који њеним посредством васкрсавају.³⁸ Оно што га, по Радуловићевим ријечима, одваја од постмодернизма је присуство егзистенцијалне озбиљности и стваралачког морала који је постмодернизам угушио. У Ћосићевом роману, ти закони и даље представљају стожер књижевног дјела.³⁹

Наводећи разлику у односу према постмодернистима, који смисао и сазнања садржана у умјетности крајње релативизују, конструишу и „деконструишу”, Милан Радуловић истиче Ћосићеву преданост дјелима у која залаже сав свој живот, и умјетности за коју живи, обитавајући у просторима својих романа, а не само у реалном историјском времену.

³⁸ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 85.

³⁹ *Исто*, стр. 85.

Природни живот, стварне људе, реалне историјске и културне процесе, на крају и сопствену личност и судбину он посматра у духу и у светлости уметности.⁴⁰

Радуловић наглашава и ангажовану природу Ћосићевог дјела истичући пишчево настојање да свој роман, саздан као затворено умјетничко дјело, уведе у живу и непосредну стварност, да утиче на душевни и свјесни живот својих савременика, и да индивидуалним дјелом изгради нову колективну поетску свијест о националној историји.⁴¹

И заиста, Ћосић је успио да створи дјело које је имало дубок утицај не само на савремену књижевност и њено окретање ка стварности онаквој каква јесте, отргнутој од идеолошке условљености, и историји, онаквој какву је писац доживљава, трудећи се да пружи аутентичну слику епохе, већ и на духовни и свјесни живот савременика, на друштвене и политичке прилике свог времена. С једнаком пажњом се пратило шта Ћосић има да каже о било чему. Он је био у позицији писца са повећаном одговорношћу без обзира на то како је примао поруке о себи као писцу, „оцу нације“ и то што је у више наврата био личност од које се тражио суд о судбоносним догађајима по српски народ. Иако несумњиву заслугу за то имају његови романи, који су му обезбиједили кредибилитет моралног мача, он као писац наступа слично свом јунаку Вукашину Катићу, али му то призива и бројне порицатеље, којима је највише сметало учвршћивање и осавремењивање националног култа и идентитета, који су у савременом друштву постали непожељне и крхке институције.

Ћосићев одговор њима, никада изречен, али у његовим дјелима јасно наговјештен, у ствари је схватање да *прошlost не може бити уништена због тога што њена деструкција води ка тишини (откриће постмодернизма), већ мора бити поново посећена.*

⁴²

Својим романима Ћосић *открива законитости историје и на симболичан начин васкрсава и казује људску истину и суштину живота.*⁴³ Његови романи потврђују

⁴⁰ Исто, стр. 86.

⁴¹ Исто, стр. 86.

⁴² Линда Хачион, *Поетика постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1996, стр. 159.

⁴³ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 95.

постмодернистички манир да не постоји само једна истина, односно истина појединца, већ постоје истине других, којима се може допринијети деконструкцији идеологије једноумља као монолошког дискурса. Дакле, у Ћосићевим романима налазимо неколико истина, а то су истина свезнајућег приповједача и истине његових јунака наратора. Свака од ових истина на свој начин демистификује идеолошки привид, односно лажи савремене епохе. Иван Катић оптужује комунистичку идеологију са становишта жртве која није прихватила идеолошку догму као коначну истину и због тога је пострадала, док Душан Катић, човјек власти, своју идеологију негира са становишта човјекове исконске потребе за потчињавањем, односно подјармљивањем других. Добрица Ћосић као јунак романа и наратор једног дијела наратива, представљањем својих дилема о исправности идеолошког пута и свог сљедбеништва идеологији, оптужује је за бруталност, нечовјечност, издају револуционарних идеала. Из тог вишегласја различитих истина израња слика епохе дата у маниру постмодернистичког романисијера који *проблематизује цјелокупну представу о историјском знању*.⁴⁴ Дакле, нема коначне истине о прошлости. Умјесто тога, у овим романима постоји поглед на прошлост који је поново актуелизује, проблематизује, претпоставља, отварајући је тако према садашњости, која никада није била имуна на причу о њој.

Однос историје и фикције у романима *Време зла* и *Време власти*

⁴⁴ Линда Хачион, *Поетика постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1996, стр. 159.

Питање односа стварности и фикције, односно истине и мита унутар самог књижевног дјела од давнина је било предмет расправе међу теоретичарима, књижевницима, филозофима. Платон и Аристотел, старогрчки филозофи и теоретичари, полемисали су о истинитости пјесничког дјела. Платон је ове двије категорије раздвојио, оштро их супротстављајући једну другој, за разлику од Аристотела, који је пјесништво поистовјећивао са истином. За њега је истина неког пјесничког дјела свијет створен у пјесничкој машти. Ова његова теорија касније се укоријенила у схватању ренесансних и романтичарских пјесника. Књижевност, дакле, не подражава стварност, већ је обликује и реконструише.

За схватање књижевности као мимезе, категорије истинитости и неистинитости постале су недовољне, те се с временом појављује у теорији нова категорија – фикција.

Њена појава условила је другачији начин схватања књижевности, која се више не тумачи као истинито или лажно предочавање стварности, већ као нешто што није у сагласју са њом. Овакав начин схватања књижевности јавио се у постмодернизму, правцу који је означио прекид са прошлошћу и сумњу у постојање само једне истине. За постмодернисте не постоји вјерна реконструкција стварности, чак ни у типично историјским наративима. У приповиједању, како наводи А. Марчетић, сам начин структурирања догађаја у неку одређену цјелину у ствари представља процес у коме се описаним догађајима приписује неко додатно значење, које не постоји у догађајима као таквим.⁴⁵ То додатно значење не допушта нам да чињенице о којима се приповиједа сагледамо у објективном свјетлу, онако како су се догодиле. Дакле, о неком догађају који је предмет приповиједања не постоји само једна истина, већ више истина, од којих свака полаже право да се назове објективном. Постмодернистички писци тако почињу да гаје презрив однос према реалистичкој наративији и склоност ка мијешању стварности и фикције.

Фикција бива схваћена као нешто чијом игром настаје други свијет, који може бити сличан нашем, стварном, али може бити и у потпуности другачији у односу на њега. Међутим, већина створених фикцијских свјетова, чак и оних најнеобичнијих, слични су стварном свијету по томе што унутар сопственог простора задржавају разлику између истинитог и лажног, стварног и фиктивног. Тако ликови у фиктивном наративу могу да говоре истину или да се служе лажима, да поступају исправно или погрешно. То је нешто

⁴⁵ А. Марчетић, *Историја и прича*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2009, стр. 12.

што препознајемо у постојећем свијету и рефлектујемо га на онај други, фиктивни свијет неког дјела.

Однос између стварности и фикције најбоље се огледа у наративима који инсистирају на истини, односно чињеничној реконструкцији стварности. Том врстом реконструкције стварности бави се историја, која своју истину о прошлости темељи на конкретним чињеницама, односно историјским изворима. *Дакле, историја је оно што се заиста догодило. То су стварни догађаји, односно приповиједање о њима. Појму историје супротстављен је појам приче, који у себи садржи конотацију фикционалности.*

*Међутим, и поред наведене разлике историја и прича имају нешто заједничко, а то је приповиједање. Другим ријечима, и једна и друга припадају наративним жанровима.*⁴⁶

А. Марчетић истиче да нам је и у историји и у причи предочен низ континуираних збивања, и то на посредан начин, гласом неког профилисаног или непрофилисаног приповједача. За традиционалну теорију прозе, како даље наводи она, ту престаје свака сличност између ова два приповједна жанра и поново се успоставља најважнија разлика међу њима, она која се тиче њиховог фикционалног, односно нефикционалног статуса.⁴⁷

Историја као начин приповиједања о ономе што се већ догодило на необичан начин је прожета нечим што негира већ самим својим називом. Веза историјског, стварног, и аисторијског, фикционалног веома је занимљива из више разлога. Један од њих је свакако и њено функционисање у историјским романима Добрице Ћосића.

Однос између историје и фикције најбоље се огледа у жанру историјског романа. И у овом жанру, супротно самом називу „историјски“, доминира аисторијска прича која је из неког разлога ситуирана у одређени период историје и захвата нешто од историјске тематике тог времена. У историјском роману, иако се приповиједа прича која има историјску позадину, сам писац, односно његов приповједач, не понаша се као историчар. Не обраћајући превише пажње на историјски идеал објективности, приповједач се често усуђује да полемиче са неким историјским истинама, да даје свој суд о предоченим збивањима. Он не тежи, попут историчара, дистанцираном приказивању стварности и не зазира од анахронизама који би могли да искриве праву слику те историјске стварности.

⁴⁶ Исто, 10.

⁴⁷ Исто, стр. 10.

Сама граница између стварности и фикције је релативизована и могуће ју је прекорачити без великих огрешења о саму форму књижевног жанра. Тако је писцу ових романа дозвољено присуство међу својим јунацима, пошто се претходно трансформисао у једног од њих, или у самог приповједача који је дио литерарног свијета романа.

Међутим, упркос изразитим предностима фикцијских наратива, треба истаћи да и ови други, нефикцијски наративи имају једну особеност која их често доводи у предност у односу на ове прве. Наиме, та особеност односи се на инсистирање нефикцијских наратива да је прича која се предочава у овим дјелима историјски истинита. Ови наративи снажно сугеришу истинитост сопствене приче, чињеничност те истине, дакле, оно што недостаје фикцијским наративима. Некада је та чињенична истинитост неког дјела много већа препорука од његове умјетничке снаге. Међутим, ипак је мала вјероватноћа да би се неко ко није историчар прије одлучио за историјску причу о неком догађају неголи за литерарну пројекцију тог историјског догађаја, што нас води становишту да између историје и фикције не постоји јасна граница. Барем је тако са романом.

Историјска, чињенична истина и могућност њеног коначног сазнања била је камен спотицања у расвјетљавању односа између историје и фикције. Питање које се нужно намеће сваки пут кад се расправља о овом односу је: Да ли историја, биографија, мемоари и слични наративи увијек морају да говоре истину? Не баве ли се и они спекулацијама које заснивају на познатим чињеницама? По тој логици, оно што највећи дио публике очекује од самог историјског наратива није истина, већ покушај да се дође до ње. Степен истинитости ових врста наратива може се промијенити утврђивањем неких додатних околности које је потврђују или оспоравају. Суштина овакве провјере вјеродостојности наратива представља срж историјског подухвата, што неминовно доводи до његовог оспоравања, односно застаријевања. Насупрот томе, фикцију није могуће провјеравати, односно подвргнути је критеријуму истинитости јер прича коју она предочава није ни истинита ни лажна. Једини критеријум за њено вредновање јесте умјетничка вриједност. Оно што је истинитост за историјске наративе то је увјерљивост за фикцијске.

Застаријевање историјског наратива као последица мањка чињеница које доводе у питање предочену историјску истину не може да се деси фикцијском наративу. Чак и када се неком таквом дјелу које се, гледано с историјске тачке гледишта, служило нетачним подацима утврде начињене грешке, не мијења се читаочево виђење тог дјела. Тако је за

Шекспирову трагедију *Ричард III* утврђено да је писац погријешио у многим подацима када је у питању живот стварног краља Ричарда III. То сазнање није промијенило читаочево виђење ове трагедије.

Читаоци различито реагују на романе, драмске комаде и филмове који су изграђени на темељима неке историјске приче. У већини случајева они бивају схваћени као фикцијски наративи те због тога бивају ослобођени терета историјске вјеродостојности, која се подразумева код нефикцијских текстова. То ослобађање терета историјске тачности, упркос томе што роман може да подражава форму историје, као што филм може подражавати форму документарног филма, означава престанак нашег интереса за истинитим потврдама о стварним догађајима.

Да бисмо одредили однос историје и фикције у историјском роману, неопходно је раздвојити оне категорије саме стварности које се у њему јављају. Историјска стварност је могућа, истинита са становишта објективне историје. Међутим, у историјском роману, који нужно приказује ту протеклу стварност, није све ни могуће ни истинито. Дакле, све оно што одступа од објективне историјске приче, а показује се предочавањем догађаја који се наводно историјски представљају, свако неистинито или искривљено приказивање те протекле стварности јесте фикција, која је заснована на подражавању те историјске стварности. Ограничење стварним, истинитим или могућим није обавезујуће за фиктивне творевине, упркос основној тежњи да дају слику неког историјског догађаја.

Вјера у могућност романа да досегне коначну историјску истину одлика је традиционалног историјског романа какав се јавио у европским књижевностима епохе реализма. Међутим, временом је преовладао скептицизам према могућности поузданог знања о прошлости, што је резултирало промијењеним односом писца према прошлости, али и другачијим очекивањима од историјског романа код читалаца. Тако је ранија вјера у могућност сазнања коначне историјске истине еволуирала у сумњу у поузданост историјског извјештавања о прошлости.

Скептицизам према идеји историјске истине отвара питање до које мјере је фикција укључена у сам текст и представљена као историја. У том случају рецепција самог наратива постаје много проблематичнија. Случај који ово потврђује јесте рецепција Ћосићевих каснијих историјских романа као неке врсте пишчеве аутобиографије.

Пишчева дискретна дистанца према свом дјелу, у коме се додуше појављује као један од

споредних ликова, није успјела у потпуности да разбије читаочево увјерење да писац у роману саопштава неке своје истине. Основни проблем лежи у чињеници да је писац себе уградио у своје дјело, и своје дјело у себе, до те мјере да су сасвим поништене границе између себе и својих јунака, између стварног и фиктивног свијета.

Посматрање књижевноумјетничког дјела кроз призму ауторове личности неријетко је знало да засјени виђење самог дјела непотребно га оптерећујући мноштвом неважних чињеница. Употреба ове „биографске критике“ често је водила крајње необичним тумачењима. Упркос томе, има момената кад овакво познавање појединости из ауторовог живота може да баци другачије свијетло на интерпретирани садржај.

Тако одлазак на Голи оток приповједача, који је дио фиктивног свијета романа, посматран из угла „биографске критике“, представља фиктивну пројекцију стварног пищевог путовања на Голи оток, које се одиграло с унапријед одређеним циљем, а то је да извијести партију о евентуалном кршењу људских права голооточких затвореника.

Приповједач се овдје поистовјећује са аутором, који припада стварном свијету, док су ликови у причи фиктивни.

Недоумице које мијешање тих различитих свјетова изазива код читаоца резултирале су његовим увјерењем да писац у ствари у свом роману пише и о себи, било да се служи аутобиографском грађом или фикцијом, што показује да је за самог аутора дистинкција између стварног и фиктивног у књижевном дјелу занемарљива. Ипак, из овог примјера, а има их још много, закључујемо да аутобиографски моменти играју важну улогу у Ћосићевим историјским романима, као и у њиховој рецепцији, те зато њихову улогу у овим књижевним дјелима никако не смијемо занемаривати. Дакле, неспорно је да је Добрица Ћосић, као ријетко ко, био у прилици да као саучесник и свједок изблиза сагледава историјске процесе настанка и ширења комунистичке идеје, изградње комунистичке власти и друштва, али и разградње поменутих процеса, што додатно проблематизује питање односа стварности и фикције, односно улоге аутобиографског и фиктивног у овим романима.

Иако је очигледан велики утицај аутобиографског и документарног у овим романима, ми их не можемо посматрати као срећну последицу неког пищевог ранијег искуства нити као историјску причу, већ, искључиво, као фиктивну приповијест са јаким ослоном на историјску и аутобиографску стварност. У сваком случају, ови исјечци стварности имају

своју функцију. Ролан Барт је сковао израз „ефекат стварности“ да би означио утицај оваквих детаља, чија је основна функција да нас убиједе да је сам наратив истинит, односно стваран као и сам живот.

Питање уплива пищевог и читаочевог искуства при настанку и рецепцији самог наратива води нас још једном неријешеном проблему – колико наша искуствена реалност улази у процјену неког дјела. Чини се да ова реалност често упада у конструкције књижевних дјела обликујући фиктивни свијет ових наратива. Тако људи у овим Ћосићевим романима свакодневно умиру, болују, материјално и морално пропадају, варају и бивају преварени. Листа ових интервенција реалног је бескрајна и показује нужност прожимања стварности и фикције у књижевном дјелу ма колико оно инсистирало на аутономности сопственог литерарног свијета. Та „реалност“, коју овдје називамо историјским оквиром приче, натјерала је Ћосићеве јунаке да изаберу једну од супротстављених идеолошких страна, сукобе се међусобно, једни друге протјерају у логоре, у којима ће се преобразити у жртве или мучитеље. Историјски процеси који су у основи ових романа усмјеравају ток приче иако је она, будући да је фиктивна, формално независна од њих. Тако би била направљена кардинална грешка уколико се писац не би придржавао неких познатих историјских чињеница. У најмању руку, ови романи не би завређивали посебну пажњу читалаца који од њих очекују другачије виђење историјске истине, али оно које неће отићи у неку крајност, одбацујући историчност догађаја као основ настанка приче. Не треба посебно наглашавати да би то веома утицало и на читаност, односно популарност ових романа. То се, наравно, није десило. Тако је, на примјер, говорећи о Ранковићевом или Ћиласовом политичком паду, писац обавезно напоменуо издаје дугогодишњих пријатеља и сарадника. И данас је познато Темпово ограђивање од Ћиласа и његов изненадни напад на њега онда када је, по Ћиласовим ријечима, „досолио тамо гдје је већ било преславно“. Дакле, тај „додир“, односно везу са стварним Ћосић никада није изгубио, иако је фиктивна прича текла неспутана историјским баластом.

Ипак, историјски наративи у великој мјери се разликују од фикцијских, између осталог и по својој референцијалној функцији. Дакле, од ових првих, историјских текстова, очекујемо да нам најбоље што могу представе истину о стварним догађајима у прошлости. Ту истину могуће је фалсификовати мањим или већим, намјерним или ненамјерним одступањем од чињеница. Такође је и на извјестан начин спутана у ономе што би требало

да потврди, посебно у случајевима који би њену документарност могли да доведу у питање, као што је на примјер свијест о историјским јунацима. И сам Ћосић је оставио занимљиво свједочанство о својим дилемама које је имао у тренуцима кад је требало описати историјску личност војводе Мишића, које ће се наћи на страницама овог рада. Предочавање истине у нефикцијским наративима подразумијева и унапријед одређена наративна средства која могу бити употребљена. Прича мора бити праволинијска, у којој доминира неутрални глас историчара, односно аутора са корица који не смије улазити у појединачна осјећања ликова, нити преузимати њихов угао посматрања.

Фиктивни текстови не познају ту врсту ограничења. У њима се може пратити ток мисли различитих јунака, имати детаљан увид у унутрашње стање било ког јунака. Фикција може разорити читав историјски амбијент неког дјела и наново га изградити по свом укусу.

Ово друго се десило у историјском роману Добрице Ћосића. Дакле, Ћосић је разградио читав историјски, стварни свијет да би на његовим темељима изградио своју историјску приповијест, преузимајући сва средства нефикцијског наратива и додајући нека сопствена. Од историјског свијета, који је порушио, остале су контуре појединих ликова и догађаја које је требало наново створити. Самом писцу пружена је могућност да уђе у агон са историјом, да мијења и продубљује њену причу, проблематизује моралне и практичне последице њеног дјеловања. Управо тај дијалог са традицијом, постигнут помоћу читавог низа различитих поступака који евоцирају одређени историјски период ради њеног преосмишљавања и превредновања, доминантно је обиљежје ових Ћосићевих романа. *Историја у романима овог писца постоји и на другачији начин, а не само као филозофска порука прошлости,*⁴⁸ или спољашњи оквир у коме је смјештена једна искључиво аисторијска прича. У својим историјским романима писац настоји да реконструише стварне историјске догађаје. Тако у ова два романа доминирају историјски мотиви као што су бољшевички терор који је завладао међу југословенским комунистима, криза свијести бивших бољшевичких револуционара и појава бољшевичке јереси, стаљинистичке чистке, нестанак једне државе и борба за стварање друге, крај једног и почетак другог великог рата, владавина комунистичке идеологије, раскол југословенских и совјетских комуниста,

⁴⁸ М. Екмечић, Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 128.

крај комунизма и почетак савременог доба... Такође, остаје питање колико је писац свој фиктивни свијет градио по узору на стварни, историјски свијет, и да ли су, и, ако јесу, колико, и његови литерарни ликови у ствари преобликовање живих људи. Располажући огромним арсеналом могућих извора у фикцији, Ћосић је многе ликове обликовао у репрезентативне типове, којима су каснији критичари покушавали пронаћи одговарајуће узоре.⁴⁹ То нас води до питања колико је аутор ових романа своје књижевне, фикцијске јунаке градио по узору на стварност. Прича сада креће са супротне, помало неочекиване стране. Раније смо говорили о упливу фикције у историјски забран, док сада говоримо о обрнутом процесу. Наиме, неким Ћосићевим јунацима, попут Богдана Драговића или Петра Бајевића, тражени су и налажени узорци у стварном животу. Дакле, све чињенице у овом историјском роману припадају фикцијском свијету, који је смисаон за нас само ако задржава, односно одржава везу са стварним свијетом. Ликови и догађаји у фикцијском свијету ипак су само сјенке оних других, стварних ликова и догађаја. Свијет до кога желимо да допремо је стварни свијет, иако смо свјесни да ћемо до њега тешко стићи. Слика тог фикцијског свијета само је одраз оног стварног, постојећег, у коме боравимо и живимо.

Право је питање колико фикција у ствари изобличава историјску истину у овим романима. Платон, грчки мислилац и Аристотелов учитељ, прогнао је скоро сву фикцију из своје идеалне заједнице зато што она, како је вјеровао, изобличава саму истину. Он је ипак вјеровао у постојање апсолутне истине, додуше, у једном другом свијету, другачијем од постојећег.

Посматрано са овог становишта, фикцијски текстови у које убрајамо и историјски роман само продужавају нашу илузију о постојању стварног свијета какав нам нуде. Њихова истина је уобразиља читаоца о постојању свијета којем треба дати смисао и удахнути живот.

Ако би се рашчланила ова два начина казивања историјске истине у ова два романа, историјски и фикцијски, предност би увијек имао овај други, који носи смисао самог наратива. Без њега писац ништа ново не би имао да нам понуди о стварима које би биле

⁴⁹ П. Палавестра сматра да је Добрица Ћосић своје најзначајније ликове романа *Отпадник* и *Верник* градио према стварним историјским личностима и у ликовима Богдана Драговића и Петра Бајевића препознаје пишчеву пројекцију трагичних ликова српских и југословенских комуниста Живојина Павловића и Мустафе Голубића, као и Павла Бастајића. (П. Палавестра, Српска сага и бољшевички мит, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 118).

предмет његовог приповиједања. Историја за самог романописца се не одвија у прошлости, већ онда када сам аутор одлучи да ту прошлост неко исприповиједа. Прошлост је, дакле, увијек отворена за тумачење не само историчара који теже томе да је што вјерније реконструишу већ и писаца којима је она неисцрпни извор инспирације. Српски постмодернистички писци, Ћосићеви савременици, често користе историјску тематику, али о историји приповиједају другачије него што су то чинили писци класичних историјских романа. Историја је за њих непресушан извор тема на које је увијек могуће додавати сопствене варијације. Њихов скептицизам према могућностима спознаје историјске истине утицао је на развој њихове склоности ка мистификовању историје и увођењу различитих експерименталних наративних техника, као што су иронија, метафикција, пародија, интертекстуалност, како би описали своју визију стварности и историје.

Поновно окретање причању прича, односно фикционализацији историје не значи и окретање леђа стварности, већ покушај да се пронађе суптилнији начин њиховог међусобног повезивања. Историја је код Ћосића само повод настанка фикционалног свијета његових дјела. Стварне историјске личности се умећу у њега тако што се тај модел стварности представља као њихов природни амбијент у оквиру аутономног фикционалног свијета самог романа. Тако Живојин Мишић, оптерећен историјским баластом познатог војсковође, живи свој литерарни живот, излазећи из оквира историје искључиво као плод пишчеве имагинације, његовог доживљаја који нам се предочава у самом наративу романа. На његовом примјеру најочигледније ћемо показати сложену природу тог односа. Наиме, по ријечима самог Ћосића, он је градећи овај лик, поред прелиставања обимне историјске грађе о њему, желио да и од породице сазна нешто о свом будућем јунаку. Пошто се, из неког разлога, тај сусрет није десио, писац је, након изласка свог романа *Време смрти*, срео Мишићеву кћер, која му је саопштила да лик српског војводе из Првог свјетског рата из његовог романа није њен отац, односно стварни историјски лик. Акцент је ипак на пишчевом одговору да поменути књижевни лик није њен, већ његов Живојин Мишић.

Пишчев одговор Мишићевој ћерки казује нам нешто што ми већ наслућујемо, а то је да историјски ликови у његовим романима не живе својим стварним животом, већ животом приповједачке, литерарне имагинације.

Историјски ликови, закључујемо, не постоје. Постоје само њихове литерарне пројекције, сведене на доживљај писца, или тумачење историчара на основу неких историјских извора. Чак ни њен Живојин Мишић, по овој логици, не би био вјеродостојан историјски јунак.

Ћосић се сигурно, попут ажурног историчара, добро информисао о неким биографским појединостима везаним за ову историјску личност, али је предност ипак дао свом доживљају поменутог јунака, што нам довољно говори о ауторовом односу не само према Мишићевој историјској личности већ и према осталим историјским јунацима који се јављају у његовим романима. Тако ликови генерала Симовића, Слободана Јовановића, Драгише Васића, Ранковића, Ћиласа и осталих у ствари нијесу историјски јунаци у правом смислу те ријечи, већ пишчева фикционализација историјских података.

Ћосић у својим историјским романима не евоцира само ону праву, животну историју, историју коју сачињавају буне, ратови, војсковође и политичари, идеолошки ломови и расколи, нестанак и настанак држава, већ једну другачију прошлост, идеолошки обојену, испресијецану дјеловањем непомирљивих сила историје и пишчеве имагинације. Његови романи *Време зла* и *Време власти*, али и друга дјела која припадају жанру историјског романа, помало јесу историја, а помало и дијалог са том историјом.

Пишчева приповијест о историји доводи у питање поузданост историјских прича, које иду ка томе да постану легенде. Доводећи у сумњу поузданост историјске приче о одређеном догађају, писац разоткрива сву наивност вјеровања да историја увијек говори истину.

Историјски догађај ће своју вјечност досегнути тек онда кад у причи о њему буде преовладала фикција над фактографијом. Тако су Косовски бој или српски устанци добили на значају појавом десетерачких пјесама о њима. Многе историјске догађаје које је пјесма заборавила заборавио је и сам колектив, што довољно говори о утицају фикције на статус неког стварног догађаја из прошлости, односно на одређивање његовог значаја не само у историји већ и у традицији, култури... Тако је и сам Ћосић био свјестан да ће историјски догађаји који су предмет ових историјских романа добити потпуније значење изласком његових дјела, која ће тај дио историје учинити не бесмртним, јер они то по свом историјском значају и јесу, већ и привлачним за читање, дајући истовремено и себи и читаоцу могућност улажења у полемику са неким историјским истинама.

За Ћосићеве историјске романе карактеристичан је амбивалентан однос између историје и фикције. Користећи се различитим наративним техникама, Ћосић је у својим романима приповиједао о разним историјским догађајима и јунацима. Чак се и сам налази међу својим јунацима и узима учешће у историјским догађајима. Тако у *Вернику*, у дијелу у коме описује бомбардовање Београда, откривамо присуство аутора, скривеног у групи демонстраната код Каленић пијаце, баш као што се појављује и на Голом отоку у *Времену власти* праћен управниковом знатижељом и понизним погледима логораша.

У Ћосићевим романима имамо карактеристичан однос између стварности и фикције. Наиме, у ранијим Ћосићевим романима ликови су били фиктивног карактера да би се стварност постепено уплитала у фиктивне слојеве наратива, док појава самог писца, почев од *Деоба*, преко трилогије *Време зла* до романа *Време власти*, фиктивну стварност уздиже на ниво више стварности.

Његово присуство међу својим јунацима додатно усложњава питање односа стварности и фикције у овим романима. Ту границу између историје и фикције, реалности и мита, веома је тешко утврдити. Најлакше је и најмање ризично констатовати њихово међусобно прожимање у настојању да се досегне коначна истина.

Ово пишчево поигравање с различитим нивоима „стварног“ сугерише да су, и у роману и у животу, ове двије категорије неразлучно испреплетане и да је слика свијета дата у његовим историјским романима само једна од могућих интерпретација историјске збиље. Фикција која приказује историјску стварност у овим Ћосићевим романима уобличена је према типовима романескних догађаја у односу према временским оквирима те предочене стварности.

У историјском роману фикцију прошлости чине не само историјски ликови и догађаји већ и они ликови и догађаји које историја не познаје. Реконструкцији историјске стварности у Ћосићевим романима једнако доприносе и историјски ликови Николе Пашића, краља Петра, краља Александра, Живојина Мишића, Ђиласа, Тита, као и фикцијски ликови Катића, почев од Аћима, Вукашина, Ивана, Милене, па до потоњих изданака ове литерарне лозе, затим револуционара Богдана Драговића и Петра Бајевића, Нађе Луковић, Мишка Пуба и многих других. И сам писац се некако смјестио и уклопио у тај историјски амбијент самог дјела.

У ова два последња Ћосићева историјска романа, аисторијска, породична прича смјештена је у историјски оквир, обојена колоритом једног простора и времена у настојању да се васкрсне дух тог времена.

Одлика ових Ћосићевих романа је и мање или више замаскирана политичност, условљена пишчевим односом према идеји, односно идеологији коју описује у самим романима. У том зачараном кругу историје, идеологије, политике и стварности Ћосићеве историјски романи су разапети између умјетности ријечи и ванлитерарних разлога који су посредовани књижевношћу.

Подвојеност стварности и фикције прикрива се у јединственом свијету умјетничког дјела. Историјски догађаји, којима Ћосић посвећује посебну пажњу, намећу посебну узрочно-последичну логику као логику саме радње која би се одвијала по унапријед утврђеним законитостима.

Идеја о смислу неког историјског догађаја предодређује начин његовог представљања у једном ширем историјском контексту. Стварност бива схваћена као пуки привид, као нешто што нема стварно постојање, преломљена кроз сферу индивидуалног бића самог аутора. Она ће његовом заслугом и одлуком да прати историјски слијед догађаја постати поприште политичких, идеолошких и историјских битака.

Свијет Ћосићевих историјских романа испуњен је борбом за превласт у једном одвећ суровом свијету, који у себи носи клицу праве, историјске стварности, што га чини довољно уверљивим да бисмо га посматрали искључиво као фикцијску творевину. Идејне позиције сукобљених страна као људи који јој нијесу одређивали ток, али су стицајем околности увучени у њу, износе се кроз ставове ликова ових романа, али и кроз приповједне структуре. Тако се бољшевичка идеологија најбоље огледа кроз фанатизовану свијест њених непоправљивих вјерника, револуционара попут Петра Бајевића, док се троцкистичка јерес најбоље рефлектује кроз мисаони механизам Ивана Катића, док њено радикалније крило симболизује Богдан Драговић.

За разлику од историје, Ћосићеве историјски романи нијесу истина побједника, већ истина поражених. Ни њих, по свему судећи, није писао револуционар побједник, већ револуционар који је, попут неколицине својих јунака, разочаран у исход сопствених идеолошких битака, које су за последицу имале стварање система који је угушио идеале који су га навели на револуционарну борбу. У његовим романима који су критички

настројени према прећуткиваним, потиснутим и забрањеним пољима политичке историје баца се ново свјетло на старе јунаке, идеолошке хероје, који постају антихероји, али се и скида неправедно натоварено бреме историјске одговорности са оних историјских личности које су прокажене због неких наводних нечасних дјела која су их коштала живота и заборав. У ове прве спадају, између осталих, ликови Јосипа Броза, Јованке Броз, Станета Доланца, Бакарића... У први план се стављају њихова нечасна дјела и ситни интереси. У другу групу спадају политички грешници који су постали жртве система који је немилосрдно уништавао све што је било окарактерисано као непослушно или потенцијално опасно. Међу ове политичке грешнике убрајамо и историјске личности кнеза Павла Карађорђевића, Александра Ранковића, Милована Ћиласа... Позитиван однос писца према овим јунацима, које је комунистичка идеологија прогласила за отпаднике, јесте један вид конкретизације сопственог идеолошког отпадништва. Ћосић је, дакле, скинуо ореол светости са своје некадашње идеологије упирући прстом у грешнике који су оскрнавили идеју, чију исправност не доводи у питање.

У трилогији *Време зла* јавља се нека врста дистанце између приповједача и његових јунака, иако је та граница између два свијета веома танка и приповједач је каткад прекорачује улазећи повремено у свијет свог дјела, док је у *Времену власти* проблем приповиједања знатно сложенији. Угао посматрања стално варира у зависности од комплексности теме коју писац повјерава или наратору, свезнајућем приповједачу, или самом јунаку који припада свијету приче.

Однос између историје (стварности) и фикције у Ћосићевом историјском роману постаје много очигледнији праћењем односа између писца и приповједача. Још је традиционална теорија прозе утврдила да се у фикцијским наративима, без обзира на то да ли су у првом или трећем лицу, разликују приповједач и писац. Приповједач је само угао посматрања на догађаје који писац повремено преузима док приповиједа своју причу. Међутим, код Ћосићевих романа ово схватање је прилично неубједљиво јер се на неколико мјеста њихове улоге преклапају, посебно у роману *Време власти I*. Дакле, приповједач преузима идентитет самог аутора романа, који је истовремено и јунак. Сједињујући ово тројство у себи, сам писац ограничава себи могућност предочавања туђих мисли и осјећања. Као правом историчару или биографу, психолошка преживљавања његових ликова бивају му недоступна. Овим објашњавамо чињеницу да се о психолошким и емотивним

проживљавањима имагинарних ликова сазнаје упоредо са његовим повлачењем. Тада на сцену ступа свезнајући приповједач, који слободно улази у свијест својих јунака, јер он сам није дио свијета фикције о којем приповиједа.

Њихове приче се битно разликују, па нам је веома битно да одредимо какав тип личности је наратор јер нам то говори на који начин он у наратију уводи своје потребе, жеље и ограничења и да ли можемо, и ако можемо, колико, вјеровати информацијама које од њега добијамо. Значај његове улоге у причи битно утиче на то какав ћемо став заузети према информацијама које нам он предочава.

Код самог Ћосића, у једном дијелу романа *Време власти I*, глас наратора је толико снажан да, умјесто саме приче, центар нашег интересовања постаје он. Такав случај је са јунаком приповједачем Иваном Катићем. Његов доживљај Голог отока средишња је епизода романа *Време власти I*. У овом случају, Иван Катић је наш фокализатор. Као што чујемо његов глас, тако и саму радњу видимо његовим очима. Међутим, то није увијек случај. Голи оток посматрамо и из угла самог приповједача, који нам овај логор дочарава кроз визуру сопствене личности. Његова прича настоји да задржи објективан тон, који је карактеристичан за свезнајућег приповједача. Иако у дијеловима наратива које предочава сам наратор у улози романописца, који закорачује у сопствени литерарни амбијент, доминира унутрашњи облик нараторовог гласа, читалац некако стиче утисак да овај Ћосићев наратор изједначава наш угао посматрања са углом посматрања самог јунака романа, да би се затим вратио супериорној позицији наратора.

Приповиједање у овом роману је организовано на специфичан начин – тако да читалац дио наратива који је повјерен наратору, који је изван свијета самог романа, прихвата као објективну, историјску причу о догађајима, док се дио наратива који приповиједа Иван Катић схвата као фиктивна прича.

Илузија стварног у овим романима постиже се посебним начином приповиједања. У ова два романа проблем приповиједања је изузетно сложен, па ће му бити посвећена и посебна пажња. Међутим, оно што нас интересује у контексту сагледавања односа између историје и фикције, а тиче се самог приповиједања, јесте начин на који се ствара тај „ефекат стварног“, како га је Барт називао.

У дијеловима романа које не приповиједају сами јунаци приповједачи (Иван и Душан Катић), сам наратор, иако дио фиктивног свијета романа, настоји да одстрани све трагове

своје субјективности, односно покушава да се постави као непристрасни посматрач догађаја. И када изађе из своје сјенке и учини нешто што покрене неку акцију, он се брзо враћа у свој ранији лагодан положај некога ко само посматра радњу и региструје чињенице.

Иако приповиједа причу са историјском позадином, он се не понаша као историчар. Ћосићев приповједач не прикрива сопствену личност и свој суд о исприповиједаним догађајима. Он не тежи дистанцираном приказивању стварности, о чему свједочи његово присуство међу јунацима сопствене приче.

Његову причу читалац схвата као документарну због тога што приповиједа о стварним историјским догађајима позивајући се на документе и инсистирајући на конкретним детаљима. Гомилање ових детаља требало би да појача истинитост представљених догађаја, односно да потврди да су се описани догађаји заиста догодили онако како нам је то у самом наративу предочено. Међутим, овдје се не инсистира на вјеродостојности, бар не у мјери да роман буде схваћен као историја. Акцент јесте на објективној историјској причи, али не и на истинитој, што је веома битно.

У роману *Време власти I* присутан је и приповједач који у своје име, сопственим гласом и са сопствене психолошке и емоционалне тачке гледишта приповиједа о догађајима. Ријеч је о Ивану Катићу, који се у овом роману појављује у двострукој улози, улози јунака и приповједача. Позивајући се на историјске личности и догађаје, коментаришући књиге које је читао, полемишући са њиховим ауторима, Иван Катић пише своје тамне исповијести које стоје пред нама. Овај Ћосићев јунак приповједач разоткрива се као личност независно од приче коју приповиједа. Тако читалац бива упућен у његов живот који постоји ван оквира његових голооточких исповијести и сазнаје о његовој склоности ка размишљању, односу према самом писцу, сестри Милени и другим јунацима. За овог јунака карактеристично је присуство двије подвојене „стварности“. До једне допиремо пратећи његове голооточке исповијести *Тамној свесци*, док нам другу предочава сам приповједач.

Блискост овог Ћосићевог наратора са ликовима и догађајима додатно чини сложенијим проблем нараторске дистанце. Исти случај је и са наратором другог дијела романа *Време власти*. У овом истом роману аутор је створио и наратора који је дио наратива, али се значајније не експонира, као и свезнајућег наратора, који не учествује у причи, тј. глас

који не чујемо да приповиједа. Дакле, у овом роману имамо четири приповједача: први је свезнајући, који улази и мисаоне и осјећајне токове својих јунака, други је сам јунак приповједач који организује саму композицију, док су трећи и четврти Иван и Душан Катић као ликови дјела.

Упркос присуству већег броја наратора, имплицитна ауторска визија је сасвим очигледна – из више углова бацати свјетло на један историјски догађај. Такву неспутану адаптацију нараторовог гласа у једну врсту вентрилоквизма различитих гласова налазимо у роману *Време власти*.

Ћосићеви историјски романи имали су ту срећу или несрећу да буду прихватани као истините приповијести о једном времену доводећи и самог аутора у паратекстуалну везу са самим наративом. Све оно о чему је Ћосић приповиједао у ова два романа код читаоца је морало наићи на другачији пријем, морало је добити другу конотацију. Њега је посебно интригирала пишчева упућеност у саме догађаје. Као примјер можемо узети дио романа *Време власти I* у коме се говори о нараторовој посјети Голом отоку. Знајући да је и сам Ћосић боравио на поменутом острву са истим циљем, читалац ће његову причу схватити као објективно свједочење, а не као фиктивну цјелину у самом роману. Историчност овим романима неће одузети ни пишчево свједочење о њиховом настанку, нити литерарни јунаци који су у свијет ових романа закорачили из фиктивног свијета ранијих Ћосићевих романа.

Ови Ћосићеви романи у себи носе велику причу о једном историјском периоду чији је савременик био сам аутор, што додатно проблематизује однос стварног и фиктивног. Дугачак би био списак детаља који би не само код обичног читаоца него чак и код историчара изазвали недоумице и запитаност да ли се то стварно догодило. Добрица Ћосић је неко ко је имао могућност да као свједок и учесник посматра и проживљава историјске процесе предочене у овим романима, и то сазнање појачава претпоставку да се свијет пишчевих фиктивних наратива, односно његових историјских романа (*Време зла* и *Време власти*) поклапа са његовим сопственим искуством реалности. Закључак би могао бити да је фикција обухватила не само све форме историјског писања већ да се фикцијски свијет ових романа појављује као онај који заокружује и стварни свијет чији дио представља и историја.

Дакле, фикцијска истина Тосићевих романа много је шира од оне историјске јер је порушила читав један стварни, историјски свијет да би створила свој, прилагођавајући га стварном, који је порушен, похаран. Свијет који она гради није стваран, али јесте налик њему, није ни постојећи, али јесте аутентичан. Ни ликови у њему нијесу историјски, баш као ни догађаји, иако и једни и други имају доминантан историјски патос.

ВРЕМЕ ЗЛА

Слика епохе између два рата

Трилогија *Време зла* Добрице Ћосића појавила се у српској књижевности након тетралогије *Време смрти*, која је доживјела велики успјех код читалаца и критике. У овом роману, толстојевски конципираном, Ћосић је обухватио све сфере живота и бића српског народа у ратом захваћеној Европи. Својој причи из претходног романа о историјском тренутку у коме се нашао његов народ писац придодаје причу о послератном периоду. Трилогија *Време зла*, која је наставак великог романа реке о историји српског народа, означава дефинитиван разлаз између Ћосића и комунистичке идеологије, крах пишчевих идеала и обзнањивање заблуде као крајњег исхода вјере у комунистички идеал. Пишчева приповијест о периоду настанка комунистичке идеологије руши митове о њој износећи на површину све оно што је годинама потискивано, порицано или приписивано другима. Дакле, Ћосићева прича је први пут отворено стала на супрот званичној догми владајуће партије.

Трилогија *Време зла* у свом примарном слоју обухвата свега двије године (период од септембра 1939. до пред крај 1941), међутим, ретроспективним начином приповиједања обухваћен је знатно дужи временски период – читаве двије деценије међуратне епохе. Као и у претходном роману, Ћосић је у *Времену зла* настојао да да широку слику једног времена које слободно можемо називати и пишчевом епохом, као што ћемо то чинити и са оном ратном, описаном у романима *Далеко је сунце* и *Деобе*, али и послератном, описаном у романима *Време власти I* и *II*.

Време зла, као дјело веома сложене књижевноумјетничке структуре, које се бави историјом, односно сукобом историје и појединца, по жанровским одредбама може се сврстати у историјски роман, али са исто толико права можемо га назвати и породичним романом, који наставља праћење судбине двију породица кроз вријеме, које је за самог писца веома битна одредница. У овако сложеној структури пронаћи ћемо мноштво елемената авантуристичког и љубавног романа, романа идеја... Трилогија *Време зла* се у српској књижевности појавила као вјесник пропадања једног великог система који је владао нашим просторима скоро пола вијека. Њено постепено излагање започето је првим романом *Грешник* (1985), наставило се *Отпадником* (1986), а довршило *Верником* (1990). Добрица Ћосић је, како наводи М. Срећковић, заокружио ову трилогију у тренутку кад је дошло до потпуног распада комунистичког модела друштва, које је својим идејним застрањивањима довело до настанка једног тоталитарног режима, чију тиранију новија

историја није запамтила.⁵⁰ Прича о човјеку који је стао пред точак историје, започета у *Времену смрти*, настављена је романом у коме је дата прича о Коминтерни и њеним следбеницима, идеолошким вјерницима. Настављајући причу о појединцима који су се нашли у сукобу са невидљивим силама историје и били изложени терору већине, односно колектива, Ћосић указује на немогућност успостављања било каквог склада између појединца и колектива. Романи *Време власти I* и *II* свједоче о коначној пропасти комунистичког система и његове визије свијета, која се распршила пред налетом нарастајућег национализма.

Идеја комунизма, заснована на идеји добра, једнакости и правде, расула се и постала привид. Племенитост идеје о одрицању себе и својих интереса зарад срећне сјутрашњице човјечанства истрошила се и претворила у ентропију, док су приче о срећној будућности постале само потрошене фразе, односно празна обећања.

У овој трилогији писац је наслутио апокалиптичну природу бољшевичке идеологије, дубину њеног зла које се одједном разлило и стигло до нас, који смо му објеручеке похрлили у загрљај.

Стога ово Ћосићево дјело можемо назвати романом болног отржењења човјека који је наједном схватио да је читавог живота слиједио погрешну идеју и да се његова идеологија расула под налетом времена, односно историје, која ју је коначно разградила.

Трилогијом *Време зла (Грешник, Отпадник, Верник)* Добрица Ћосић наставља причу о појединцима из породице преровских Катића, и о Србији, која се поново нашла на рубу нове, још веће голготе, која је ни овог пута није могла мимоићи.

Настављајући причу о Катићима, али и о другим ликовима који су свој литерарни живот започели у романима *Корени* и *Време смрти*, Ћосић је успио да нам пружи слику епохе која је претходила великим догађајима, који су је, својом трагичношћу, бацили у сјенку. Овим романом обухваћена је епоха коју је Ћосић у ранијим својим дјелима прескочио, пишући о ратовима, који су за читаоца увијек привлачније штиво, и на тај начин попуњена је празнина између периода обрађених у романима *Време смрти*, с једне, и *Деобе* и *Далеко је сунце*, с друге стране.

⁵⁰ М. Срећковић, *Зло као апорија историје у човековој судбини*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2073.

Епоха између два свјетска рата представља само мали дио временског мозаика романа Добрице Ћосића. То је период кратког предах, одмора од великих буна, ратова, потреса, или припрема за нове, још веће, дотад невиђене догађаје и страдања, која ће превазићи све унапријед описане невоље кроз које је пролазио српски народ.

За тих двадесетак година, колико је трајала ова епоха, десиле се многе, како ће се касније испоставити, судбоносне ствари, које ће у великој мјери одредити даљу судбину српске државе и народа. Пишући о овој епоси, писац је успио да дочара историјску климу и дух времена када се одређивала српска судбина за неколико нараштаја унапријед.⁵¹

Период између два велика рата, који је обухваћен овом Ћосићевом трилогијом, био је плодносан за развој нових идеја, учења, стварање великих идеологија. Вријеме националног заноса је прошло недуго послје одласка аустроугарских војника из Србије и великих битака за ослобођење. Створена је нова држава на темељима ратне побједе извојеване у претходном рату. Идеја уједињења свих јужнословенских народа у једну државу, која се деценијама чинила као неостварив идеал, коначно је преточена у стварност.

Ипак, незадовољство животом у новој држави било је очигледно. На једној страни били су они који желе да се осамостале, пошто су се коначно ослободили чврстог аустроугарског загрљаја, а на другој радници, студенти, ђаци, који почињу да шире нове идеје.

Државни апарат је трећа, репресивна страна у овом троуглу, која је водила ка распаду новостворене, утопијске државе јужнословенске браће различитих вјера.

Мали број српских интелектуалаца схвата да је идеја југословенства погубна по интересе српске државе. Та мањина, недовољна да нешто промијени, схвата да се иза тог идеала крије туђи наум, и да у тој држави своју срећу нијесу пронашли ни ратни побједници Срби, ни Хрвати, који заједно са Словенцима траже начин да се осамостале. Тој мањини припада и један од најупечатљивијих јунака Ћосићевог романа – Вукашин Катић.

Живојин Мишић, стварни и литерарни судионик догађаја из романа *Време смрти*, чији животни вијек прелази и у ову епоху мира, није имао тих дилема. Он је од самог почетка знао да је улазак Србије у такву авантуру унапријед осуђен на неуспјех, јер се

⁵¹ Предраг Палавестра, *Српска сага и бољшевички мит*, Књижевност – критика идеологије, СКЗ, Београд, 1991, стр 122.

дојучерашњи противници у рату не могу преко ноћи завољети. Пропадају његови покушаји да у то убиједи и краља Александра.

Дакле, све је указивало на то да није требало улазити у авантуру прекрајања граница, тј. стварања заједничке државе са Хрватима и Словенцима. Догађаји који су услиједили послије стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца само су потврдили најгоре сумње овог војсковође.

Чини се да је на самом почетку функционисања нове државе било превише предрасуда, интереса и опречних мишљења да би она могла бити стабилна, функционална. Оно што је заједнички именоватељ свих дијелова који су ушли у њен састав јесте изразито незадовољство сопственим статусом.

На темељу тих супротности рађа се нова идеологија која ће свој програм усмјерити ка сиромашнима, радницима, младима, којима ће понудити слободу, правду, једнакост. Оно што се у *Времену смрти* наслућивало кроз идеју социјализма студента Богдана Драговића, у Ћосићевој трилогији *Време зла* развија се у један модификовани облик те идеје, а то је комунизам.

Дакле, овој епоси, по много чему специфичној, писац се накнадно враћа, намјеран да је поново оживи.

Испуњавајући празнину између романа *Време смрти*, с једне, и *Далеко је сунце* и *Деобе*, с друге стране, Ћосић је оставио занимљиво свједочанство о епоси у којој се заталасана српска историја још једном, накратко, примирила у сусрет великој бури. Писац је у овом роману, како истиче Палавестра, на позорницу извео све учеснике велике историјске драме, која чини костур големе романескне грађевине о модерној српској судбини, започете још у *Коренима*, а из различитих углова освијетљене у *Деобама* и у *Времену смрти*.⁵²

Износећи на историјску позорницу колективну драму, преломљену кроз лични доживљај појединаца, Ћосић јасно показује намјеру да пронађе одговарајући критички угао за књижевну обраду оних појава које су пратиле продор бољшевичке идеологије код нас. Отуда његови јунаци Иван Катић – грешник, Богдан Драговић – отпадник и Петар Бајевић

⁵² Предраг Палавестра, *Српска сага и бољшевички мит*, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 115.

– вјерник, сваки на свој начин и из свог угла остају да свједоче на каквом се моралу и на којим друштвеним вриједностима заснивала модерна идеологија.

О свему овоме писац нам даје своју визију догађаја, оживотворену литерарним свијетом и предјелима из његових ранијих романа. Тако је прича о историји једне мале државе на Балкану, која вуче своје корјене још из романа *Корени*, настављена и у каснијим Ћосићевим романима.

Као и у неким ранијим дјелима, Добрица Ћосић је и у *Времену зла* наставио да прича о неким важним историјским темама трудећи се да створи привид историјске климе протекле епохе и на површину извуче догађаје које је она изродила.

Ћосићев поглед на ову епоху доводи у питање идеализовану слику комунистичке идеологије и њених бораца из претходних романа (*Далеко је сунце*, *Деобе*). У том смислу, трилогија *Време зла* веома је значајна јер представља прекретницу у пишчевом односу према владајућој идеологији. Ако Ћосићев роман *Време смрти* означава крај настанка његових идеолошко обојених романа и окретење ка националној тематици, онда би ову трилогију могли схватити као коначан раскид са својом комунистичком прошлошћу, која се коначно показала као заблуда, од које се, а пишчев примјер нам то најбоље показује, ипак не може побјећи.

Ратне хероје из ранијих романа писац је у овој трилогији замијенио антијунацима, а причу о праведној борби против неправедног система причом о неправедној борби која претходи стварању наказног система, тираније.

Шта се то промијенило, па је писац своју епоху почео посматрати другачијим очима?

Разлози пишчевог заокрета нијесу ни књижевни, ни филозофски, ни политички, иако су за последицу имали размимоилажење са партијом и њеним следбеницима и на овим пољима. Они су морали бити дубоко људски, потресни, мотивисани разочарањем у начин остваривања идеала за које се и сам борио, али и истином коју је требало изнијети на видјело.

Истина коју писац намјерава да разоткрије читаоцу другачија је од оне која нам је деценијама нуђена као права и једина. Зато ће пишчева истина, изнесена у овим романима, посебно у *Грешнику*, представљати јак ударац титоистичком систему, који је настао на темељима бољшевичке идеологије. Отуда и салве напада које су се сручиле на овај роман и његовог писца. Власт, која је овај роман схватила као директан атак на своје

институције, обрушила се на њега и његовог аутора посредством дежурних, идеолошки обојених критичара. Напади на *Грешника*, мотивисани страхом, али и дужношћу вјерника да одбране своју вјеру од насртаја јеретика, који јој пријете истином као најјачим оружјем, нијесу дали очекивани резултат. Роман је, упркос овим нападима, постао веома популаран и читан, о чему свједочи огроман тираж који се приближио броју од стотину хиљада примјерака, укључујући ту први тираж од педесет хиљада и додатних, накнадно доштампаних још педесет хиљада примјерака.

У овој трилогији наилазимо на другачији начин пишевог приступа грађењу романескне прозе. То се не огледа само у његовом инсистирању на прожимању стварности и фикције, односно њиховој недељивости, или пишевом урањању у свијет сопственог романа.

Ћосић се својим романом враћа историји недавне прошлости покушавајући да изврши рекогницију узрока каснијег трагичног посртања српског народа, баш као што је у *Времену смрти* покушао да сагледа трагични биланс несреће претходног рата. Ћосић је својим романима покушао да открије оно што је историја, вољом оних који је пишу, дакле побједника, жељела да сакрије. Роман није само књижевни облик којим се, како наводи Радуловић, Ћосић користи да би саопштио своја духовна и егзистенцијална, идеолошка и животна искуства.⁵³ Роман је Ћосићев орган спознаје живота, његово седмо чуло, којим он не дочарава само сензибилитет модерне епохе или осветљава нашу новију историју већ њиме брани човјека.⁵⁴

Он брани оног човјека којег је историја заборавила. Дакле, писац у својим романима брани истину тог човјека, појединца, износећи његову животну причу на позорницу по којој дефилују вјерне копије тих људи – његови ликови.

Тражећи одговоре на питања која муче и њега као писца и историчара једне епохе, али и његовог читаоца, писац се ретроспективно враћа епоси чије истине треба разоткрити.

У мноштву догађаја и наизглед важних, судбоносних тренутака који карактеришу ову епоху издвајамо оне најбитније.

⁵³ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр.13

⁵⁴ Милан Радуловић, *Увод у читање Ћосићевих романа, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 22.

Слика настанка и развоја комунистичке идеологије

Остварење бољшевичке идеологије код нас и посљедице њене доминације тема су Ћосићеве трилогије *Време зла*.

*Време зла је књига српске самоспознаје у ери бољшевизма, књига која захвата историјску климу и дух времена када се одређивала српска судбина за неколико нараштаја унапред.*⁵⁵

Овим романима, како истиче Палавестра, Ћосић је први пут поставио питање одговорности једне идеологије за историјске несреће и трагедију читавог једног народа. Описујући поход једне моћне и немилосрдне идеологије ка власти, Ћосић је дао критику

⁵⁵ П. Палавестра, *Српска сага и бољшевички мит, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 122.

система вриједности који је она наметнула. Наиме, Палавестра подсећа да је излазак ових романа (*Верник, Грешник, Отпадник*), који за тему имају разобличавање бољшевичке етике, праћен грубим политичким нападима и осудама оних који су мислили да књижевност треба да тапка за политиком.⁵⁶

Дакле, у овој трилогији писац започиње причу о трагичној судбини идеолошког човјека, револуционара, који је заведен идејом једнакости, нанио много зла своме народу, држави и породици. А кад се у једном тренутку нашао на супротној страни и остао изигран и остављен од историје, схвативши величину сопствене заблуде, тај исти јунак, револуционар, ипак се није одрекао вјере, која га је коштала коначне пропасти. Постати противник партије није последица одрицање од вјере, већ одрицања од њених врховних тумача. *Ако је човек модерне историје по природи верник, а комунизам као вера пропао, каква ће га вера и какви верници наследити?*⁵⁷

Каква год идеологија услиједила послјеје комунизма, тешко да ће имати радикалније вјернике и заводљивију вјеру, коју је ипак поразило несавршенство природе оних за чију срећу и добробит су се борили њени следбеници.

Описујући зачетке комунистичке идеологије настале у предвечерје Другог свјетског рата, Ћосић је на површину изнио њене недостатке и слабости, које су деценијама нагризале ову идеју, да би је крајем осамдесетих година у потпуности надвладале. Говорећи о новијој српској историји, која је у великој мјери трагична, Ћосић је желио да расвијетли улогу бољшевизма у тој свеопштој националној трагедији. Овакво пишчево опредељење пресудно је утицало на карактер ова три његова романа, обухваћена трилогијом *Време зла*. Пишући о епоси која је изњедрила бољшевизам као облик тоталитарне владавине над човјеком који је понижен и понизан, писац нам ставља до знања да, како каже М.

Срећковић, ниједна идеја нема вриједност ако поништава човјекову личност, чак ни онда ако ће усрећити добар дио људске заједнице.⁵⁸

⁵⁶ Исто, стр. 114.

⁵⁷ М. Екмечић, *Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 132.

⁵⁸ М. Срећковић, *Добрица Ћосић, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 167.

Дакле, комунистичкој идеологији, односно њеној појави и каснијем развоју код Срба дугујемо тему ових Ћосићевих романа, који су обједињени називом *Време зла*, чије се вријеме настанка поклапа са почетком урушавања ове идеологије.

Сумирајући резултате њене владавине, Ћосић се ослонио на сопствено животно и политичко искуство мијешајући га са елементима књижевноумјетничког. Транспонујући ту грађу у умјетничку форму, Ћосић је дао увјерљиву слику међуратне епохе, историјске климе која је владала у њој, али и увјерљив доживљај људске егзистенције у конкретном историјском времену. Све се то слило у роман који је, по мишљењу владајуће елите, афирмисао антикомунистичке вриједности. У свом настојању да пружи праведну, објективну слику једног времена, пресудног за побједу идеала социјализма, Ћосић се морао обрачунати са својом идеологијом, што је имплицирало каснијим дефинитивним разлазом.

Појава комунистичке идеологије свакако спада међу битније слике епохе која је ту идеологију изњедрила. У овој Ћосићевој трилогији њена појава први пут је сагледана очима писца критичара који жели да остави вјерно свједочанство о настанку и појави идеје једнакости, која је до тада претјерано идеализована. Дакле, тему ова три романа дугујемо појави комунистичке идеологије код нас, а не политичком обрачуну писца са идеологијом којој више не припада.

Писац је у ова три романа пажљиво пратио развој болшевичке идеологије, њен успон, а затим и међусобне подјеле и расколе, појављивање различитих фракција, њихове сукобе који су били у ствари и први знаци њеног распада. Ситуирајући радњу трилогије у турбулентни период с почетка Другог свјетског рата (1939–1941), писац је за централни проблем узео појаву идеологије која је у први план ставила проблем обесправљености већинске радничке класе и као метод решења наметула револуционарни концепт. Долазак и ширење болшевичке идеологије, али и њена каснија диференцијација и инструментализација главне су теме ове трилогије.

Прије него што је дошла код нас, ова идеологија однијела је побједу у царској Русији. Дакле, остварена у великој земљи, она је почела да се прелива и на друге просторе. Њен настанак израз је вјековне тежње човјека за правдом, једнакошћу, а родила ју је и људска патња узрокована социјалним, економским и политичким положајем обесправљених људи. Дискриминација, социјална и економска, узрок је незадовољства

обесправљене масе. Ту огромну акумулирану енергију народа вође совјетског болшевичког покрета усмјериле су против царске династије Романових.

Освојивши власт, комунисти су завели невиђену диктатуру стварајући тоталитарни поредак, који је појединца и колектив натјерао да прећуте све оно са чим се не слажу, намећући тако привид хармоничног живота совјетског народа. Створена је тиранија једног човјека која је многе народе (руски понајвише) увукла у праву катастрофу. Долазак Хитлера на власт у Њемачкој и наговјештај рата утицали су на брзо ширење ове идеологије на просторе југоисточне Европе. Његов долазак, односно скори почетак рата даје додатни аргумент новој идеологији која атмосферу страха, која је завладала међу људима, користи као подстицај за ширење својих идеја. Партија је своје присталице придобијала и тако што их је стављала пред дилему избора између комунизма и фашизма, поједностављујући га као избор између добра и зла, односно избор између два зла, мањег – болшевичког и већег – нацистичког.

Описујући комунистичку идеологију, која је своје жилице почела да пушта у српској земљи, Ћосић пише о поражавајућем исходу сваког супротстављања појединца идеологији, која га негира као биће, поништава његова људска својства. Шта је појединац наспрам армије њених следбеника? Утопивши се у маси, човјек губи своју посебност и постаје дио колектива. Појединцу који се зарад идеје одрекао себе лако је наметати мишљења, издавати директиве. Ово су кључне одреднице које карактеришу пишчеву слику идеолошког човјека, новог, савременог јунака епохе.

Своје сумње у човјека и вјеру, коју је он створио, Ћосић отвара низом питања: може ли се човјекова личност остварити у таквом окружењу у коме се слободи и истини претпоставља остварење неке далеке среће, односно срећне будућности; је ли човјек достојан позвања да утемељи једну нову, спасоносну религију и именује новог бога, поричући историју, традицију, нацију; и најзад, је ли пролазност мјера његових идеала? Овим питањима Ћосић тежиште своје идеолошке критике ставља на несавршенство човјекове природе, која ништа трајније није саградила, а да то није било у славу неког бога и богова. Ова идеологија у први план гура не човјека, појединца, већ људе, колектив. Изгубљен у маси истих, једнообразних појединаца, човјек постаје једно несрећно биће у туђем космосу, странац у сопственом окружењу.

Тема *Грешника, Верника и Отпадника*, како каже Палавестра, није ништа друго до разобличавање болшевичке етике, лажи једне идеологије које су деценијама наметане као истине у које се није сумњало. Тема је одредила и њен мотив: раскол и сукоб у мислећим и просвећеним слојевима српског народа, који губи компас под окрутним жрвњем историје, али и сиже: односе међу Србима озраченим овом идеологијом.⁵⁹

За Милана Радуловића појава ове трилогије веома је значајна у смислу објективнијег сагледавања људских односа јер без ње, како он истиче, мање бисмо знали о унутрашњем животу, мотивима, људској трагици апостола и верника комунизма, као и о унутрашњим односима у комунистичкој партији.⁶⁰

Пред нама први пут стоји огољена идеја једнакости, братства, благостања, остварена силом, троцкистичким процесима, невиђеном суровошћу.

*У Грешнику, Отпаднику и Вернику Ћосић је расветлио средишњу идеју модерне српске историје: одговорност једне моћне и немилосрдне идеологије за историјске несреће савремене балканске цивилизације, у којој српски народ и српска држава, српски друштвени слојеви и српска политика имају важну улогу.*⁶¹

Писац жели да буде непристрасни свједок-учесник не устежући се да суди идеји за коју се и сам борио. Судаћи тој идеји, он и себе, посредно, ставља на оптуженичку клупу.

Легитимитет сопственом суду епоси између два рата писац остварује стављајући свој лик у матицу догађаја коју покреће и ток им одређује историја, док у њој статирају његови ликови. У роману *Верник*, међу стварним историјским личностима, појављује се и писац као споредни лик. На тај начин он себе и литерарно и аутобиографски уграђује у темеље једне епохе, по свему што ће се касније десити, значајне како за нашу историју тако и за нашу садашњу стварност.

Предраг Палавестра истиче да је улога малог позадинског илегалца, о коме се у књизи говори час у трећем, час у првом лицу, доста неважна у односу на саму фабулу, али да може значити и нешто више. Његово појављивање у роману, истиче он, показује да се и у

⁵⁹ Предраг Палавестра, *Српска сага и болшевички мит, Књижевност – критика идеологије*, СКЗ, Београд, 1991, стр. 120.

⁶⁰ М. Радуловић, *Увод у читање Ћосићевих романа, у Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 30.

⁶¹ Предраг Палавестра, *Српска сага и болшевички мит, у Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 114.

стварном животу настављају и понављају готово све теме које су у роману означене као водеће идеје данашњег српског идентитета.⁶²

Појављивање писца међу јунацима свог дјела није новина Добрице Ћосића, али је свакако занимљив начин да се једном, искључиво умјетничком дјелу да примјеса мемоарског и документарног. Остаје питање шта се добило његовим преласком са корица књиге у само средиште штива које стоји пред читаоцем. Да ли ће он својим силаском у свијет који је створио боље свједочити своју истину? Треба ли његову истину претпоставити оној другој и другачијој, која се често спомињала, и која се, од изласка његових романа, лагано почела крунити?

С друге стране, пишево присуство међу ликовима сопственог дјела представља почетак остваривања његове раније замисли о интегралном роману (у ствари, корјене те идеје о интегралном роману налазимо још у *Деобама*, док је она потпуније развијена у роману *Бајка*, да би у потпуности била остварена у *Времену власти*).

У сваком случају, тешко бисмо могли пронаћи бољег свједока, саговорника, писца, који би нам дао реалнију слику развоја, и, касније, остварења комунистичке идеологије код нас.

Комунизам као утопијска идеологија улази на велика врата у српски друштвени и политички живот доносећи са собом дух револуционарних октобарских промјена у Русији. Његови носиоци, обучени на изворишту нове револуције, желе остварење те идеје без обзира на последице. Нова идеологија, утемељена на месијанству, као свечовјечанској идеји ослобађања потчињених класа народа и стварања праведнијег друштва, развијала се и доказивала у репресалијама, сукобима око власти, оптужбама за издају, суђењима, што значи да на српско тло ова идеологија није дошла неупрљана. Она је за собом донијела и приче о драматичним догађајима у Русији, о тиранији, односно диктатури пролетеријата, монтираним судским процесима и пресудама бившим бољшевичким вођама. Дакле, упоредо са вјером у бољшевичку револуцију јавили су се и разлози за њено моментално одбацивање.

Љубиша Јерemiћ, дефинишући специфичне околности у којима су се нашли Ћосићеви јунаци, посебно апострофира чињеницу да се његов јунак нашао у процјепу између двије

⁶² Предраг Палавистра, *Српска сага и бољшевички мит, Књижевност – критика идеологије*, СКЗ, Београд, 1991, стр. 122.

различите идеје које ће бити судбоносне како за њега, појединца, тако и за читав народ. Дакле, по његовим ријечима, Ћосићеви јунаци нашли су се у таквој ситуацији да су били приморани да између двије различите идеје изаберу једну, истовремено знајући да ће им тај избор битније одредити судбину. Једни су мислили да на изазове садашњости треба одговорити дубљим урањањем у прошлост, у историјске завјете⁶³, односно чврстим ослањањем на традицију (прије свега епску), остајући привржени националном духовном идентитету, док су се други од националног окренули ка интернационалном исказујући снажну приврженост идеолошким начелима нове религије. Љубиша Јеремић истиче и то да се пресјецима ове двије, често неускладиве тенденције, у Ћосићевим романима ствара један упечатљив облик трагичког конфликта вриједности. На једној страни имамо националне вриједности (национална слобода, историјска правда за свој народ), а на другој универзалне (са идеалима социјалне слободе и правде за пролетере свих земаља).⁶⁴ У таквом нескладу нашао се Ћосићев јунак, идеолошки човјек, који је безуспјешно покушавао да у себи сједини двије крајности, традицију и идеологију. Нашавши се на страни оних који су заступали социјалну правду, био је приморан да се одрекне националног одређења.

Милан Радуловић истиче двоструку трагичност оба ова историјска пута, првог, који на изазове модерног одговара урањањем у романтичарску прошлост, и другог, који хрли у утопијску будућност. Трагични су, даље наставља Радуловић, прво због тога што су у српском народу изазвали идеолошке расколе, али и због тога што су оба ова историјска пута у крајњем исходу неоствариви, док сопствене ходочаснике, носиоце и вјернике чине жртвама, а не творцима историје.⁶⁵

Сукоб између следбеника ова два историјска и идеолошка пута био је неминован.

Хитлеров поход на Европу само га је убрзао.

⁶³ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 24.

⁶⁴ Љ. Јеремић, *Историја и утопија у делима Добрице Ћосића*, у *Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 39.

⁶⁵ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 25.

Тај идеолошки јаз између интелектуалаца који припадају пропадајућем грађанском слоју и следбеника бољшевичке идеологије само ће се још више продубљивати, докле се коначно не претвори у ров.

Постајући вјерници бољшевичке идеологије, Тосићеви јунаци су се постепено суочавали са трагичношћу сопственог избора, зажаливши у једном тренутку због свог погрешног опредељења. Међутим, њихов почетнички занос ни по чему није указивао на каснију резигнацију, која није последица идеолошког отрежњења вјерника, већ уочавања недоследности у спровођењу идеолошких замисли.

Развој бољшевичке идеологије прати велика амплитуда од чистог идеала до величања лажних вриједности и начела утопијске вјере.

Прича о драми идеолошког човјека, следбеника Стаљинове диктатуре, која је оправдана као неминовност у остварењу срећне будућности човјечанства, јесте прича о Богдану Драговићу и трагедији његовог вјерништва које је на волшебан начин постало јерес. За разлику од Богдана Драговића, који је симбол искреног вође, фанатика који вјерује у бајку о револуционарном преображају свијета и благостању које ће настати доласком комунизма, остале вође, попут оних у Луксу, не одишу идеолошким заносом. Прича о недодирљивом владару чија је диктатура засјенила читаву једну епоху у којој су завладали страх, тиранија, незапамћен терор, суђења и ликвидације бивших револуционара, гушење слободе мишљења и говора, јесте прича о бољшевичкој држави створеној на утопијској слици свеопштег благостања, својеврсног земаљског раја. Наум неприкосновеног вође осјећа се иза сваког поступка партије према непослушним појединцима, револуционарима који не прихватају идеју о беспоговорном извршавању његове воље, која све више постаје самовоља.

Из ових романа закључујемо да није читав систем окрутан, немилосрдан и нехуман, односно да постоје два дијела тог система. Један дио чине водећи људи, они који у комунизму виде добру прилику за личну афирмацију, стицање позиција и богаћење, кријући се иза тобожње оданости идеји бољшевизма. Други дио чине прави вјерници који су пострадали због своје наивне вјере у идеал.

Сукоб међу њима био је неминован. Послије многобројних чистки које је спровела, партија је ове прве, каријеристе, како их назива Богдан Драговић, задржала, а одрекла се

ових других, правих комуниста, који у надолazeћој револуцији нијесу имали неки свој рачун, већ су се повели бригом о општеном добру.

И једни и други, ма колико били различити, имају и сличности. Једна од тих сличности је и досљедност у остваривању партијских интереса.

Не постоји цијена коју вође нове идеологије неће платити не би ли остварили циљ, а то би требало да буде стварање државе правде, слободе, једнакости, братства и јединства народа који се, благо речено, не воле.

Мисао о срећном животу, о небеској правди која ће се спустити на земљу, понијела је као вјетар српског сељака, радника, студента, а уплашила оне имућне Србе сељаке, који се боје да ће све што су стекли или наслиједили прећи у заједничке руке, односно да ће постати колхоз.

На овим темељима настале су нове подјеле у српском народу. Имућнији су се определијели за чување система у којем се сасвим добро сналазе и лијепо живе, док су се незадовољници садашњим стањем (сиромашни, радници, студенти...) окренули против режима, који није имао слуха за њихове невоље.

Између њих ископан је дубок јаз, направљена велика подјела, на којој ће комунистичка идеологија развити своје учење и придобити велики број присталица.

Створен је јаз између газде и најамника, власника фабрике и радника, професора и студената, који је касније продубљен новим подјелама. Одједном су се на различитим странама наша два брата, отац и син, пријатељи...

Прву побједу нова идеологија однијела је оног тренутка кад је продрла у затворену чауру патријархалне породице, која је била најздравија ћелија друштва. Пошто је начела језгро читавог једног друштва, оно се полако почело урушавати. Свака нова подјела показивала је немоћ државе и друштва да се одбране од надолazeће пропасти.

На сцену ступа нови човјек, отријежњен, ослобођен традиције као непотребног бремена и свега онога што га спутава на његовом идеолошком путу. Неријетко је то и сама породица, а најчешће нација и Црква.

Међу присталицама нове идеологије био је и сам Ћосић. Својој идеологији као вјери која је окренута спасењу обесправљених и сиромашних, као њиховој јединој нади, писац није имао шта да замјери, али јесте начину на који се она остваривала. *Комунистички идеали су, веровао је, једина човјекова нада и утеха, нова и једина права вера, али се ти идеали не*

*остварују онако како је замишљао. И узнемирен и меланхоличан, и депримиран и интелектуално радознао и бодар, Ћосић је трагао за одговором на питање зашто је то тако.*⁶⁶

Видећи да се идеологија претворила у тоталитарни систем који промовише другачије вриједности од оних за које се залагала у почетку писац се одлучио да на свој начин демистификује начела идеолошке вјере у прогрес, једнакост, доступност правде и да трагични резиме епохе која је ову вјеру изњедрила.

Нова идеологија, која се код нас прелила из совјетске Русије, подразумијевала је беспоговорну послушност и неограничену вјеру. Њени следбеници били су прави вјерници комунистичке идеологије, а вјеровати значи не питати.

Ови следбеници нове идеологије постали су праве аскете модерне стварности. Идеолошки занос одржавао их је да истрају у својој вјери. Требало је вјеровати и када нема основа за такву вјеру, чак и онда кад схвате да се њихова вјера не темељи на истини. А они су у таквој вјери били ненадмашни. Отуда представе о СССР-у као о идеалној земљи, у којој је остварена надземаљска и неземаљска правда, земљи срећних и задовољних људи, бедему заштите обесправљених и осиромашених. Таква вјера је од Стаљина створила генијалног вођу и војсковођу, оца револуције и генератора новог свјетског поретка.

Одбијајући да своју идеологију суоче са истином, што би јој вјероватно причинило штету, њени вјерници остајали су досљедни свом незнању, претпостављајући лаж истини у име неке неодређене срећне будућности. Суочена са истином, сматра Егерић, бољшевичка идеологија губи пређашњу привлачност, постаје рањива. Међутим, она не дозвољава пукотине у сопственој тврђави, које би могле да угрозе њену отпорност. Укратко, наставља даље Егерић, вјера, као све остале, саздана је на одбијању сваког питања о истини вјере.⁶⁷ Истина је за вјерника оно што каже партија, а не оно што он види. Ослобођена сваке критичке сумње, бољшевичка идеологија својим следбеницима даје готове истине, коначне одговоре, ускраћујући им начин на који се дошло до њих. Тај

⁶⁶ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 47.

⁶⁷ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука, 2009, стр. 155.

догматски, схематски начин размишљања постаје једна од доминантних особина модерних идеолошких вјерника, који су свјесни да сличност, односно сагласност у размишљањима повећава ефикасност њихове револуционарне борбе.

Суочен са истином, вјерник се неће одрећи своје вјере, која се не плаши могућих преиспитивања и неповјерења. Тешки приговори који се тичу начина њеног ширења и укорјењивања неће утицати на бољшевичку самоувјереност Ћосићевих јунака револуционара.

Увјерени да је истина неминовно на њиховој страни, и да су сва средства, па и она нечасна (лажи, клевете, увреде, насиље...) дозвољена у борби за остваривање постављених циљева, комунисти ће настојати да остваре револуционарне идеале упркос великим жртвама.

Тако Богдан Драговић у писму које је упућено Владимиру, између осталог каже: *За победу комунизма, сине, сва су средства дозвољена. За комунизам, кажем. Не за сваки циљ и било какав циљ.* (Отпадник, стр. 17) Револуционар је, дакле, по себи морално биће.

У овом исказу Ћосићевог јунака уочљив је однос циља и средства на фону једне трагичне визије у којој преовладава један нови облик макијавелистичког схватања власти у коме се идеји даје предност над свим, па чак и над људским животом. Приговор да, како истиче Егерић, дечија суза не значи ништа за револуцију, јер је револуција решење општих питања, није у ствари никакав приговор, он само потврђује начело техничке ефикасности које приближава срећу за све, не обраћајући пажњу на несрећу појединца.⁶⁸

Истичући величину циља, односно племенитост борбе за његово остварење, јунак умањује значај морала, који не треба да буде препрека његовом коначном остварењу. Револуционар је уздигнут изнад хоризонта обичних људи, до неслућених висина и божанске природе. Он је означен као „морално биће“ које у име чисте вјере може чинити гријехе за које не мора тражити опроштај јер је по природи непогрешив.

Утемељена на нереалним очекивањима и лажним надама, идеолошка свијест вјерника перцепира стварност као успутну станицу ка остварењу срећне будућности. Том идеолошком елану подређене су све снаге и енергија појединца и комунистичког колектива.

⁶⁸ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина Петар Кочић, Бања Лука – Београд, 2009, стр. 159.

Са таквом рушилачком снагом на српско тло дошла је идеологија комунизма. Агресивним наступом, примамљивим лажима и лажним надама она је себи прибавила вјернике сличне онима у Русији. Убедљивост и привлачност нијесу могле да јој одузму приче о чисткама, прогонима у логоре, неправедним суђењима, односно монтираним процесима.

Сам назив ових романа (*Грешник*, *Верник*, *Отпадник*) Н. Ковач повезује са три различита односа према идеологији као вјери савременог човјека. Грешник, вјерник и отпадник су, истиче Ковач, три стања човјекове идеолошке свијести, три чиниоца сваке религије, односно три стања човјековог идеолошког, политичког ангажмана. Ове три категорије идеолошког човјека представљају Ћосићеви књижевни јунаци: Иван Катић, Богдан Драговић и Петар Бајевић.⁶⁹

*Сва три назива Ћосићевих романа који улазе у састав ове трилогије (Грешник, Верник, Отпадник) упућују и на различите видове човјекове судбине, која је подједнако окрутна и према ономе који прекрши каноне вјере, као и према ономе који те каноне порекне или према ономе који им остане вјеран.*⁷⁰

Грешник симболизује побуну и отуђење вјерника од своје вјере, док отпадник представља слику човјека који од искреног следбеника, фанатичног вјерника постаје јеретик, чија јерес лебди око светачког ореола комунистичких идеала. Вјерник представља беспоговорну оданост до краја, жртвовање сопственом увјерењу које захтјевом да се докаже распећем превазилази оквире обичне вјере.

Упорјеђујући њихове судбине, писац изнад грешника и вјерника уздиже отпадника, јеретика, који је скупио храбрости да погледа истини у лице, збацивши са себе маску револуционара, и голорук крене у борбу против захуктале партијске машинерије.

Изграђена на искуству руског комунизма, ова идеологија веома је добро припремљена са своје практичне, техничке стране. Њени највећи противници управо су они који су иступили из те илегалне организације. Страх од њихове истине био је јачи од свих полицијских служби које су их гањале. Ни фашистичка идеологија, која пријети да уништи све што не припада вишој германској раси, није представљала толику опасност за партију колико ријеч и свједочанство бивших сабораца. За нову вјеру ријеч јеретика много је опаснија од свих грешника и њихових сагрешења. Свака његова ријеч имала је тежину

⁶⁹ Н. Ковач, *Време зла или пораз идеологије*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2065.

⁷⁰ *Исто*, стр. 2065.

оптужбе. И једни и други, грешници и отпадници, били су сметња остварењу коначног циља. За разлику од њих, вјерници су носиоци трагичног оптимизма нове утопијске идеологије, спремни да до краја свједоче њену истину, ношени снажним религиозним заносом. Нова идеологија је истини претпоставила срећу, благостање и правду. Тако се срећна будућност претворила у наказну садашњост, док је једнакост, остварењем ове идеологије, замијењена неједнакошћу. *Оно што је некада за вернике био свети циљ, врста унутарњег задатка, обасјање, сада бива ствар механичке нужности; револуција је покорност; дух и аутентичност су испарили; остаје да се лажима сачува глава на раменима, без обзира на цену по којој се она има сачувати.*⁷¹

Онај ко се не покорава свједочи побуну, недисциплину, непоштовање. Зато је обрачун са таквима морао бити суров, за примјер другима. Довољан разлог за тако нешто могла је бити стварна издаја идеје комунизма, али у већини случајева разлог је била лична амбиција, обична сумња, а све то имало је једноставно објашњење – скретање са партијске линије. Запањује суровост тих младих људи према дојучерашњим пријатељима, друговима, професорима, па чак и родитељима.

Најупечатљивији примјер је бојкот Ивана Катића, или, касније, Богдана Драговића. Казне за издају много су теже, далекосежније од оних које је спроводила полиција. Људи који одбију да прихвате казну партије за непостојећу кривицу прагласавани су за издајнике и тако постајали лака мета за све већи број младих активиста који ће на њима убирати поене код својих партијских руководилаца. На примјеру Богдана Драговића биће приказана сурова свакодневица комунистичког отпадника, троцкисте, који ће скупо платити своју амбицију да постане вођа. Његова ликвидација примјер је бескрупулозне борбе водећих људи Комунистичке партије за превласт, односно милост комунистичког владара из Кремља.

У овом роману Ћосић открива генезу настанка комунистичке идеологије која је код нас настала на раселинама између двије супротстављене идеје, једне, националне и друге, социјалне. Тај сукоб двије различите идеје оставио је дубок траг на свеукупан друштвени живот и узроковао пропадање најздравијег ткива тог друштва – породице.

⁷¹ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука – Београд, 2009, стр. 165.

Сам процес подјела није наишао одједном, доласком комунистичке идеологије на сцену. Подјеле су одавно постале синоним за српски народ.

Ћосић добро уочава да је процес подјела код нас текао постепено, а поменута идеологија је само проширила ту генерацијску пукотину. Познато је да свака генерација носи са собом нешто своје, оригинално, и да у једном тренутку покуша то да наметне као доминантан образац понашања, што је у супротности са оним од прије, које брани свој примат. То је процес који се обнавља са сваким новим нараштајем, без великих промјена у породици и друштву.

Међутим, овдје није ријеч само о сукобу схватања између двије генерације већ о сукобу између вриједности читаве једне традиције и једне надолазеће идеологије која хоће у потпуности да је поништи под изговором да нови човјек треба да буде ослобођен застарелих схватања.

Многе породице, а међу њима и породица Катић, и прије доласка комунизма биле су идеолошки подијелене, што ће бити један од главних узрока њиховог каснијег распада. Разлози тог распада нијесу само идеолошки већ и политички и социјални. Подјеле које су на помолу биће много озбиљније и оне ће на свој коначан расплет морати да сачекају рат, који ће многи искористити да намире раније рачуне.

Породица Катић, која је синоним за српску породицу, толико је поларизована да бисмо је могли сматрати и симболом српског вишестраначја. У њој ћемо наћи симпатизере најразличитијих идеја, припаднике различитих фракција једне исте партије. Она ће читаоцу бити најбољи примјер који ће му помоћи да схвати сву тежину несреће која је захватила предратну породицу у Србији.

Иван Катић је своје идеолошко опредељење градио у супротности према очевим политичким схватањима, баш као што је Вукашин Катић, његов отац, одлучио да престане слиједити политику свог оца и Николе Пашића.

Сам Вукашин Катић оправдава схватања младе генерације говорећи да онај који у младости није био социјалиста као да није ни живио. Међутим, ни један ни други нијесу били свјесни опасности које са собом носи нова идеологија.

Приче о срећном животу и благостању у Русији након доласка комуниста на власт остављале су јачи утисак од оних које говоре о суровостима, невиним жртвама, московским процесима, прогонима у сибирске логоре, а све је то било дјело нове совјетске

власти. У природи човјековој је, изгледа, много јача потреба да повјерује у лаж, само ако она нешто нуди, обећава, него у истину, колико год она била очигледна.

За ту лаж, која је уједно и нада, присталице комунизма биле су спремне да издрже вишедневна мучења, вишемјесечне и вишегодишње робије. На тај начин постајали су аскете модерне религије.

Често се дешавало да неког комунисту који је изашао са робије сумњиче да је издајник, да није издржао под полицијском тортуром, да се није довољно залагао за неког или за нешто. Његов случај убрзо би се нашао под лупом партијских органа, који би по аутоматизму олако доносили закључке. Резултат партијске истраге најчешће би био разоткривање наводне издаје, односно антипартијске дјелатности дотичног члана. Образложење је било увијек исто: скретање са партијске линије, док су казне биле најразноврсније, досљедно спровођене, са јасним циљем – понизити отпадника од нове идеологије, изопштити га из људске заједнице, одузети му достојанство и натјерати га да призна бесмисао сопствене кривице.

Оно што називамо топосом унижења, који је био чест у дјелима средњовјековних православних биографа више као реторска фигура, у новој комунистичкој идеологији била би самокритика, само што им је функција различита. У првом случају ријеч је о претјераном истицању скромности писца који себе сматра недостојним да пише о неком светитељу, који је изнад свих живих, док је у другом случају по сриједи унижававање сопствене личности, одрицање своје људскости као показатељ спремности и пристајања на све што партија, као свемогући и свевидећи орган, од њега затражи. Дакле, појединац одрицањем сопствене људскости показује да је спреман на све што није људско, на све што ће нормалан човјек са презиром одбити да учини, односно да је идеолошки подобан. Партија се од самог почетка својим новим члановима поставља као неприкосновени орган, који очекује безрезервну подршку и послушност.

Прича о њој настављена је у Москви, њеном сједишту, гдје се налази централа Коминтерне, у којој се бира руководећи кадар за све експозитуре комунистичких идеја широм Европе.

Коминтернина канцеларија описана је као сједиште бескомпромисне борбе и сплетки не би ли се уништила конкуренција и придобила подршка сопственим амбицијама.

То је центар из кога ничу оспособљени комунистички кадрови и агенти, који се касније шаљу у свијет као вјесници бољег живота и благостања.

Да им ситуација на терену не би представљала изненађење, они су у самом средишту комунистичких идеја осјетили непријатности које их очекују на њиховом путу. Излажући их разним потешкоћама, партија жели да одвоји жито од кукоља, и тако установи ко је способан да беспоговорно извршава наређења. Онај који се одрекне себе, односно човјека у себи, опстаће у том вучијем свијету да свједочи лаж, јер се истине одрекао у хотелу. Поредак који запажамо у Луксу права је слика функционисања партије, односно постојеће партијске хијерархије. Атмосфера из Лукса пренијета је на читав простор обухваћен владавином бољшевичке власти.

Стаљинистичка епоха је у Отпаднику одиста као на длану: горе велики, недосежни тиранин, доле људи, ситни мрави, који гамижу и нестају ношени хировима тмасте и гвоздене стихије узроковане његовом вољом ('Ако Стаљин каже да лајем, ја ћу да лајем', вели један од каснијих Драговићевих опонената).⁷²

Међу мноштвом тих људи мрава који гамижу совјетским тлом много је оних који су животима платили своју неспремност да до краја, и у свему, слиједи свог вођу. Њихова судбина оличена је у јунацима којима је у Луксу додијељен сиви „пропуск“, формални симбол неизвјесности њихове судбине.

Просијани на партијском ситу, станари хотела Лукс кренули су различитим путевима. Путеви већине њих водили су ка најпознатијем московском затвору Лубјанки или ка логорима у Сибиру, док су станари који су успјешно пребродили боравак у поменутом хотелу послати широм Европе као Коминтернини агенти.

О хотелу који се, иронично или не, назива Лукс, сазнајемо кроз присјећања Ћосићевог јунака Богдана Драговића, који је описан као један од руководећих људи комунистичког покрета у Југославији.

Ступајући на тло совјетске Русије, он и не слуги шта га све тамо очекује. Дуго је чезнуо да види своју праву отаџбину, земљу из својих снова. Међутим, земаљски рај, како је замишљао Стаљинову државу, убрзо постаје оживотворени Дантеов пакао, са својим праведницима који бивају проглашени за грешнике, и грешницима који уживају статус

⁷² М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука – Београд, 2009, стр. 165.

праведника, односно правовјерних. Богдан Драговић види да Совјетски Савез није земља из његових снова, али одбија да прихвати ту истину да не би остао без вјере, која не допушта сумње. Одбијајући да прихвати истину, да не би угрозио вјеру, овај књижевни јунак се окреће обмани као једином начину очувања илузије. Уколико би прихватио истину, јунак би био принуђен да се у име ње одрекне своје вјере, односно њеног остатка, те зато он у почетку свјесно бира лаж да не би угрозио ту вјеру.

Остварење идеала Ћосићеве јунаке, заражене вирусом револуције, ослобођа моралне одговорности за евентуалне гријехе почињене због идеологије – жртвама и губицима претпоставити срећну сјутрашњицу човјечанства. Отуда његове почетне негативне карактеристике партијских другова, писане без превелике гриже савјести. Тако он од идеалисте постаје доушник, па онда и саучесник у колективном злочину над својим партијским друговима, чистим комунистима, које је партија сматрала за непријатеље. У овом роману дотакнут је дио атмосфере која је владала у том хотелу.

Хотел у коме су смјештени комунисти из различитих земаља свијета је, по много чему, необично мјесто. Иако његово име, прије ступања у саму унутрашњост, обећава неку угодност, пријатност или комфор, читаоцу, последице проласка поред пријавнице, постаје јасно да од тога нема ништа, осим строгих правила којих се гост мора придржавати.

Упечатљива је слика људи, некадашњих пријатеља, који сједе у истој гостионици, одвојени једни од других пазећи да им се чак ни погледи не сусретну.

Статус људи смјештених у том хотелу одређен је бојом пропуснице коју носе, и коју, на сваком кораку, морају показивати хотелском особљу. Црвена пропусница означавала је комунисту који је у милости партије, тј. на партијској линији, док је сиви „пропуск“ означавао људе који су сумњиви или оне којима је кривица потврђена, што значи да је њихов боравак у хотелу само успутна станица на путу ка Лубјанки.

Излазак пред чланове одбора који су задужени да процјењују тежину грјехова неког члана веома је важан и судбоносан по њихову даљу политичку каријеру.

На саслушањима захтијева се од сваког комунисте да положи рачун за свој доташњи рад. Партија жели да зна све, сваки детаљ, дјело, учињено или неучињено, разлоге због којих је неко поступио како је поступио. Српским комунистима замјера се на српском поријеклу. Пребацује им се учешће у претходном рату, стечени чин или медаља.

Чланови Одбора балканске секције у Коминтерни негативно се изражавају о Србији доводећи у питање ослободилачки рат који је она водила. Став Коминтерниних главних људи је да Југославију, која је тамница хрватског и осталих народа, треба растурити, док су Срби, као ратни побједници, означени као главни тирани, који, користећи се ратном побједом, угњетавају остале народе и теже стварању још веће државе у којој ће само наставити своју тиранију.

Дакле, Срби у Коминтернином средишту нијесу били на добром гласу, за разлику од осталих народа који су са њима ушли у заједничку државу. Занимљиво је и то да се народи против којих су се Руси борили у претходном рату посматрају са нескривеним симпатијама, па се српским комунистима, који су се у рату борили против Аустроугарске и њених савезника, замјерају наводни злочини према освајачима. Притом се заборављају жртве које је српски народ претрпио од аустроугарског окупатора. Као циљ борбе Срба у Првом свјетском рату наводи се остварење великосрпске идеологије стварањем територијално велике државе на рачун сусједних држава.

Количина цинизма чланова Одбора балканске секције, међу којима се истичу Бела Кун, Ковалевски и Ангаретис, када се говори о претходном рату и Србима, свједочи о вишедеценијској или чак вјековној мржњи припадника сусједних народа према Србији и Србима. То не оставља равнодушним ни најтврдокорнијег стаљинизованог комунисту Богдана Драговића, човјека који се због идеологије одрекао сопствене нације.

Наиме, Богдан Драговић, којег саслушавају поменути чланови Одбора, не може а да се не побуни против таквих клевета упућених његовом народу. Слика претходног рата у коме је учествовао у перцепцији Коминтерниних вођа битно се разликује од његовог доживљаја тог сукоба. Јунаку се силом намеће другачија истина, односно лаж која се издаје за истину. Уколико ту лаж не присвоји као истину, остаће само сапутник револуције који није имао храбрости да до краја слиједи њен пут. Ако јунак у таквом окружењу и спаси истину, ону праву, а не партијску, то му мало вриједи, јер њу нико није вољан да чује те му је њено објављивање узалудно.

Приказом саслушања комуниста пред партијском комисијом дат је пресјек вредносног система заснованог на бескрупулозности оних који су највише напредовали у партијској хијерархији, односно на њиховој спремности да оклеветају сваког ко им се нађе на путу,

или сваког за кога постоји интерес партије или лични интерес неког члана партије да буде склоњен.

Овај хотел робијашница прави је доказ да за правог комунисту, оног који ће ићи партијском линијом, права пријатељства не постоје. Постоји само партија за чији ће интерес непоколебљиви комуниста све учинити.

Иако је у почетку писао негативне карактеристике својим партијским друговима, и још раније у комунистичком листу *Пролетер* беспоштедно напао свог најбољег пријатеља и шурака Ивана Катића, Богдан Драговић не спада у описани тип амбициозног и на све спремног комунисте.

*Живећи у инферналној атмосфери хотела Лукс у Москви, између бата чизама у ноћи који најављује одвођење недужних људи у Лубјанку, па у Сибир, или директно у смрт, Богдан Драговић увиђа, неким људским чулом, да сав тај свет живи дисциплину, то јест принуду, то јест лицемерје као свакидашњи живот.*⁷³

Јунаку је постало јасно да постоје два пута која воде изван Коминтерниног пакла. Један је пут јеретика, издајника, који ће, буде ли се држао истине, завршити у логору или ће бити стријељан као издајник, док други пут води преко његових другова, односно преко њихових лешева које треба прегазити да би се опстало. И само оклијевање да се то учини прави је мали морални подвиг у окружењу које је одавно обезљуђено.

Врата пакленог хотела, како наводи С. Стојановић, отворила је издаја својих партијских другова. Да то није урадио, наставља даље Стојановић, зна да би био приморан да у затвору призна своју и њихову непостојећу кривицу.⁷⁴

Иако је у почетку начинио избор определијеливши се на страну правовјерних, Богдан Драговић се није ослободио сумње у исправност своје одлуке. У комунистичком вјернику се послје одређеног времена буди грешник, и буђењем постаје отпадник, јеретик, чија јерес пријети правој вјери.

Пошто је иза земаљског раја, који је очекивао да ће затећи, открио прави пакао у коме су, умјесто правих грешника, смјештени прави комунисти, истински вјерници, јунак полако

⁷³ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина "Петар Кочић", Бања Лука-Београд, 2009, стр. 164.

⁷⁴ С. Стојановић, *Ћосићева поетика разарања идеолошких прича, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 141.

почиње да се удаљава од идеологије истим оним путем којим су ходили партијски грешници чијем смакнућу је и сам допринио. Историја се по ко зна који пут поновила. Послије вишегодишњег служења идејама револуције, Богдан Драговић долази до сазнања да је та револуција чиста превара, лаж на којој су бољшевичке вође дојახале и преузеле власт.

*Човјек који је писањем карактеристика у московском Луксу слао људе у Лубјанку, Сибир и смрт одједном почиње да схвата суштину улоге усрећитеља и да долази до сазнања да само жив човек може бити срећан.*⁷⁵ Дакле, јунак од чврстог увјерења у исправност комунистичке борбе и непогрешивост у избору њених средстава, како истиче Мирољуб М. Стојановић, долази до свог увјерења, а једино такво увјерење је подложно сумњи.⁷⁶ Све што се догађа у Луксу и око њега није ништа друго до издаја револуције, која је злоупотријебљена од стране вође и његових блиских сарадника. Њене тековине нијесу они првобитни, изворни идеали социјализма (слобода, једнакост, правда), већ неслобода, несигурност, неправда, пуни логори неистомишљеника... Совјетска револуција није ништа друго до борба за власт, за њено очување по сваку цијену.

У овом роману писац је показао начин на који се може деградирати и најсуптилнија идеја, најплеменитија мисао, најчистија вјера кад се подреди потребама појединаца који су се издвојили из масе и постали вође.

Кад схвати да таквој идеологији, која своје право лице открива тек онда кад се домогне власти, не вриједи жртвовати живот, енергију и породицу, јунак губи снагу, не и вољу, да се супротстави снази колектива коме је до јуче припадао.

У роману *Време зла* дотакнута је и тема беспоштедне борбе за вођство међу југословенским комунистима. Богдан Драговић, који се налази у Русији, у поменутом Коминтернином кампу за обуку комунистичких кадрова, свједочи о амбицијама појединих југословенских комуниста да постану вође те идеологије у Југославији. Многи од њих нијесу се снашли у новим условима. Неспремни да оклеветају пријатеље, поштене комунисте, постали су комунисти у које се сумња, и који ће бити, са доказима или без

⁷⁵ Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, оригинални научни рад, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, бр. 4–5, Ниш, (1993–1994), стр. 79.

⁷⁶ *Исто*, стр. 79.

њих, проглашени троцкистима. Њихова судбина неизвјесна је све до тренутка кад постану предмет сумње, а од тада осумњичени више нема дилему каква ће га судбина задесити. Информације о томе да је неко пао у немилост партије веома се брзо шире. О гријесима, односно разлозима због којих је доспио у такву ситуацију и не пита се. Довољно је само сазнање да је неко скренуо са идеолошког пута, па да се покрене права хајка на неподобног члана.

Неподобни члан бива изложен бојкоту, плувању на јавном месту и лишаван пријатељстава. Укратко, презрен је и одбачен.

То је само блажи облик кажњавања непослушних. Такву казну искусио је отријежњени комуниста Иван Катић.

Суровији начин кажњавања бивших комуниста била је ликвидација, савременији модел католичке инквизиције. Убиства непослушних чланова увијек су оправдана вишим циљевима. У овим романима упознајемо се и са Петром Бајевићем, јунаком који одговара типу модерног убице, егзекутора идеолошких грешника, који беспоговорно извршава налоге партије не размишљајући о постојању кривице људи којима треба да пресуди његова рука. Он је извршитељ партијске воље, маљ у рукама партије замахнут ка идеолошким јеретцима, отпадницима, чија истина пријети да продре у добро чувану тврђаву лажи. Он је човјек фанатизоване свијести, свјестан да на својој савјести носи не само грешне, разочаране комунисте, већ и праве, вјернике, али га то сазнање неће скренути са идеолошког пута. Тај ловац на непослушне партијске грешнике заљубљује се у Милену Драговић, сестру комунистичког грешника, и жену идеолошког отпадника. Оног тренутка кад је прихватио да изврши убиство Богдана Драговића, комунисте који га је увео у партију, постаје јасно да, иако се чинило да ће кренути путем отпадништва и да ће сам постати жртва, он ипак остаје вјеран својој партији.

Прихватајући се организације убиства свог друга, Петар Бајевић показује да је револуција важнија од живота било ког појединца, поготово ако је тај појединац угрожава.

Вјерник, кога у овом роману представља фанатизовани извршилац партијских налога Петар Бајевић, осветљава тамнију страну болшевичке идеологије истицањем њеног устаљеног обичаја да сурово прогони и кажњава своје опоненте при чему јачину казне одређује степен јунакове кривице. Тако гријех Ивана Катића још није заслужио смрт, за разлику од Богдана Драговића, чији гријеси превазилазе ионако низак ниво партијске

толеранције, па се партија одлучила за најсуровији облик кажњавања јеретика – ликвидацију.

Вјерништво Петра Бајевића резултат је пишевог трагања за одговорима на питања о трагичној судбини човјека вјерника у времену које је поразило сваку вјеру. Овај јунак је, по Егерићевим ријечима, парадигматични представник оних вјерника који су стару православну вјеру замијенили једном другом вјером, оном која је више обмана него вјера. То је вјера без вјере, или вјера у човјека који је присвојио својства божијих промисли, па мисли да има права да другима намеће своје тумачење историје као процеса.⁷⁷ Видећи у комунистичкој идеологији наду и спас, он ће се окренути Христу, као симболу жртве која људима оставља наду, свдећи његову божанску природу на чин жртвовања и опроштаја злочинитељима. Својом жељом да буде распет на крсту, овај јунак више подсјећа на разбојника који је са крста завапио Господу да га помене у царству своме неголи на самог Исуса Христа. Његов доживљај Христа као Пантократора у коме се назире црте Стаљиновог лика *свједочи о либидинозној природи такве вјере, којој су идеје само спољни и променљиви знаци испољавања и распознавања.*⁷⁸ Поистовјећујући свог вођу са Христом, његову земаљску моћ са Христовом, божанском, која га све више опчињава, Ћосићев јунак тражи последње упориште не би ли остао у вјери. Дубоко у њему клија сумња у свог бога и у идеологију којој се потпуно предао. Његова смрт у Гестаповом затвору може се протумачити као посљедњи чин вјерника који жели да разапне на крсту и ту сумњу коју је носио у себи. Одлазећи у смрт као Исус, јунак је желио да на необичан начин посвједочи вјеру коју ипак није напустио.

Према неким мишљењима, овај лик је литерарна пројекција стварне, историјске личности Мустафе Голубића, који је под неразјашњеним околностима доспио у руке Гестапоа и, послуже великих мука, стријељан у Београду као совјетски обавјештајац.⁷⁹ Судбине им се свакако подударују. (Међутим, сличности Ћосићевих јунака са неким историјским

⁷⁷ М. Егерић, *Време и роман*, есеји о романима Добрице Ћосића, Задужбина „Петар Кочић”, Бања Лука, 2009, стр. 169.

⁷⁸ М. Срећковић, *Зло као апорија историје у човековој судбини*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2079.

⁷⁹ М. Екмечић, *Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића, у Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 129, Предраг Палавестра, *Српска сага и бољшевички мит, у Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 118.

личностима нијесу пресудне у њиховој каснијој карактеризацији. Ћосић ни од историјских личности које се у његовим романима јављају као књижевни ликови није градио аутентичне ликове. Историја је само повод, односно узрок њиховог присуства у његовом роману).

Судбина овог јунака неодољиво подсећа и на трагичну судбину још једне историјске личности, а то је истакнути југословенски комуниста Живојин Павловић, кога су као троцкисту и издајника убили комунисти у Ужицу 1941.

И осталим пищевим ликовима тражени су и проналажени историјски узорци, чиме се пажња са умјетничког помјера ка документарном, које у историјском роману има велики значај. Увођењем историјских личности писац исказује намјеру да прикаже не само исјечке стварности већ нешто од духа епохе, од његове суштине, а то се тешко може учинити без њиховог увођења у простор романа. Уводећи их у књижевни свијет својих романа, Ћосић их суочава са историјским фактима, конкретним историјским околностима на које су оне принуђене да реагују.

Судбина сваког комунисте који је одлучио да се успротиви партији доводи нас до јасног закључка да се суду сопствене партије треба повинovati упркос крајње неизвјесном исходу. У супротном, ономе ко се одлучио на било какав вид непослушности партији следује казна.

За противљење и нелојалност, малочас споменута ликвидација, била је најчешћи одговор партије дрском јеретику. Управо таква судбина задесила је непоколебљивог комунистичког вјерника Богдана Драговића, човјека који је на олтар својој партији пружио своју породицу и пријатеље. Дуго је ишао танком партијском линијом не окрећући се и не скрећући јер, по комунистичком схватању, све што је десно или лијево је издаја, партијска јерес. Појам партијске линије израз је беспоговорне послушности и подобности, која ипак не гарантује миран сан комунисти који се труди да остане на њој. Ту партијску линију, како каже писац, једино зна вођа, који је одржава и одређује, мијењајући јој правац и смјер по својој вољи, савијајући је онда када је неког требало збацити са ње, под увијек ефектним изговором да је скренуо са те исте линије.

Мишљење партије било је неприкосновено за комунисту какав је био Богдан Драговић, а партијски судови били су мјерило његових политичких погледа. Он се није поколебао ни када се идеологија, која је у почетку била чиста, почела прљати свакодневним политичким

сукобима који су решавани суђењима, убиствима и прогонима у Сибир. Његова вјера у остварење комунистичке визије свијета није угасла ни са хапшењима његових добрих пријатеља, истомишљеника. Свима њима он је надредио партијске циљеве трудећи се да остане на правом путу. Није му било страшно ни сазнање да и њега може задесити слична судбина.

Све до његовог коначног пада и сазнања да је постао класни непријатељ, исти као они против којих се немилосрдно борио, он вјерује да је партија непогрешиви водич кроз ново доба. Он је примјер да се у партији не вреднују раније заслуге, јер је заборављена његова улога у покретању и организовању партије у Југославији.

Сазнање да је постао непријатељ комунистичке организације затиче га на задатку. Тек тада се фанатични комуниста за кога је истина, до његовог политичког пада, имала другоразредни значај окреће њој у покушају да се оправда пред својим партијским друговима.

Пошто је одбио позив совјетских власти да се из Париза врати у Москву, и одлучио се за повратак у Југославију, чијој се полицији добровољно предаје, Богдан Драговић је сам себи потписао смртну пресуду. Свјестан да његово отпадништво неће проћи некажњено и да ће му, као и осталим партијским непријатељима, куршум ускоро пресудити, он покушава да ту судбинску неминовност одложи бјекством у село код свог ујака. Остаје дилема шта јунак жели да постигне својим одласком на село код ујака Милуна. Да ли је тај јунаков одлазак посљедица исконског нагона јединке за животом и страха од коначног краја, који продужава илузију о могућем опстанку у свијету у коме јунаку пријети реална опасност, или жеље да продужи борбу, и да својим непријатељима зада ударац какав им још нико није задао? Ово је једини логичан начан објашњења и оправдања настанка јунаковог пропагандног чланка *Стаљинова тиранија и његови сатрапи*.

Вративши се у Ваљево, гдје му је полицијском одлуком дозвољен боравак, уз свакодневно јављање „на рапорт“, Богдан покушава да ступи у контакт са својим некадашњим друговима како би им објаснио да је жртва завјере каријериста и интриганата, који преко туђих леђа граде своје позиције сламајући кичме правим, поштеним комунистима.

Умјесто очекиваног разумијевања, јунак наилази на зид ћутања и неодобравања, и презир оних који су, као и он раније, слијепи за сваку истину, осим оне идеолошке. Разговор са некадашњим другом Мирком Чекићем, кога је он увео у партију, потврђује ово тешко

идеолошко слепило младих бољшевика, али и тешку, готово безизлазну позицију Богдана Драговића.

Коме и чему се сада вратити? Породични живот је растурен. Најбољи пријатељи су или у партији или су остали на оној страни коју је он напустио и презрео. Шта ли ће му рећи Владимир, који је, као и он, убијеђени комуниста? Шта ли сада о њему мисли син, и коме ли ће се приклонити?

То су само неке од дилема које муче главног носиоца комунистичке идеје у романима Добрице Ћосића. Да ли је бити дисидент једини исправан пут сваког оклеветаног револуционара? Може ли се члановима партије показати и доказати да се она не служи часним средствима у борби за постизање својих циљева?

Богдан за Владимира више није отац већ непријатељ који је својом издајом укаљао свој и његов образ. Његов начин схватања очеве кривице одаје фанатичног вјерника који ће своме богу, партији, жртвовати оца. Ако за његовог оца у комунистичком гласилу пише да је издајник, онда је то без сумње тако, јер партија не лаже. Њој јединој може се вјеровати. Богдан Драговић постаје свјестан да му је повратак ранијем животу скоро немогућ, незамислив. Преласком на једну страну, у овом случају комунистичку, кидају се везе са оном другом, која је свјесно напуштена. Свој мир наћи ће онамо гдје га није очекивао, у мјесту које је желио да претвори у нешто налик руском колхозу.

Јунаци овог романа, којима је намијењена описана судбина, свјесни су да њихови покушаји да врате повјерење партије и докажу своју невиност није ништа друго до донкихотовски јуриш на вјетрењаче.

Судбина Ивана Катића умногоме је слична судбини Богдана Драговића, али ипак у крајњем исходу другачија. Њега ће писац поштедјети великих дјела, тешких борби и лаке смрти. Биће му омогућено, као и Мојсију, да са бријега угледа своју Обећану земљу, с тим што ће се он, за разлику од овог библијског јунака, спустити до њених бајковитих предјела, окусити плодове своје вишегодишње борбе, која је изродила другачију власт. Због своје привржености партији, он бива презрен од своје жене, али не и у потпуности напуштен. Он је тип јунака који је, изневјеривши обећања дата својој жени, оцу и себи, почео да осјећа посљедице своје преваре. Обећање да никада неће одржавати везе са комунистима и да неће постати присталица њихове идеологије коштало га је нарушеног односа са женом, чији ће га презир и хладноћа довести до понижења.

Иван, иако симпатизер комунистичких идеја, не одриче се слободe мишљења и права да се јавно каже истина без обзира на посљедице. У почетку вјерни следбеник комунистичких идеја, он постаје један од главних непријатеља своје партије. Разочаран московским процесима, а надахнут Жидовом критиком совјетског комунизма, он се супротставио својој идеологији и одрекао је се, јер не жели да оправдава нешто што није за оправдавање, нити да заступа идеју да се не бирају средства да би се дошло до циља. Те сумње полако почињу да нагризају његову вјеру у оне који руководе светским пролетеријатом.

Ни у затвору није издржао вишедневна мучења, поновљена по ко зна који пут, а будући да је био физички слаб и слабовид, овај јунак попушта под батинама и даје властима тражене информације постајући тако права мета комуниста, којих има све више у Београду.

Слабо држање пред класним непријатељем, како истиче Д. Андрејевић, резултат је његове сумње у комунизам и начин његовог остварења, с једне, и немогућности да истрпи силину удараца и мучења, с друге стране. Међутим, главни разлог што није издржао ни у својој вјери, ни касније у стварности је тај што га је мучила истина.⁸⁰ Када је увидио да истина није на оној страни на којој је био и да је попут дуге одскочила на врх сусједног брда, он се заједно са Богданом Драговићем, који му је и пријатељ и зет, и са својим сестрићем без размишљања упућује ка њеном имагинарном станишту.

Кроз животну причу свог јунака, Ћосић наставља да демитологизује званичну историју комунистичког покрета код нас. Његова прича о затвору, људима у њему и иследницима обрачун је са двјема супротстављеним странама које ће се тек сукобити.

*Снажном обрадом мотива комунистичке екскомуникације, анатеме бојкота и робије на робији, Ћосић убедљиво показује како су се калили будући стаљинизовани властодршци.*⁸¹

Горчину због издаје себе и оних којима одавно не припада појачава и њихово присуство у затвору. Чак и тамо они организују партијску јединицу која има за циљ да све оне комунисте који су осуђени због свог антидржавног дјеловања држи на партијској линији и да им стави до знања да се њихово понашање прати и у тим условима.

⁸⁰ Даница Андрејевић, *Антајски мит и идеологија у два романа Добрице Ћосића, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 94.

⁸¹ Светозар Стојановић, *Ћосићева поетика разарања идеолошких прича, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 144.

Ова партијска ћелија, организована у затворском окружењу, може бити огледало функционисања читаве партијске организације уопште. Његови бивши другови осјећају се у затвору као у својој природној средини. Ни у таквом окружењу, комунисти робијаши не губе вријеме очајавајући и ишчекујући слободу. Они тамо организују своје партијске ћелије, расправљају и тумаче различита идеолошка и друштвено-политичка питања, ислеђују, саслушавају, па чак и затварају своје бивше другове.

Светозар Стојановић посебно истиче ову сцену у којој комунисти робијаши у тамници Краљевине Југославије у своју импровизовану собу затварају своје „грешнике“. Та сцена представља врхунац демистификације робијања као „црвеног колектива“ и „комунистичког универзитета“.⁸²

*Сео сам на кревет, ставио главу у шаке и замислио се: па ја сам у чистицишту! Или у неком пролазном кругу пакла? Из државне, буржоаске, кажњеничке самице у у партијску, комунистичку, другарску самицу, из самице ћутања у самицу исповедања, из понижености у самопонижење, из полицијског ислеђења у партијско саслушање, од Вујковића, представника Државе и Краљевине, до овог непознатог друга који се сматра лицем партије. Тако се, дакле, ступа у комунистички колектив, у ону тишину где се чита, учи, такмичи и ко зна шта се ради! А све се ово збива на робији! Робија на робији! Робија у робији. Партијска полиција у полицији Краљевине! Кажњеници—иследници! Утамничени—тамничари! (Добрица Ћосић, *Грешник*, стр. 353).*

И ова мала затворска партијска ћелија примјер је озбиљности с којом комунисти приступају остварењу својих идеја. Те партијске ћелије за њега биће затвор у затвору. Ислеђења, за која је мислио да су престала још за вријеме истражног судског поступка, настављају се и у тамници. И овдје, као и Богдану Драговићу у Коминтерни, од бившег комунисте тражи се да напише неку врсту аутобиографије са јако израженим елементима самокритике, која ће му помоћи да боље сагледа дубину сопственог идеолошког пада. Атмосфера међу комунистима у затвору слична је оној која влада међу њима и на слободи. Директиве партије које редовно, али са малим закашњењем, стижу беспоговорно се извршавају. И тамо долази до сукоба између супротстављених фракција. Дешавају се чудни обрти, захваљујући интервенцији партије која долази споља, те онај који је био вођа истуреног затворског одељења партије бива смијењен и проглашен за

⁸² Исто, стр. 114.

провокаatora. Његов ранији ауторитет вође нестаје у метежу који је завладао међу осталим затвореницима.

Упечатљив је приказ студента, убијеђеног комунисте, који се, видећи шта се дешава и како функционише партија којој припада, добровољно повлачи у самицу, не желећи да буде дио тога. Кад је требало да изађе из затвора, млади студент извршио је самоубиство. Присуство оних који су се, за разлику од Ивана Катића, храбро држали пред класним непријатељем само га подсећа да слободу од комуниста неће наћи ни у затвору. И тамо ће бити саслушаван и примораван да објасни сопствену издају и да се раскритикује.

Одбити да се раскритикујеш представљало је највећи гријех за једног комунисту, гријех због кога би био стављен на стуб срама, извргнут руглу, подсмјеху, плувању чланова своје некадашње организације.

Од тада не постоји мјесто на које бивши комуниста може отићи, а да га не сусретне неки комунистички активиста и неким гестом или ријечју стави му до знања да је партија одлучна да се сасвим обрачуна са њим и њему сличнима, јер је партији већи непријатељ разочарани комуниста, који себе сматра бившим, од свих полицијских иследника и чиновника, који служе систему против кога се боре прави комунисти.

Описани догађаји и атмосфера из тамнице у којој бораве комунисти показују линију развоја и обресе будућих комунистичких затвора, чији ће врхунац бити онај голооточки. Овај Ћосићев јунак доказ је да партија никада не заборавља своје редове (војнике). И због њеног покушаја да га поново реактивира као свог војника, он долази у озбиљну дилему – да ли поново да оде са онима због којих је толико пропатио? Та његова спремност да опет служи онима који су га одбацили, испљували и мучили примјер је јачине и заводљивости једне идеологије.

Најефектније слике међуратне епохе писац је дао кроз дневник који је, у свом покушају да испуни вријеме, почео да води Иван Катић. Ту је на прави начин, кроз опсервације сопствене улоге у партијској организацији и интелектуалне припадности идеји од које се полако удаљава, до дословног преношења својих разговора и сусрета са осталим члановима те организације, приказао суштину новог покрета, али и епохе која га је изњедрила.

Још се није ни опоравио од Богдановог напада у *Пролетеру*, који је на њега сручио лавину осталих напада комуниста, кад га је сустигла Владимирова освета због троцкистичког

пута који је изабрао. Његово су дјело први организовани понижавајући напади на сопственог ујака, садашњег непријатеља, или, како то Богдан написа, француског агента. Своју луку спаса потражио је не код своје жене и дјете, од којих се одавно отуђио, већ код своје сестре. Ту је нашао само привремени мир, не и спас. Његово жалосно путовање наставиће се и кроз други дио ове приче о породици преровских Катића. Њему је писац намијенио тужну субину немоћног, из друштва изопштеног посматрача друштвено-политичких прилика једне епохе. Из перспективе овог Ћосићевог јунака, дубоко несрећног и трагичног, ми гледамо на најаву доласка па и на сам долазак једне идеализоване, а у стварности наказне идеологије.

Он ће постати мјерило несреће свих људи који су платили високу цијену слободе мишљења у друштву које не трпи било какву критику, уколико се она не односи на појединца који је изговара. Дакле, самокритику.

Посљедице идеолошког застрањивања Ћосићевих јунака осјећају се на сваком кораку који води изван партијског окружења. При сваком сусрету његових јунака са околином, односно људима који нијесу чланови или симпатизери партије, долази до непријатности, nelaгоде код једних или код других.

Прави примјер је сусрет Богдана Драговића са Бором Пубом и Иваном Катићем, двојицом искрених пријатеља, а касније, заслугом партије, љутих противника.

Наиме, Иван са Бором долази у родно село свог некадашњег друга и зета, иако су се њих двојица давно разишла, порушивши раније пријатељство, и затиче га у великој биједи, већој него када је био млад и када је, због таквог материјалног стања, дошао на идеју да се бори за социјалну правду.

Богдан је био приморан да се врати тамо одакле је кренуо у свијет, али убрзо схвата да ни ту није пристао. Ни у родној кући он неће наћи спас, чак ни привремени мир.

Вијест о његовом наводном капитулантству, сарадњи са полицијом стигла је у његово родно мјесто прије него што је он сјео на воз, намјеран да му се врати. У свом граду не проналази смисао свом новом, постреволуционарном животу. Из њега је отишао као илгалац, који је иза себе оставио жену и сина, а враћа се као усамљеник, у пратњи жандарма, истих оних од којих се дуго времена крио. Да апсурд буде већи, он је сада у таквој ситуацији да му једино омражена полицијска служба може сачувати живот јер партији више није потребан.

Не успијева чак ни да поразговара са својим некадашњим пријатељем, кога је он преусмјерио на свој, прво социјалистички, а послје на комунистички колосјек. И његова очекивања изневјерио је својом наводном издајом. Пропада и јунаков покушај да се бави воскарским занатом, који је некада хранио његову породицу.

Пријатељи који му долазе у посјету више то одавно нијесу. Они постају само свједоци његове велике биједи која је достојна стварности сваког правог пролетера. Од стварног сиромаштва, које га много не брине, више му смета сусрет са својим некадашњим пријатељима, свједоцима његовог животног и идеолошког пораза, који су му у исто вријеме били идеолошки непријатељи.

Презир и подсмјех које осјећа код пролазника док корача ваљевским улицама ка начелштву, ка којем иде сваког јутра на редовно јављање, изазивају у њему кајање што се није повиновао одлуци Коминтерне и вратио у Москву. Можда би у Лубјанки или Сибиру часније подносио своје невоље, које му при сусрету са другим људима бивају још теже. Остаје му само нада да ће Коминтерна увидјети да је он жртва оних који на туђем паду граде своје позиције и да ће у најскорије вријеме исправити своју грешку. Та нада да ће бити рехабилитован била му је посљедња сламка спаса за коју се грчевито ухватио, иако не може да се сјети ниједног троцкисте који се поново вратио у редове своје партије. Као што то обично бива, сваки револуционар, борац за правду и идеале најтеже ударце прима од својих најближих. Тако је било и са овим јунаком, који је носилац комунистичке идеје у овој Тосићевој трилогији.

Иако је остављен од жене, породице, дојучерашњих пријатеља и партије, јунак неће осјетити тежину сопственог положаја нити измјерити дубину свог пада све док исто то што су они урадили не уради и његов син.

У том смислу посебно је упечатљив, типично катићевски сусрет оца и сина у београдском истражном затвору Главњачи, који је уприличио лукави иследник Вујковић. Тај потресни и болни сусрет није сусрет оца и сина, већ, прије свега, два револуционара, једног бившег, и другог, будућег. То је додир двије генерације, затроване идејама и идеалима о срећнијем и бољем животу, које су у једном тренутку заборавиле на све што их спаја. И да је тај сусрет остао само на презривим погледима сина упућеним оцу, и болним уздасима оца, који је постићен пред количином синовљеве мржње, читаоцу би била јасна тежина

судбине једног комунисте, отпадника, као и тежина гријеха сина, правог комунисте, нововјековног Каина, који је оштрицу свог ножа окренуо ка очевом срцу.

Та сцена, зачињена пљувањем, као баналним симболом коначног раскида са прошлошћу, породицом и ранијим животом прави је показатељ да нова генерација, занесена борбом за бољи живот, неће имати милости ни према коме.

Отац, који је остао понижен, свјестан је да је његов син поступио онако како је једино исправно. Са издајницима комунизма треба на вријеме раскрстити, показати презир према њиховој слабости и учинити да осјете горчину сопственог положаја. Ту исту сцену можда би и он сам приредио своме оцу да је партија његовог оца прогласила за издајника. Зато и не може да осуди синовљев поступак јер он (Богдан) је на првом мјесту револуционар, додуше, бивши, некадашњи херој пред полицијом, па тек онда отац, који је имао ту несрећу да му син тврдоглаво слиједи сопствене заблуде.

Накнадна памет усуд је Ћосићевог јунака, немоћног да било шта промијени. Она му само продубљује несрећу и појачава осјећај узалудности и безизлаза. Такву памет је, на концу свега, добио и Владимир Драговић, бескомпромисни борац за једнакост и правду, који ни свог оца, ујака ни дједа није поштедио свог бескомпромисног, скојевског држања, па чак ни дистанцирања, презира и одрицања од њих. Он је био оруђе у рукама партије, којим се она служила разбијајући темеље његове породице. И то је на крају морало да боли, у туђој земљи, појачано осјећањем кајања, носталгије и љутње на друге, али још више на самога себе.

И он је на крају, рекли бисмо, касно ревидирао своје радикалне комунистичке ставове сазнањем да његов отац није био онакав каквим га је представила партија. Оно што је сазнао о околностима под којима је страдао његов отац натјерало га је да заувјек напусти благодати нове епохе за коју се толико борио. Горчина која провијава из његовог писма, упућеног писцу, као једном од јунака романа, свједочи о великом разочарању не само у партију и државу већ и у себе као некадашњег војника који је слијепо корачао слиједећи идеје које су му растуриле породицу и обесмислиле живот.

Ако су прави комунисти разочарани начином на који се остварује идеал за који се боре, поставља се питање ко је онда задовољан. Можда они који све то посматрају са стране, пажљиво чекајући да виде која ће страна превагнути, па тек онда да се определијеле.

Особе навикнуте на самоћу, окренуте себи и ослушкивању сопствених мисли, повукле су се из политичког живота налазећи да је то најбољи начин да опстану у том ковитлацу, који их је неријетко знао бацити у своје средиште. Такав је био усамљени филозоф и бивши комуниста Иван Катић, за чији је лик писац имао највише симпатија, иако његов трагичан крај не потврђује ову мисао. То није могао Богдан Драговић, који је био другачији темперамент, човјек од акције. Он се није могао лако помирити са сопственом судбином. Одлучио је да узврати ударац, знајући да тиме себи ставља со на рану. Послије свега што је након свог пада претрпио од комуниста, одлучио је да покуша да опере своје име од њихових клевета и да са себе скине етикету издајника и полицијског провокатора. Најзад је преломио и донио одлуку да о свему проговори. Отворио је душу у свом тексту *Стаљинова тиранија и његови сатрапи*. Овај текст, објављен о трошку режима, у ствари је покушај једног вјерника да објасни зашто је постао јеретик, отпадник, зашто је отпао од вјере која је невјера, од бога који није бог, већ обични тиранин који је идеал замијенио силом. Пропада његов покушај сопствене рехабилитације пред члановима партије, чијим функционерима, његовим смртним непријатељима, пребацује суровост, неправедност и каријеризам. Напао је и оног највећег, недодирљивог оца Комунистичке партије, проглашавајући га главним кривцем за рушење идеала револуције. Знао је да ће се објављивањем тог текста само безуспјешно бацити каменом ка свом богу, а себи потписати смртну пресуду. Ипак, жеља за осветом била је јача од жеље за животом, коју је одскора изгубио. Рукавица је бачена у лице партији, која ће убрзо послати свој одговор ономе који се дрско усудио да изазива.

Наиме, немачка војска 1941. улази у Југославију, док Петар Бајевић организује његово убиство. Иако тешко рањен, он преживљава атентат, али га недуго затим хапсе комунисти и стријељају послје неуспјелог покушаја да призна да је полицијски агент.

На крају, троцкиста Богдан Драговић постаје поново вјерник иако се није вратио под кишобран неприкосновеног вође светског пролетеријата. *Троцкиста Богдан Драговић на крају такође постаје поново верник, иако се одмеће од главног божанства, али је досљедно одан старој цркви и неким другим свецима у њој.*⁸³

⁸³М.Екмечић, *Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића, у Писац и историја – зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр.130.

Пут Богдана Драговића пут је сваког револуционара који није успио у свом науму да промијени свијет. Он је доказ добро познате изреке о револуцији која једе своју дјецу. Његов портрет је портрет сваког јунака који се из револуције вратио са новим сазнањем да се свијет не може промијенити, да ће неправде, против које је устао, увијек бити, јер је људско друштво несавршено, неспремно да се мијења набоље. Његова сазнања су поуке писцу и читаоцу да је судбина романтичних револуционара слична судбини познатог Сервантесовог јунака који се борио против вјетрењача.

Стварност ових јунака по њиховом повратку из великог свијета је сурова, праћена тешким животом од кога је револуционар једном побјегао. Преображај од револуционара до воскара, који се десио Богдану Драговићу, пораз је борбеног духа, слом идеје о другачијем свијету, у коју је јунак повјеровао. М. Петровић примјећује да ће му ноћ проведена у Гестаповом затвору међу својим бившим саборцима бити најтежа од свих непроспаваних ноћи у свом животу. Оно најгоре што је јунаку могло да се деси, наставља даље Петровић, јесте губитак вјере у човјека, а без ње нема револуције, ни срећне будућности.⁸⁴ И то се управо десило.

Оставши без вјере, наде, без сина и жене, јунак ће остатак живота провести прелазећи из једног затвора у други, из затвора Специјалне полиције у затвор Гестапоа, да би на крају доспио у партизански затвор, гдје ће бити подвргнут тешким мукама не би ли признао непостојећу кривицу.

Једина ствар вриједна јунакове жртве је покушај да истраје, да издржи муке, а не призна туђи злочин као свој, да натјера целате да се добро уморе мучећи га, па да их разочара својим непризнавањем кривице.

Њихове оптужбе против њега бесмислене су, као и оптужбе совјетских комуниста према својим неистомишљеницима, које су прогласили за издајнике и империјалистичке агенте. Да апсурд буде већи, таква суђења Богдан Драговић је испрва бранио, оправдавајући их као легитимна средства у борби са издајницима.

Свјестан да ови млади људи који га зверски муче и који ће га убити вјерују у исто оно у шта је он скоро читавог живота вјеровао, Богдан Драговић одлази разочаран сазнањем да је идеологија којој је подредио читав свој живот, знање и енергију једна велика заблуда, оруђе у рукама групе људи који покушавају да дођу на власт.

⁸⁴ М. Петровић, *Истине, вере и жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2095.

Дакле, Ћосићев јунак, првобитно замишљен као вјерник, идеолошки човјек и револуционар, искаче из почетног шаблона и наставља даљи пут вијугавим стазама отпадништва. На крају те стазе стоји смрт, односно стрељачки строј, који својим хицима погађа у срце истину о својој партији и њеној борби, намјеран да је (истину) затре у корјену.

Онај који умире, одлази неумирене савјести, свјестан да је поплочао пут доласка једне наказне идеологије на југословенско тло, пут којим ће кренути многе генерације, којим, уосталом, управо сада газе ови пред чијим пушкама гледа у смрт.

Све оно што му се дешава као да је пресликано или сажето препричано из стотина прича комуниста који су у почетку били убијеђени, а касније разочарани револуционари. Они своје свједочанство нијесу повјерили хартији као Иван и Богдан.

Све што је Богдан Драговић преживио животна је прича већине правих, искрених комуниста. Од типа јунака револуционара, борца који устаје против неправде, како је првобитно замишљен, Богдан Драговић постаје слика и прилика отуђеног јунака, који се повлачи од свијета и људи, које је хтио усрећити другачијом срећом.

Збивања и јунаци које Ћосић оживљава у својим романима превазилазе оквире пишевог интересовања за прошлост, или његову жељу да рекапитулира догађаје који су довели до настанка једне идеологије. Његово окретање ка историји израз је стваралачке потребе писца да пронађе најбољи начин да артикулише основне узроке, али и посљедице наших кобних неспоразума са историјом. Сазнање да се свијет не може мијењати набоље, али се да поправљати, непрестано пулсира кроз тематски простор ових романа. Судбина свијета није у рукама појединца па макар он био на челу колектива.

Налазећи плодотворне подстицаје у међуратној епоси и подстакнут жељом да васкрсне њен дух и атмосферу, сам писац је *са искуством борца револуције и војника партије, а затим јеретичког мислиоца и писца романа о судбинским прекретницама српског народа обухватио најшири видик разореног историјског и политичког ума да би у лавиринту појединачних трагедија утврдио да је идеологија рушилачка снага, молах двадесетог вијека који прождире сопствену дјецу да би оправдао своју утопијску визију.*⁸⁵

⁸⁵ Н. Ковач, *Време зла или пораз идеологије*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2065.

О ликовима у Ћосићевим романима

Откако је прије готово двије хиљаде година установљена разлика између лика и радње, многи проучаваоци су, инсистирајући на тој разлици, истицали већи значај једног елемента у односу на други. Тако је Аристотел предност давао радњи у односу на лик вјерујући да су ликови неопходни само као „учесници“ или „извршиоци“ радње.⁸⁶ Насупрот његовом схватању постоје и мишљења да је основни циљ радње ипак разоткривање карактера, док према трећем схватању лик и радња су неразлучни једно од другог.

Било како било, тешко је оспорити логичност овог последњег, трећег схватања, по коме су радња и карактер нераздвојиви елементи наратива. Све док радња укључује карактере који су сјенке живих људи, њен исход биће условљен природом људског карактера.

Ликови у Ћосићевим романима постоје не само као покретачи радње већ и као препознатљиви елементи наратива, који му неријетко одређују ток. Тако су неки од његових ликова постали до те мјере доминантни, препознатљиви да се наслови појединих његових романа недвосмислено односе на њих.

Иако Ћосићеве романи, почев од *Корена* па до последњег романа *Време власти II*, обухватају неколико епоха рата и мира, у центру фабуле су ипак двије породице – Катићи

⁸⁶ По свом карактеру људи су овакви или онакви, а по делању срећни или несрећни. Према томе, лица не делају зато да подражавају карактере, него ради делања узимају да приказују и карактере. Зато су догађаји и прича циљ трагедије, а циљ је најважнија ствар у свему (Аристотел, *О песничкој уметности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1988, стр. 55, превод М. Ђурића).

и Дачићи. Добрица Ћосић прати њихове судбине у рату и миру, на фронту, у граду, у селу, на власти, и у опозицији, описује њихове патње, љубави, успјехе и неуспјехе, моралне и егзистенцијалне кризе, смрти...

Овако замишљена фабула даје овим романима особености породичне хронике. Ликови из ове двије поменути породице, чије се животне приче укрштају са бурним историјским догађајима, прије, за вријеме, и после Првог светског рата, чине окосницу радње Ћосићевих историјских романа.

Време зла и Време власти, посљедња два историјска романа, настављају раније започету причу о новијој историји српског народа и наслеђују ликове и неке од раније успостављених релација из претходних романа.

Дакле, читајући романе Добрице Ћосића, сусрећемо се са ликовима који су нам већ познати из ранијих његових романа. *Јунаци романа тако постају живе личности, за чију судбину читалац постаје заинтересован као за живот и судбину старих познаника.*⁸⁷

Тако је писац створио привид присности, илузију у којој се чвршће преплићу стварно и фиктивно. Та илузија у којој фиктивно постаје стварно и обрнуто, створена још у *Коренима*, настављена је и у овој трилогији, с том разликом што се са изласком сваког следећег романа који наставља раније започету причу о судбини преровских Катића подиже лествица читаочевог очекивања.

Романи Добрице Ћосића испуњени су великим бројем ликова, живописним предјелима, прожети су историјским догађајима, којима су увелико и одређени.

Кроз романе овог писца продефиловало је преко пет хиљада ликова, што је податак који завређује пажњу.⁸⁸ Међутим, поред великог броја споредних личности код Ћосића се издвајају ликови снажних карактера, револуционари, идеалисти који су свој живот посветили идејама, односно идеологијама и политици, као пољима на којима је једино могуће остварење идеала. Своје ликове Ћосић је обликовао на основу прототипова.

Основни прототип Ћосићевог јунака у трилогији *Време зла*, али и у роману *Време власти* јесте Анђама, побуњени човјек, револуционар. Анђама није сушто опредмећење зла иако представља литерарно оваплоћење старословенског воденог демона с извјесним атрибутима хришћанског ђавола. Иако се налази на опозитној страни од свеопштег добра

⁸⁷ Милијана М. Гајић, *Породични јунак у роману Добрице Ћосића*, Philologija Mediana, Филозофски факултет Ниш, Ниш, 2013, стр. 199.

⁸⁸ Јелисавета Николић, *Именар књижевних ликова Добрице Ћосића*, Чигоја штампа, Београд, 2010, стр. 512.

које оличава Бог, он не мора нужно творити или бити зло. Ћосићеви јунаци, револуционари, постају носиоци те побуњеничке енергије, која је људе и довела на земљу, спуштајући их са рајских вртова у свијет гдје се побуна и слободна воља могу остварити једино борбом. Његови јунаци желе да усреће друге, често и против воље оних које желе усрећити, а најчешће они сами постају жртве тог подухвата. То су романтичарски типови јунака, личности слободне мисли и чврсте вјере у идеал које се одричу постојећег свијета ради изградње бољег и праведнијег. Та утопијска, идеолошка црта Ћосићевих јунака, једно је од доминантних њихових обиљежја.

У *Времену зла* сусрећемо се са ликовима разних нивоа и функција, онима који су подређени радњи и онима којима је радња подређена. Подјела на главне, носиоце радње, и споредне ликове, односно епизодне јунаке, коју срећемо у осталим романима, присутна је и у ова два Ћосићева романа. У носиоце радње овог романа, оне којима је подређена радња наратива, поред три доминантне фигуре, које су носиоци градираних религиозних и идеолошких категорија: вјерник, грешник, отпадник (Петар Бајевић, Иван Катић и Богдан Драговић), убрајамо и лик Милене Катић, који има статус везивног ткива романа ове трилогије. Око овог лика окупљаће се напријед поменута три Ћосићева јунака различих идеја и ставова у вези са истим питањима. Круцијална егзистенцијална питање биће повод њиховим ријетким сусретима. Тако ће занимљиви разговори између Ивана и Петра око суштине идеологије, о њеном лицу и наличју, о употреби зла и злоупотреби добра за њене потребе, бити посљедица Петрове жеље да буде у Миленином окружењу. Присуство Милениног лика представља гарант јединства радње и цјеловитости приче. Дакле, потпуно оправдано овај лик стављамо, уз поменута три, као четврту доминантну фигуру ове Ћосићеве трилогије.

У овом роману готово да нема ниједног поглавља у коме се, непосредно или посредно, не појављује један од ових Ћосићевих ликова. Све што се дешава у роману у некој је вези са овим јунацима, било да је то резултат неке њихове акције или посредне најаве неког дешавања у које је укључен неко из њиховог најужег окружења.

Сами наслови ових романа (*Грешник*, *Отпадник*, *Верник*), који се директно односе на идеолошке категорије поменутих јунака (изузев Милене Катић), свједоче о важности коју им је Ћосић придао замишљајући их као носиоце замашне романескне фабуле. Дакле,

судбине ова три јунака, које повезује личност Милене Катић, писац је поставио у средиште приче, чије се трагично клупко лагано одмотава.

Специфичност Ћосићевих ликова огледа се, између осталог, и у генеолошкој вези са претходним романима, а посебно са романима *Корени* и *Време смрти*. Односи међу поменутиим Ћосићевим јунацима условљени су раније успостављеним релацијама. Тако односе између појединих јунака морамо посматрати у ширем контексту, што најчешће подразумејева и раније описани преровски комплекс мотива и тема које дубоко задиру и у садашњу стварност Ћосићевог јунака.

Присуство јунаковог животописа, односно његове биографије од рођења па до смрти, појачава ту генеолошку везу међу Ћосићевим романима. Та лична историја пишчевих јунака није исприповиједана хронолошки, већ је дата у маниру модерне романескне конструкције у процесу интроспекције.

Чињеница да ови романи настављају ранију пишчеву причу о Прерову и Преровцима утицала је и на сам статус његових ликова. Својим рођењем они су одређени, односно предодређени за улоге које ће касније добити. *Вукашин Катић – чије присуство и у 'Коренима', и у 'Времену смрти', и у 'Времену зла', а, посредно, и у 'Деобама', има функцију врховног принципа, што изнутра духовно обједињује Ћосићеву српску сагу у јединствен романескни систем и мисаони поредак – ни за длаку не мења свој карактер ни своје понашање, установљено још у 'Времену смрти'*.⁸⁹

Ћосићеви јунаци нијесу стварани искључиво по моралним и психолошким обрасцима револуционара, јеретика и отпадника, политичара, логораша... Они су и представници одређених социјалних слојева, историјске свијести једне епохе, стварани по мјери њене историјске трагичности.

Њихову судбину не одређује стицај животних или историјских прилика, односно неприлика, већ неки унутрашњи порив који јунака тјера на акцију, егзистенцијални чин, а то је јака жеља да се сруши постојећи свијет и на његовим рушевинама изгради један другачији свијет. Јунак је разочаран постојећим стањем, суровом стварношћу која спречава било какав напредак те зато мора радити на њеном мијењању. То је основни узрок неспоразума између јунака револуционара и свијета.

⁸⁹ П. Палавестра, Српска сага и бољшевички мит, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 120.

Подјелу налазимо и међу корпусом ликова који теже остварењу истог циља, односно мијењању постојећег система. Онима који би да истином разоре тврђаву лажу супротстављени су други којима истина није крајњи циљ, већ средство које се да (зло)употријебити.

Иван Катић ће и даље остати тврди заговорник истине, с тим што ће убрзо схватити да наступа вријеме када се истина не смије говорити другима. Због истине се страда јер нема више људи који желе да је чују. Онај коме је стало до истине постаје усамљеник, незаштићен и прогоњен, док су они који се служе лажима заштићени, окружени гомилом истодобних појединаца укалупљених у колектив који је подложен утицајима појединаца који се крију иза њега. Тако је Ћосићев јунак, како истиче М. Петровић, постао свјестан да је наступило вријеме у којем нико истину не жели и да је лаж толико узнатрдовала да се људима који су навикли на њу само лажима може приступити.⁹⁰ Отуда његово повлачење од свијета и људи и свјесно изабрана усамљеност као једини начин опстанка и останка у таквом свијету.

Богдан Драговић, један од главних јунака романа *Време смрти* и носилац социјалистичке мисли у поменутом роману, и у *Времену зла* носи једно од главних значења. Он је симбол вјере, вјерник без обзира на то што се назив једног од ова три романа (*Верник*) изричито односи на Петра Бајевића. Другарством и пожртвовањем придобијао је наклоност међу припадницима Ћачког одреда, што му је помогло да лакше шири своје социјалистичке идеје. Међутим, у једном тренутку јунак ће бити принуђен да разбије успостављене пријатељске везе да не би случајно угрозио интерес сопствене идеологије.

Ћосићеви јунаци као дио једног, још у ранијим дјелима створеног, живописног литерарног амбијента углавном су замишљени као тумачи различитих начела и представници различитих, у овом случају, сукобљених идеологија. Они су махом динамичне личности, које усвајају туђа мишљења, туђе животне вриједности, филозофије и погледе на свијет, којих се касније слијепо држе или их се одричу из неког разлога. Дакле, то су јунаци који се не исказују само својим непомирљивим ставом, акцијом, сопственом жртвом и дубоким доживљајем актуелног тренутка који је препознат као сурова стварност већ и улажењем у дијалогски агон са другим ликовима – сукобљавањем и сучељавањем са њима. У таквим

⁹⁰ М. Петровић, *Истине, вере и жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2088.

околностима најбоље до изражаја долазе идеолошке поларизације међу пишчевим јунацима.

Више од свега, Ћосићев јунак је борац, човјек који се заноси и руководи идејом, борбом за њено остварење, а не свакодневицом, коју презире. Чак и неки Ћосићеви књижевни ликови који су изразити противници нове идеологије имају критички однос према свакодневној стварности. Прави примјер је Вукашин Катић, противник политике кнеза Павла, али и идеја које промовише бољшевичка идеологија. У његовом поимању стварности и једно и друго наносе зло унесрећеном народу, кога због таквих „брига“ за његову судбину очекује права голгота.

Основни узрок незадовољства Ћосићевих јунака је стварност, односно свакодневица, коју треба промијенити. Питање њеног мијењања биће камен спотицања у односима међу његовим јунацима. Без обзира на то што се ови јунаци не слажу око питања њеног мијењања, сви они јединствени су у ставу да тај процес преображаја свакодневице треба покренути. Међутим, непостојање јединства око начина преображаја стварности узрок је каснијих идеолошких сукоба међу јунацима, њиховог наглашеног трагизма и осјећаја бесмисла. Песимизам, меланхолија, апатија, одсуство вјере у исправност саме идеје и наглашени трагизам постају доминантне особине и стања ових јунака наспрам израженог борбеног духа, јаке воље за опстанком, истрајности, сигурности у исправност и неопходност борбе против окупатора, јединства у остварењу виших циљева код јунака из *Времена смрти*.

Јединство око истог циља, а он је био одбранити земљу од окупатора и отјерати његову војску из своје земље, потиснуло је све разлике – сталешке, социјалне и идеолошке. Дакле, у истом рову, један до другог, стоје присталице и противници династије, социјалисти и националисти. То јединство ће нестајати са приближавањем Другом свјетском рату. Овај роман би требало да наговјести одговор на питање шта се то десило у главама људи који се, умјесто да бране државу од истог непријатеља, окрећу један против другог.

У одређивању типа Ћосићевог јунака тешку, скоро непремостиву препреку могло би да представља постојање двије непомирљиве, супротстављене стране, иза којих стоји читава галерија књижевних јунака. На супротним странама стоје идеолошки обојени јунаци који су у већини у односу на представнике грађанског сталежа, коме пријети коначни нестанак са друштвенополитичке позорнице.

Ипак, постоји и нешто што их све спаја. Та заједничка црта већине ових ликова могла би бити чврста увјереност у исправност својих ставова, непоколебљивост и спремност да својој идеји, идеологији или неком принципу жртвују много. Због такве непоколебљивости или, боље речено, тврдоглаве упорности да истрају у свом науму, Ћосићеви јунаци су спремни на велике жртве и одрицања. Мишко Пуб и Владимир Драговић прави су примјер овако описаног јунака. Ништа мање од њих то нијесу ни Богдан Драговић и Петар Бајевић.

Међутим, постоје и они јунаци који ће своје увјерење жртвовати због своје породице. То је учинио јунак од кога се то најмање очекивало. Ријеч је о Вукашину Катићу. Жртва коју он приноси свом унуку и његовој партији открива једну другачију, до сада неоткривену црту овог Ћосићевог јунака. Човјек који је због својих принципа жртвовао оца и брата, завичај и дјетињство, зато што није желио да заступа идеју коју је сматрао погубном по интересе свог народа, ставља своју главу на пањ због идеје којој никада није припадао. Несклон било каквом виду протекције, чак и онда када су други инсистирали на томе (као на примјер Пашићево инсистирање да Ивана пребаци из рова у штаб – *Време смрти*), и жртвовању својих увјерења зарад добра неког свог најближег, Вукашин Катић постаје жртва своје љубави према унуку, чију су младу главу обузеле опасне идеје. Иако му пребацује обезљуђеност и дрскост, посебно због односа према оцу, он не доводи у сумњу сопствени наум да својим животом плати гријехе још једне усијане главе из породице. Овим поступком јунак нас ставља у озбиљну дилему: да ли у његовом гесту тражити апсурд или племенитост?

Насупрот овом лику, традиционалисти, разочараном Европејцу, чије је вријеме прохујало, стоји лик идеолошког човјека, револуционара. То је човјек који се бори за своје идеале, а такви су, по мишљењу Ивана Катића, најопаснији јер не праве компромисе.

М. Радуловић истиче да је кроз овај тип јунака у Ћосићевим романима оваплоћен активистички и богоборачки однос према животу. Ови јунаци желе да створе друкчији свијет од постојећег, праведнији и човјечнији. Идеолошки ликови, односно ликови револуционара у овој трилогији опсједнути су утопијама и идеологијама, и фанатично им

служе. Својим визијама и вјери жртвују не само животе већ и љубав својих најближих, њихов спокој и срећу,⁹¹ односно све што за њих има неку вриједност.

Ови јунаци вјерују да су сви у заблуди, осим њих. Једино су они у праву и само је њихова истина права истина. Ту се огледа снага вјере, али и њена погубност.

Код ових ликова, који су већим дијелом онтолошки неутемељени, доминира первертирани аскетизам, који карактерише неке од пишчевих главних идеолошких јунака попут Богдана Драговића или Петра Бајевића.

Овдје се отвара питање ликова као марионета задужених да обаве улогу носилаца идеја.

То је можда слабија страна Ћосићеве прозе када је ријеч о уобличавању ликова.

Као параметре који би нам помогли да лакше дођемо до неког одређенијег закључка о овом типу јунака, који је доминантан у овом роману, у обзир бисмо морали узети не само његов однос према другим ликовима него и однос према идеји, историји, традицији, истини...

Ћосићев јунак је човјек јаке воље и карактера, бескомпромисан борац за истину, једнакост, правду – идеале који увелико одређују његов однос према стварности и људима. Он је човјек са истанчаним, трагичним осјећањем живота, несрећно супротстављен историји чијој невидљивој и несхватљивој сили жртвује свој живот испаштајући због заблуда у које га је увукла идеологија, коју је он, у свом фанатичном вјерском заносу, поистовјетио са религијом.

Небо и земља у јунаковом поимању свијета нијесу у опозиту као у религијама, а вјечни живот није крајњи циљ, баш као што ни рај није коначно одредиште. Његов јунак не жели вјечни живот на небесима, он врховно добро, за себе и друге, жели да оствари одмах. У избору између два царства он свјесно бира царство земаљско, желећи да нешто од небеског раја спусти на земљу. У том избору између два царства лежи суштина неспоразума Ћосићевих јунака са окружењем које не дијели њихове ставове.

Одређен идејама које фанатично слиједи, измучен мислима, моралним дилемама и искушењима кроз која је пролазио, Ћосићев јунак суочава се са трагичном судбином коју му је писац намијенио.

⁹¹ М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 29.

Одређен идејама и идеологијама које фанатично слиједи, његов јунак осјећа посљедице начињеног избора онда кад се одважи да погледа истини у очи. Наказност идеологије, која му се одједном открива у правом свијетлу, за посљедицу има моралне и психолошке ломове, који ће одвести јунака на границу лудила или на ивицу провалије, са које ће с горчином гледати у суоврат сопствене вјере и живота који јој је посвећен.

Изузимајући лик бескомпромисног, фанатичног идеолошког вјерника Петра Бајевића, који је својом смрћу на крсту потврдио статус идеолошког вјерника, светитеља који је свој атеизам градио на фасцинацији хришћанском идејом жртвовања за друге и Христовим распећем на крсту, остали Ћосићеви јунаци махом су неиспуњени и разочарани у избор идеолошке стране, схватајући величину сопствених идеолошких заблуда.

Дакле, Ћосићеви јунаци су заточеници сопствених идеја, жртве и вјерници идеологије која је постала нова религија, којој су се они заклели на доживотно следбеништво.

Вјерујући да је њихова идеја спасоносна по човјечанство, које вјековима болује од неправде, несавршености, зла, они своје идеје нуде напаћеном свијету као еликсир, чијим испијањем ћемо оздравити од мука свакодневице, лажи, немоћи, несреће, неправде...

Поистовјећујући се са античким јунаком који је људима даровао ватру укравши је претходно од богова, они вјерују да ће ширењем ове идеолошке буктиње разгрнути вјековни религијски мрак који је окувао савременог човјека.

Идеолози нове стварности себе не доживљавају као обичне људе, инсистирајући на разлици између себе и њих, обичног свијета. Гордост је основна енергија која их покреће.

Они су носиоци нове мисли, савремени спасиоци човјечанства, које неумитно клизи ка пропадању. Дакле, ови пишчеви јунаци, озрачени бољшевичком идеологијом, јесу ти који знају, нуде и подучавају, док они којима се та истина даје на увид треба да буду почаствовани што су завриједили њихову пажњу. Пред овим другима је дугачак пут доказивања које подразумијева беспоговорну послушност, велики труд уложен на развијању и ширењу идеолошке свијести. Ширењем нове идеологије која у себи садржи месијанство, Ћосићеви јунаци себе доживљавају као апостоле нове спасоносне идеологије, која ће покорити свијет. Међутим, поставља се питање шта понудити том пропадајућем свијету, осим рушења система који кормилари ка странпутици. Истини, која је релативна и неефикасна у таквој борби, треба претпоставити борбу за идеал, наду у његово остваривање.

Јунаци овог романа нијесу пропагатори истине, нити њени носиоци, већ идеолози нове вјере којима је партијска истина важнија од праве. Они ће ту своју истину дати на увид само онима који су спремни да крену истим идеолошким путем, односно потенцијалним следбеницима, док се другима не пружа таква могућност. По тој логици, треба спасити само потенцијалне присталице док ове друге треба одбацити са лађе која се запутила у будућност.

Вјера коју њени тумачи проповиједају од својих вјерника тражи жртву одлажући притом спасење као основни мотив идеолошког ангажовања вјерника на неки неодређен временски тренутак, орочен степеном активизма и оданости идеолошког вјерника. Прави вјерник, који себе доживљава као револуционара, ту сталну неизвјесност доживјеће као искушење, изазов коме треба одољети и тако ће своју вјеру још више учвршћивати.

У чему је онда разлика између религије и идеологије, између апостола и идеолошког вјерника? Није ли суштина и вјере и идеологије човјеково спасење? Откуда онда толико неслагања, порицања и зле крви међу њима?

И једна и друга су творевине човјековог ума, његове наде у коначно спасење, с тим што га једна, а то је вјера, ослобађа страха од смрти, док га друга, а то је идеологија, ослобађа страха од живота. Оне у овом случају не иду руку подруку, већ негирају једна другу. Вјера је та која човјека спречава да поступа нечовјечно, док га идеологија учи да су дозвољена сва средства у борби за остваривање задатог циља. Разапет између вјере и идеологије, између корјена своје нације и идеолошког опредељења, Ћосићев јунак одбацује вјеру и одриче се традиције да не би био екскомунициран из партијске организације. Страх да га партија не одбаци већи је од јунаковог страха од евентуалног пада у неки од полицијских истражних затвора, јер суочавање са мучењима у истражном затвору није ништа у поређењу са паклом у који би га бацило његово идеолошко застрањивање, односно напуштање партијске линије.

Приступајући новој идеологији, очишћени од застарелих схватања, како партија назива остатке раније вјере и обичаја традиције, нови идеолошки вјерници морају поштовати законе своје нове вјере назване болшевичка идеологија, која је појединцу претпоставила колектив, чији је интерес најпречи. Дакле, појединац се мора подредити заједници, а као награду за то утапање добија приступницу и привилегију да буде прихваћен од партије и њених следбеника.

Несклад између идеје и њеног остварења резултирао је дилемама Ћосићевих јунака да ли и даље да слиједе партијску стазу или да се окану идеја које почињу опасно да угрожавају интегритет појединца.

У овом роману Добрица Ћосић је понудио другачији угао гледања на однос појединца и колектива. Њихов однос условљен је идеолошким начелима. Комунизам као идеологија не полази од појединца нити је на њега упућен. Колектив је и сврха и покретачка снага. Интересовање за јединку постоји једино ако се она налази у маси, односно ако је дио масе. Идеологија је постала основ романа у којем писац жели да прикаже драму једне епохе коју су обиљежили двојица доминантних појединаца, вођа – Стаљин и Хитлер. Од њиховог односа зависи судбина колектива. Користећи то осјећање угрожености и паничног страха народа од растуће фашистичке идеологије, бољшевици су наметнули своју идеологију као једину противтежу Хитлеровом нацизму и тако придобили значајан број присталица и будућих војника.

У Ћосићевом претходном роману *Време смрти* појединац и народ су сједињени, притјерани уза зид нуждом опстанка, пуког преживљавања, те отуда срећемо мало прича о идејама и идеологији. Истина, на неколико мјеста говори се о социјалистичким ставовима Богдана Драговића, замецима те идеје код Ивана Катића, али то нема никаквог утицаја на даљи ток романа. У роману *Време зла* и појединац и народ повлаче се у други план. Дакле, на прво мјесто избијају идеје о изградњи једног новог, одвећ другачијег свијета. На тај начин Ћосићеви ликови, носиоци тог идеолошког жара, губе на самосвојности и постају препознатљиви ликови комунистичког окружења.

Проблем самосвојности основни је проблем Ћосићевог јунака. Жеља да остане свој, а да истовремено припада новој идеологији, добро разрађеном систему, постаје Гордијев чвор, који Ћосићев јунак није у стању да разријеши.

Постати револуционар, борац за идеју која призива правду не значи и остати свој.

Револуционар се мора прилагодити новим правилима прихватајући захтјеве своје партије.

Ономе који је кренуо у авантуру преображавања свијета повлачење није дозвољено. Од тренутка кад је почело јунаково бављење револуцијом, он своју борбу може окончати само побједом, смрћу или издајом. Писац нам није описао револуционара побједника, мада главне борбе тек предстоје. Тог револуционара побједника можда би могли представљати Владимир Драговић или Мишко Пуб, но њихова каснија судбина описана у

роману *Време власти* умногоме је другачија од очекиване. Ове друге, поражене револуционаре, оличава Ћосићев јунак Богдан Драговић, издајник, који је издао издајнике (Егерић), док *Иван Катић* представља симбол човјека који није издржао ни у вјери ни у стварности.⁹² Његов основни проблем, како истиче М. Петровић, била је истина, односно трагање за њом, а проблем његове истине био је недостатак слободе.⁹³

Око ова два књижевна јунака, којима придружимо и трећег – Петра Бајевића, Ћосић је изградио читаву фабулу своје трилогије *Време зла*. *Да није овог јунака, на кога се наслов романа 'Верник' недвосмислено односи, могли бисмо ову одредбу мирне савјести приписати Богдану Драговићу.*⁹⁴ Ако су обојица вјерници исте идеологије, поставља се питање у чему је онда разлика између њихове вјере. Вјерништо Богдана Драговића везано је искључиво за идеју комунизма, и то ону почетну, која га је својом јачином надахнула. Он одбацује њена накнадна тумачења те њену каснију еволуцију. Преображај од чисте идеје ка идеји која је инструментализована у политичке, односно идеолошке сврхе јунак није могао да прећути. За разлику од њега, Петар Бајевић не прави разлику између идеје и директиве, идеолога и налогодавца, између визије срећне будућности и партијских налога, које треба спровести. Штавише, он их поистовјеђује покушавајући да идејно значење придода самом налогодавцу. За њега је партијски функционер непогрешиви тумач болшевичке идеје па се не може доводити у питање његова идеолошка доктрина. Он је апостол болшевичке вјере, вјерник који не сумња и не противурјечи својој партији јер зна да је она увијек у праву. Зато он ниједног тренутка не оклијева да изврши партијске наредбе ма колико оне биле непријатне, јер зна и то да посљедица непослушности може бити један од најчешћих облика кажњавања – ликвидација. Ту врсту моралне неосјетљивости, коју карактерише одсуство емпатије или било какве емоције према туђој патњи, јунак је изградио страхујући за живот, који може бити угрожен, јер се свако неиспуњавање партијских директива плаћа властитим животом.

То није могао да учини Богдан Драговић, за кога идеја није исто што и њен тумач, односно носилац. У свом чланку *Стаљинова тиранија и његови сатрапи* он указује на оне

⁹² М. Петровић, *Истине, вере, жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2088.

⁹³ *Исто*, стр. 2088.

⁹⁴ *Исто*, стр. 2094.

који су манипулисали изворном идејом комунизма, стављајући је у службу својих бирократских интереса.

Позиција Богдана Драговића је незавидна. Он покушава да одбрани првобитну идеју комунизма од читаве партијске организације која је баштини, и која јој одузима изворни облик њеним прилагођавањем личним интересима појединаца. Тако се идеја правде и једнакости претворила у сопствени фалсификат замаскиран празним причама партијских функционера, који су идеји наредили интерес, а њеном остварењу остварење својих интереса. Пред собом овај јунак има озбиљан проблем, чини се нерешив: треба комунисте, Коминтернине следбенике, убиједити да су жртве туђе завјере и да су њихове вође у ствари само вјешти манипулатори, издајници. Успјех није био награда његовом храбром покушају. Он ће остати вјерник поражене идеологије, вјере која је најприје поразила своје вјернике изневјеравањем њихових нада (идеала), па напослетку и себе, удаљавањем од својих изворних начела. Његова вјера остала је без вјерника јер су њени прави вјерници у ствари грешници и издајници који су „отпали“ од своје партије. Он је жртва идеологије која појединца жртвује да би продужила илузију за којом се повео колектив. Његова трагедија је трагедија жртве која је страдала покушавајући да докаже истину износећи је из тврђаве лажи, која би требало да освијести заслијепљени колектив, неосјетљив за људску патњу и несрећу.

На крају, Ћосићев јунак умире на оном истом светом путу којим су ходили његови претходници, такозвани троцкисти, покушавајући вјерницима да открије истину да њихов бог не постоји. Постоји само појединац, вођа, и његов интерес, који ће с временом толико нарасти да ће се претворити у тиранију.

Означивши политику новог вође светског пролетеријата као издају изворних идеја комунизма, овај јунак бива проглашен за издајника, те се тако долази до парадоксалне ситуације да издајник и издајници оптужују једни друге за издају.

У овом роману Ћосић је појединца супротставио идеји, односно идеологији, која је заживјела и постала систем који се, одбацивши своја изворна начела зарад ефикасности, претворио у тиранију. Идеологија се за кратко вријеме претворила у диктатуру и почела све више да угрожава појединца намећући му тешко бремене идеолошких захтјева. Не буде ли их спроводио, биће сурово кажњен, идеолошки прокажен и изгнан из друштвенополитичког живота. Појединац, носилац идеје и борац за њено остварење

постаје жртва система који је сам утемељио. Дакле, у томе се огледа трагика пишчевих идеолошких јунака. То ће се на много очигледнији начин видјети у *Времену власти*. Отуда Ћосић у свом роману настоји да испита гдје је крајња граница до које може досегнути нова идеологија у својој заслијепљености и диктатура у свом најприроднијем облику, злу. Зато Ћосићевог јунака не можемо посматрати ван идејног и идеолошког контекста. Да није дате идеологије, његов јунак би свакако био другачији, окренут другим вриједностима, које су захваљујући идеолошком опредељењу пале у други план. Обојен идеолошким циљевима, јунак престаје бити индивидуа – личност – и постаје тип. У *Времену зла* много је таквих јунака.

Они јунаци, а њих је веома мало, који се својим особинама не дају укалупити у одређену категорију узети су изван миљеа партијске организације. То су претежно представници грађанског друштвеног слоја. Њихову духовну ширину писац није могао уклопити у једну идеју и изразити је извођењем на узак терен скојевске (идеолошке) дјелатности. Такав је случај са Иваном Катићем, који се снагом свог духа просто не да сабити у партијски калуп. Отуда немогућност његовог припадања комунистичкој идеологији, упркос, у почетку, јакој вољи да буде дио те велике револуционарне заједнице. Ни пишчевог омиљеног јунака Вукашина Катића, који је у неким ранијим Ћосићевим дјелима био његов гласноговорник и у њима прешао дугачак пут од скоројевића, преко издајника очеве политике, до вјечитог опозиционара, моралног мача Србије, писац није могао укалупити у уске рамове идеолошких тумача. Као човјек који уједињује Ћосићеве историјске романе, изузев овог последњег (*Време власти*), он има функцију *врховног принципа и носилац је трагичног оптимизма епске пјесме, али и песимистичке филозофије српске духовне аристократије*.⁹⁵ Он представља критичку свијест свог времена, човјека чију ријеч треба послушати. Као такав, он никако није могао стати на страну једне ауторитарне идеологије, без обзира на то што је већина чланова његове породице пристала уз њу. Његова одлука да буде талац те идеологије нема везе са његовим идеолошким опредељењем. Иако се гнушао болшевизма и болшевика, начина њиховог поступања према неистомишљеницима, агресивног става и лажног месијанства њихових вођа, овај јунак је пристао да принесе себе на жртвеник, *али не с мишљу о подвигу, него с равнодушношћу*

⁹⁵ Миролуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, оригинални научни рад, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, Ниш, (1993–1994), стр. 81.

човјека који је све изгубио, а да притом не губи бљесак сопствене моралне вертикале.⁹⁶

Стиче се утисак да би овог јунака, да га на почетку рата којим случајем нијесу стријељали Нјемци као таоца идеологије свог унука, сигурно стријељали партизани као народног непријатеља, буржуја, стављајући га у исту раван са онима који су живјели и стицали богатство на туђ рачун.

Занимљиво би било видјети исход идеолошке расправе међу ликовима који стоје на различитим, супротстављеним странама. Међутим, изостанак дијалошког сукобљавања између представника двије различите идејне оријентације пишчев је одговор на изазов који га је морао мамити током грађења ове приче. Тако се у роману *Време зла* у дијалошком агону неће наћи Вукашин Катић и Богдан Драговић, или Слободан Јовановић и Петар Бајевић, иако су имали прилика за тако нешто. Писац је из неког разлога избјегавао полемике међу њима, свјестан да јачина аргумената и јака интелигенција једних, нијесу довољан разлог да било шта промијене код других. Ствар је у томе, како истиче М. Петровић, што је такав контакт интелектуално неостварив, јер се овдје не би сукобила два интелекта, већ један интелект и једна вјера, а међу њима дијалог није могућ.⁹⁷ С друге стране, сваки дијалог, мотивисан жељом да доведе до мијењања идејног становишта, немогућ је, јер је усмјерен противу начела једне идеологије која је попримила особине вјере. Тако се Богдан Драговић, који је много пропатио због тога што га је партија прогласила издајником, не одриче своје вјере, већ њених идеолога који је свјесно злоупоребљавају. Ни Петар Бајевић не престаје слиједити своју идеологију иако је неколико пута био суочен са озбиљним примједбама на њену слабу интелектуалну заснованост.

Заслијељеност јунака большевичком идеологијом најбоље показује примјер Богдановог сина Владимира Драговића. Разлоге због којих Владимир вјерује да је његов отац издајник овај књижевни јунак налази у чланку који је објављен у једном партијском листу. Овакав начин закључивања показује сужену свијест идеолошког вјерника чија је вјера толико јака да од ње не види оно што је обичном човјеку очигледно. Ако је јунак повјеровао да му је отац издајник само због текста у *Пролетеру*, онда та вјера пред њега може поставити било који задатак без бојазни да ли ће бити извршен. Зато и не чуди његово раније учешће у

⁹⁶ Исто, стр. 81.

⁹⁷ М. Петровић, *Истине, вере и жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2098.

организованим нападима на свог ујака, који су по свој прилици били само увод у касније одрицање од свог оца троцкисте.

Ови примјери најбоље показују начин размишљања большевичких вјерника, који одаје несамосталне личности, брушене партијским трудом, са вјештачки накалемљеном причом – савременом догмом. Све ово доводи до тога да ми, умјесто јунака, индивидуе, на сцени видимо групу, сачињену од појединаца који неодољиво подсјећају једни на друге.

Мотивисани идејом заједништва, као средством у борби против непријатеља, ови јунаци се ни по чему не издвајају из групе. Ако се понеки и издвоји, попут Богдана Драговића, и заталаса мирну површину устајале воде мртвог мора, колектив ће, баш као у Домановићевој приповијести, учинити све да га казни за исказану дрскост. Овај вид заједништва представља гарант будуће побједе, а револуционарној групи ефикасност је најважнија.

Ако изађе из колектива, јунак ће вратити дио изгубљене индивидуалности, али зато, с друге стране, остаје незаштићен, односно постаје рањив. Такав је случај и са Ћосићевим јунаком Петром Бајевићем, главним протагонистом романа *Верник*. Од момента кад се заљубио у Милену Драговић, Петар занемарује своје идеолошко ја, а то може бити протумачено као одустајање од револуционарног пута и може га довести у немилост партије. Занемаривање партијске дјелатности оклијевањем да изврши ликвидацију партијског непријатеља Богдана Драговића раније је било готово незамисливо. И не само то, овај јунак је прориједио своје контакте са људима из партије, свјестан опасности таквог повлачења. Његова љубав према Милени била је једини излаз из зачараног круга злочина и казне, лијек за свако зло коме је узрок и оправдање била идеологија, за сваки живот одузет по нечијој директиви. У тој љубави јунак је потражио спас и лијек, који ће га одвући са ивице амбиса, до које га је довело његово беспоговорно извршавање налога партије. Јунак је на ивици лудила које само што га није обузело. У тој љубави је кључ јунакове судбине, која га може одвести на другу страну, указати му прави пут који води далеко од свих идеологија и утопија, ратова и побуна, од сурове свакодневице, испуњене ликвидацијама различитих грешника и стрепњама од истих. Такав сценарио ипак је немогућ. Петар Бајевић припада омиљеном корпусу Ћосићевих јунака револуционара, посвећених стварању другачијег свијета и рушењу постојећег. *Овом љубављу јунак се,*

*можда, брани од лудила које га вреба, које слуги неким најтајнијим, ваљда и од самог бића старијим нервом, чију је страшну надраженост писац успео да наслуги.*⁹⁸

С друге стране, јунак је својим бјекством од лудила ка слободи изгубио некадашњу моћ и сигурност, јер иза њега више не стоји колектив, већ јединка, која је слаба заштита од мноштва непријатеља спремних да искористе његов евентуални политички неуспјех.

Опасност не вреба само од Коминтерних агената, који могу изгубити стрпљење чекајући његов повратак ранијим дужностима, већ и од партијских непријатеља.

Почетак рата и долазак Немаца потврђују ову теорију о незаштићеној јединци која страда кад се одвоји од колектива, јер јунак, чини се, олако пада у руке непријатељу. За неког ко је уживао велико повјерење партије, извршавајући њене најделикатније задатке, његово хапшење првих дана Другог свјетског рата дјелује прилично неубједљиво. Он ће се, заједно са Богданом Драговићем, јунаком који је остављен од колектива, наћи у Гестапоовом затвору и окончати свој живот распећем на крсту. Његовим распећем писац остаје без јунака који је безгрешно и беспоговорно исповиједао своју вјеру, а бољшевичка идеологија без правог представника, оног који ће остати на партијској линији, досљедан себи и својој идеологији. Јер, ма шта о овом јунаку мислили, а тешко да на овог јунака неко гледа са великим симпатијама, морамо му признати досљедност свом увјерењу, које је касније еволуирало и постало идеологија, па онда и вјера. И друго, како истиче М. Петровић, овом јунаку се, поред многих недостатака, интелектуалних потешкоћа, некад и површности у покушајима да наметне или одбрани своју вјеру, која се некад исказује као прича на ивици обичне пропаганде, мора признати улога *носиоца наде* у овом роману. Тај принцип наде, присутан у свакој вјери и идеологији, овај јунак је непрекидно истицао као спас и сврху. Због тог принципа и за тај принцип вриједи умријети. Ко њега оскрнави заслужује смрт. Тако је Петар Бајевић као разлог због кога треба убити свог пријатеља Богдана Драговића навео управо огрешење о овај принцип.⁹⁹ Наиме, оправдавајући потребу да Богдан буде ликвидиран, он каже да је он човјек који руши тај принцип, односно убија наду. Дакле, у његовој свијести, Богдан није више некадашњи пријатељ, саборац, већ неко ко убија вјеру у идеал, те зато и заслужује да и сам буде убијен. Такав начин оправдавања злочина одаје злочинца који себе сматра апостолом, а свој злочин

⁹⁸ М. Срећковић, *Зло као апорија историје у човековој судбини*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2082.

⁹⁹ М. Петровић, *Истине, вере, жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2092.

земаљском правдом и казном за почињене гријехе жртве. На његовом примјеру најбоље је објашњен појам савременог, бољшевичког вјерника и начела нове религије назване комунизам.

Овај јунак остаје прототип вјерника који је својом безграничном вјером и спремношћу да због те вјере иде до краја оставио могућност да буде инструментализован у крајње проблематичне сврхе.

Ако његовом страдању за идеологију има утјехе, онда би то било сазнање да није одбачен од своје организације, односно да одлази као прави вјерник бољшевичке идеологије.

За разлику од Петра, његовог бившег партијског друга Богдана Драговића, за чију ликвидацију је и он био задужен, мучили су и убили следбеници њихове заједничке идеологије. Овај јунак одлази у смрт без утјехе и свијести о припадању великој идеји за коју се борио. Ниједног Ћосићевог јунака живот није тако поразио, понизио и уништио као Богдана Драговића. Његовом потпуном поразу претходило је неколико кругова пакла кроз које је јунак прошао, од одбацивања патрије због непослушности, жене због издаје њеног брата, сина због издаје партије, до мучења која превазилазе границе издржљивости у Гестапоовом и партизанском затвору. Ипак, у градирању јунакове патње на највишем степену био би бол оца, кога је син одбацио због партије. Тај бол одбаченог оца довољан је разлог да се више не живи у свијету идеолошких лажи и тираније која се полако остварује.

Једино што остаје јунаку који стоји пред стрељачким водом својих бивших сабораца јесте разочарање својим животом, који је подредио великом циљу, за који је касно увидио да је велика заблуда.

Пажљивим читањем овог романа откривамо начин на који је писац градио свог идеолошког јунака. Саздан од идеје и акције, овај јунак, ма колико исказивао припадност својој партији, својим поступцима је тешко оптужује. Ниједан његов јунак својим поступцима не афирмише партијску визију борбе, осим можда Петра Бајевића. Напротив, писац је јунаково опредељење за идеологију или против ње вјешто користио да да своју одраније формирану представу о њој.

Слика бољшевичке идеологије разоткривала се постепено кроз поступке њених носилаца. Сваки од Ћосићевих јунака има различит однос према њој. Тај распон кретао се од потпуног предавања идеологији, као у случају пишевог вјерника Петра Бајевића, преко

одрицања од ње (случај Ћосићевог грешника Ивана Катића), до потпуног порицања, које ће бити проглашено за јерес (Богдан Драговић). У случају отпадништва Богдана Драговића не ради се о порицању саме идеологије, већ о констатовању деформације њене првобитне идеје, која је инструментализована у циљу учвршћивања тоталитарне власти из Кремља.

Примјер вјерништва Петра Бајевића указује на велики труд партије уложен на стварање одговарајућег менталитета човјека спремног на све, па и на оно најгоре, само да би удовољио партијским интересима. У овом роману он је носилац гесла *што је људско, није ми страно*. Кроз његов лик, иако није замишљен као позитиван јунак, провијава вјера у велике идеје, идеале и борбу као једини начин њиховог остварења. Зато он не пита за разлоге смакнућа идеолошких непријатеља. Сваки његов метак испаљен у јеретика кога је партија означила као мету праћен је јунаковим увјерењем да је једино то исправно и да другачије не може бити. Међутим, с временом се то одразило на јунакову психу и резултирало помјереном перцепцијом идеологије и стварности, и себе у њима, помијешано са неумрлим остацима раније, преткомунистичке, односно некомунистичке вјере.

Петар Бајевић себе не доживљава као бранитеља истине, која је релативна и која се може употријебити или злоупотријебити кад затреба, већ себе види као бранитеља вјере, који мачем сијече побуњене и непослушне. Битка за небески трон између Бога и сатане преселила се некако у јунакову свијест, која себе доживљава као божијег слугу, анђела који огњем и мачем растјерује следбенике онога који је отпао од Бога и јуриша на његов трон. Отуда јунакова фасцинација Исусом Христом, праведником, и његовом жртвом, која другима даје наду.

Честе мучнине, праћене јаком главобољом послије извршених задатака асоцирају нас на могућност јунакових психичких траума, односно прве знаке лудила. Дакле, ево примјера како идеолошки занос, скопчан са фанатичном вјером у идеал, од обичног човјека, какав је овај јунак раније био, направи револуционара, егзекутора партијских непријатеља, кога ће вјера одвести на саму границу лудила. То лудило смо раније називали идеолошким фанатизмом, све до тренутка кад јунак изрази жељу да умре као Бог, што нас доводи до закључка о постојању ликова двојника. Христов лик представља удвојену стварност овог Ћосићевог јунака.

На крају, све то одаје јунака који можда и није прави вјерник, већ личност која жели то да постане. Човјек који зна истину, али је одбацује да не би нашкодила вјери, или је употребљава ако ће јој користити, дакле, третира је као било коју другу употребљиву ствар, не може бити искрени вјерник. Његова жеља да то постане резултирала је помало неочекиваним избором начина умирања који га уздиже високо изнад категорије обичног вјерника. Својим умирањем на крсту Петар Бајевић постао је мученик нове вјере, идеолошки светац болшевизма.

Иако је био фасциниран божанском природом Исуса Христа, да је на тренутак дјеловало као да жели да се поистовјети са њим, на крају је повукао јасну границу између Христа и себе, његове божанске природе и своје жеље да јој следује.

Наиме, на питање да ли је изабрао да буде разапет на крсту зато што је вјерник, Петар Бајевић потврдно одговара, док на питање који је његов бог, овај јунак, без имало премишљања, одговара: — *Будућност. (Верник, стр. 230)*

Овим исказом јунак се поново враћа у нормалу истичући у први план идеологију, а не себе. Његовом смрћу идеологија, и симболично, добија обресе праве вјере, а познато је да свака вјера има своје светитеље и мученике. Узимајући ово у обзир, овог јунака можемо сматрати за правог идеолошког светитеља, који је личним страдањем посвједочио своју вјеру не пристајући да изда сараднике.

За мучења којима је био подвргнут овај јунак је био унапријед припремљен. Знајући да је његово занимање скопчано са опасношћу, јер може да буде ухваћен, јунак релативно мирно прихвата вршење најтеже казне над собом. То бисмо могли објаснити тиме да је јунак, који је био суров према другима, спреман да истрпи све муке које га могу снаћи. Зато он себе увјерава да га само болшевичка самоувјереност и упорност могу учинити јаким да сасвим истрпи сва злодјела. Само вјера, ако јој се у потпуности предаш, може учинити да у таквим околностима побједиш слабашну природу човјекову и његов урођени нагон за опстанком. У тој спремности да се истраје у неподношљивим околностима лежи снага правог, искреног болшевика. Таквим начином умирања, без страха, суза и понизности вјерник добија извјесну сатисфакцију, уздижући се изнад осталих који исповиједају исту вјеру, али је не потврђују на овај начин. Дакле, у таквој смрти има неке узвишености, племенитости, задовољства, које осјећа човјек који је

цијелог живота убјеђивао друге у величину сопствене идеологије. Својим распећем он је најубјеђљивије посвједочио своју вјеру.

С друге стране, Иван Катић, приврженик слободне мисли, представник је оних српских социјалиста који су пружали отпор бољшевичкој деформацији револуционарног концепта, заснованој формирањем Треће интернационале. Дакле, он је представник поражене струје бољшевичке идеологије.

Његово вјерништво није потрајало, као ни његова слобода по изласку из нађмеђерског логора. Сазнање о монтираним политичким процесима у Русији против дојучерашњих вођа револуције, који су волшебно постали издајници, допринијело је његовом напуштању идеологије, која се, увидио је, полако претвара у тоталитарни систем власти. Видећи да исти модел комунизма, који је завладао у Русији и узроковао невиђен терор над неистомишљеницима, долази и код нас, овај јунак се одвојио од својих дојучерашњих другова, који су га касније на најгрубљи начин понижавали светећи му се због његове издаје.

На његовом примјеру писац је желио да покаже суровост новог система према појединцу који не жели да буде дио њега. Овај јунак није примјер непослушног појединца, већ човјека који жели да буде слободан и да слободно изражава своју мисао. Пошто то није могуће, он се одлучује на осамљеност у чијој пријатној тишини спознаје вриједности таквог начина живљења. Из те осамљености, за коју зна да је погубна јер је изговор да се не буде с људима, јунак задуго неће изаћи. Овај јунак, који ће, по ријечима М. Гајић, писцу послужити за артикулисање неких сопствених филозофских ставова о смислу човјековог постојања, своје идејне ставове градиће на филозофским основама изразитог индивидуализма, филозофији Сорена Кјеркегора, али и неких других филозофских праваца, попут марксизма или Ничеове филозофије.¹⁰⁰

Његова судбина коју писац протеже и кроз роман *Време власти*, додатно освјетљава партијску логику да грешника треба прогонити, понижавати и одузети му право на нормалан живот.

Све што овај јунак говори и ради, али и све оно што о њему говоре и шта му раде негативно се одражава на читаочев доживљај комунистичке идеологије. Са сваким новим

¹⁰⁰ Милијана М. Гајић, *Породични јунак у роману Добрице Ћосића*, Philologija Mediana, Филозофски факултет Ниш, Ниш, 2013, стр. 199.

понижењем које јунак доживи од следбеника нове идеологије, та идеологије све више губи смисао.

Кроз призму овог јунака, односно кроз његове наочаре, читалац гледа на читав један систем који је, иако замишљен као идеалан, постао тоталитаран.

Корјене његовог социјалистичког опредељења, по ријечима Милана Радуловића, налазимо још у његовој раној младости и жељи да упозна свијет и људе, али и да их мијења набоље. Наиме, Радуловић истиче јунакову жарку жељу још из дјетињства да кажњава зле и неправедне вршњаке, али и његов страх који га је спутавао у тој намјери, што није била препрека бујној машти да пројектује неки бољи, љепши и праведнији свијет од постојећег. Ови рани доживљаји утицали су на јунакову каснију социјалну свијест, његово расуђивање о добру и злу, али нијесу имали пресудан утицај на каснију припадност комунистичкој идеји.¹⁰¹

*Међутим, ти су догађаји тако испричани да читаоцу расположеном за моралистичку психоанализу пружају могућност да у њима тражи клицу јунаковог будућег идеолошког опредељења.*¹⁰² М. Радуловић истиче и то да је овај јунак још у дјечаштву доживио унутрашњи раздор између воље за моћи, воље да мијења свијет и његове сурове законитости и осјећања унутрашње несигурности. Стога је, истиче он, могуће да је јунак и несвјесно тежио да тај несклад резријешити утапањем у једну моћну организацију, у којој ће моћи задовољити своје унутрашње тежње за моћи, и превазићи осјећање изопштености, страха и колебљивости.¹⁰³ С друге стране, корјене болшевизма код овог јунака можемо тражити и у нађмеђерским данима које је овај јунак проводио понижаван, али и у ранијем пријатељству са социјалистом Богданом Драговићем. У роману *Време смрти* говори се нешто и о томе.

О социјалистичким ставовима овог јунака највише сазнајемо из писма које Богдан Драговић шаље Наталији Думовић, својој дјевојци из Прерова. Ћосић је зналачки удесио сусрет Наталије и Аћима Катића, који је вољан да чује коју ријеч о свом унуку, кога никада није упознао, да би тај сусрет писац последице искористио као мотивацију јунаковог каснијег идеолошког опредељења.

¹⁰¹ М. Радуловић, *Ћосићев Грешник(II)*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 1152.

¹⁰² *Исто*, стр. 1152.

¹⁰³ *Исто*, стр. 1152.

У поменутом писму Богдан највише говори о сусрету и дружењу са Иваном Катићем, о коме има високо мишљење. То писмо биће и повод за реакцију Аћима Катића, родоначелника најпознатије литерарне династије у нашој књижевности, на Богданов ироничан тон којим у писму говори о Вукашиновој породици. Наиме, Богдан већ на самом почетку исказује нетрпељивост према буржујској класи, којој припада и породица његовог новог пријатеља.

Описујући јој Ивана, он не пропушта прилику да спомене како је млади Катић студирао на Сорбони (*Са мном у чети је Иван Катић, син свима знаног Вукашина Катића. Наравно, студент на Сорбони. Јер где би, забога, сем на Сорбони могао да студира..., Време смрти I*, стр. 46), што га са идеолошког становишта оптужује. Међутим, принципијелност младог Катића, који се не користи привилегијама које би му могао донијети статус његове породице, наилази на одушевљење код младог социјалисте. Тај однос ће се из дана у дан продубљивати, да би се на крају проширио и на Иванову сестру Милену, која ће у Богдану потражити замјену за брата, који је одведен у заробљеништво.

Пошто му Наталија, ћерка његовог пријатеља и политичког истомишљеника учитеља Косте Думовића, прочита један дио тог писма у коме јој Богдан пише о Ивану, Аћим Катић ће на основу неколико реченица о свом унуку схватити сложену природу односа између Вукашина и Ивана (*Тај ивер је одлетео далеко од кладе да још јаче потврди старо правило и Млади Катић не мисли очевом главом*), која је замршенија од његовог односа са Вукашином.

Оно што ће га посебно погодити јесу Богданове ријечи из писма у коме каже да млади Иван својим схватањима тешко оптужује свог „однарођеног“ оца и своју класу. Према Богдановом мишљењу, такви као што је Иван највећа су опасност по буржујско друштво, самим тим што долазе из њега. Ликујући због самоуништења буржујске класе, он у писму наглашава: *Ја придајем велики значај бунтовницима и незадовољницима из буржујских кућа. Ако нису увек и семе будућности, они су живе ране на сваком героку и сваком мундиру. Прво од њих, такве деце, бивају побеђени буржуји и тирани. (Време смрти I, стр. 47).*

Богданова теорија о самоуништењу буржоаског друштва исказана је ријечима: *Они својом децом осуђују себе на пропаст. Њима у кући, на крилу им, међу ситом и размаженом децом, расту Базарови и Лизогуби, у сваком случају, прави противници. Они их чине*

неспокојним и несрећним и кад су најмоћнији. Тлачитељима клица пропасти клија у срцу. (Време смрти I, стр. 47).

Ову теорију о аутодеструкцији буржоаског (грађанског) друштва потврдиће каснији догађаји којима је Ћосић, својим романима, хрлио у сусрет. Богдан са заносом, који зачудо није љубавни, пошто је писмо упућено дјевојци, већ идеолошки, прориче слом једног система који, несавршен, какав је био, не заслужује бољи завршетак. Да ће тај систем окренути сина противу оца, то се могло наслутити из његовог писма, које Наталија чита Аћиму Катићу. Слушајући њено читање, он бурно реагује кад сазна да су и Ивана понијеле идеје које ће га одвући од оца, који је због истих одбио да слиједи њега. У његовој свијести, то је морало бити поједностављено и представљено као сукоб двије различите политике, два различита мишљења, која се никада неће помирити, као што се он и Вукашин, упркос свему, никада нијесу помирили. Већ у *Времену смрти*, овај јунак је описан као носилац социјалистичке мисли, која није замрла ни у тренуцима великог страдања.

По повратку из „Златног врта“, у коме је преживљавао тешке тренутке и понижења, Иван Катић је доживио духовни препород. Постао је свјестан чињенице да се ранији систем урушава и да грађанска култура полако умире. Први свјетски рат и покољ који је преживио утицао је на промијењен доживљај Европе, чијом је културом и традицијом био импресиониран. Све то је одједном ишчезло.

Одбацујући раније хуманистичке идеале, својствене грађанском окружењу, јунак се окреће новој идеологији, заснованој на лажном човјекољубљу, представама о новом, савременом човјеку, који је на крају постао само јединка, утопљена у маси сличних људи. Иван Катић је, како Егерић истиче, биће расцјепан, сумње и патње коју та сумња рађа.¹⁰⁴ Као такав, он се није могао дуже задржати на бољшевичком колосјеку. Његово почетно одушевљење овом идеологијом, која појединцу претпоставља колектив, све је више јењавало како је идеологија постајала јача. Јунак постепено увиђа да њени недостаци постају очигледнији у додиру са реалношћу, која је нешто друго у односу на теорију. Човјекове потребе сведене на интерес колектива, главног ослоња новог система, говоре о скривеним намјерама будуће власти да од појединца тражи разновразне уступке за које би

¹⁰⁴ М. Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић“, Бања Лука, 2009, стр. 152.

се нудио нејасан изговор о некаквим потребама колектива. Иза те идеје, која у први план гура масу, стоје појединци који су узурпирали ту идеју, свјесно је деформишући и злоупотребљавајући је. Зато све што раде, они раде у име колектива. Тако ће се борба са неистомишљеницима претворити у борбу против непријатеља тог колектива. Прича о колективу у ствари је прича о појединцима који се крију иза масе, и у име ње остварују своје интересе. То Иван Катић није могао знати у почетку. Касније, трагајући за истином, којој читавог живота ходочасти, није је нашао тамо гдје је очекивао да ће је наћи. Иако је било очекивано да ће, разочаран, престати да трага за њом, будући да је видио да је нема онамо гдје је упирао прстом, овај јунак није стао.

Као тврди заговорник истине, Иван Катић је наставио да слиједи њен пут. Због таквог трагалачког заноса за истином, јунак је првобитно ускочио у композицију комунистичког воза вјерујући да ће је коначно сусетићи. Међутим, оног тренутка кад је ускочио у болшевички воз, јунак је постао свјестан да се у њему налазе фанатични вјерници који настоје да изграде неки нови свијет утемељен на слијепој вјери, а не на истини, како је он мислио. Са истим заносом који га је довео на комунистички колосјек, он је искочио из тог воза видећи да он иде у погрешном смјеру.

Посљедице тог искакања са композиције која се све јаче захуктава биле су вишеструке, сразмјерне посљедицама његовог почетног опредељења за комунизам. Наиме, опредељујући се за комунизам, јунак остаје без жене, блиских пријатеља, очевог разумијевања... С друге стране, одлука да напусти своје дојучерашње саборце имала је за посљедицу гашење пријатељства са Богданом Драговићем, нарушен однос са сестрићем Владимиром, константан притисак присталица раније идеологије, нападе комунистичког подмлатка...

Својим опредељењем за једну од супротстављених страна јунак је покренуо процес на који више није могао да утиче. Одустајањем од комунистичких илегалних активности, постаје пасиван посматрач или објект туђег дјелања. Од активног судионика у историјском процесу, он постаје објект туђих акција. Све што он чини је напрегнуто ослушкивање шумова историјских догађаја који га, његовом вољом, мимоилазе. Остављен понеки запис, или траг о њима у својим исповијестима, у ствари је траг о његовом постојању у историјском времену.

У сваком случају, јунаково почетно опредељење за идеју бољшевизма обиљежило је остатак његовог живота. Да је начинио погрешан избор, увидио је још прије првог бојкота, првих напада на њега, константних увреда и свакојаким и свакодневних покушаја омаловажавања. Примјећујући да нова идеологија није ништа друго до вјешто маскирана вјера, која се путем идеја рационализује, он се одваја од ње не желећи да гине за некакве циљеве о којима нема јасну представу. За њега идеологија престаје бити вјера, а партијска правила њени канони. Избор између двије идеологије, спремне и спремљене да се међусобно затру, за Ивана је бесмислен систем опредељења, заснован на лажном увјерењу о нужности одабира мањег зла. То мање зло, али свакако зло, била је бољшевичка организација.

Неопредијељеност, мотивисана идејним неслагањем са обе сукобљене идеологије, или идејом опстанка и сигурности, значила је и незаштићеност.

Људи су се, међутим, масовно приклањали једној страни увјерени да ће се сачувати најгорег. Иван Катић је мислио другачије од осталих. Он је мислио да, поред ове двије, које изједају и уништавају једна другу, мора постојати и трећа, мање агресивна страна, која можда не нуди сигурност или опстанак, али човјеку даје могућност да буде више свој, односно мање туђ.

Иван Катић, током једног полемичног разговора са Петром Бајевићем, критикује бољшевичко гесло „ко није са нама, тај је против нас“ као крајње лицемјерно, јер је у њему садржан неморалан однос према самом човјеку, који је, притјеран уза зид, приморан да одабере баш њихову страну. Он зна да у том избору не лежи решење човјекове егзистенције, те се зато одлучује за одабир ове треће, неутралне стране, која му омогућава слободу. Ипак, овај јунак је свјестан да је усамљен, и да тренутна слобода коју ужива није трајније природе. То избјеглиштво у које је јунак добровољно отишао, само је привремено склониште и није решење егзистенцијалне ситуације. Једном се мора изаћи из тог склоништа привидне сигурности, а кад се то деси, јунак остаје сам, препуштен себи и супротстављен маси која је склона линчу. Дакле, напуштајући привремени мир који је нашао међу својим омиљеним књигама, јунак бива приморан на акцију. Та његова акција била је критика политичке вјере, више усмјерена на њену злоупотребу, неголи на саму идеју, којој се као таквој нема шта замјерити, осим чињенице да је тешко остварива.

Својом критиком идеологије као политички инструментализоване идеје како да се освоји

власт, Иван Катић се дефинитивно одвојио од своје давнашње вјере у идеал убијећен да покорни људи немају револуционарни капацитет нити снагу да мијењају свијет. Он претпоставља да ће они бити опаки и опасни побједници, које ће поразити сама власт. Њихова побједа биће пораз идеала, суноврат идеје о свијету као комунистичком рају. Овај, у суштини трагични лик, Ћосић је неправедно ставио у ватру историјских догађаја који су се силно разбуктали баш онда када је јунак био на врхунцу снаге. Начинивши погрешан избор, он је сам себи одредио судбину грешника кога ће свака власт слати на робију, гдје ће плаћати високу цијену своје вјере у идеал. А тај идеал, коме је јунак цијелог живота стремио, није само истина. Трагајући за њом, јунак је чезнуо за слободом, која му је до смрти остала недосањан сан. Читав живот, Иван Катић је провео ратујући за ту слободу или робијајући због ње. Пропада и пишчев последњи покушај да му оживи тај заборављени осјећај слободе, када га пред саму смрт шаље у Венецију, пошто му је тамо уприличио сусрет са некадашњом љубавницом. О том сусрету Ивана Катића са париском пријатељицом проговориће сам писац, који није могао одољети искушењу да не сиђе у свој литерарни свијет и не сретне се са својим омиљеним јунаком.

Богдан Драговић је замишљен као потпуна супротност у односу на Ивана Катића. Разлике између њих двојице не огледају се само у другачијем карактеру већ и у различитим ставовима према истим питањима, припадању различитим културама, различитом степену образовања, другачијем схватању заједничке идеологије и припадништва њој, док их је судбина, иако трагична за обојицу, одвела на двије различите стране. Иван своје гријехе није платио животом, док је Богданову побуну казнио партизански стрељачки строј. По овим питањима Богдан је ближи Петру Бајевићу, са којим је повезан многим спонама: љубављу према истој жени, фанатичном вјером у исту идеологију и револуцију као једино могуће средство у борби за њено остварење, учешћем у истом рату и истом визијом позитивног преображаја свијета. Обојица су личности од акције, несклони било каквим мистификацијама и претјераном размишљању. Тврдоглаво слиједећи вјеру, прескочиће многе препреке на том идеолошком ходочашћу, остављајући иза себе читав свој претходни живот. Основна разлика је у истрајности и вољи да се до краја издржи не у вјери, већ у послушности, и то оној слијепој, према својој партији. То је главни разлог зашто је један од њих постао отпадник, док је други остао вјерник.

Дакле, Богдан Драговић је, као и Петар Бајевић, човјек од акције, неко ко се не мири с неправдом без обзира на то ко је тај који је наноси. Писац је овог јунака ставио у грађанско окружење, приближивши га породици Катић, у чијој кући се настанио, желећи да оствари тај поновни додир између два супротстављена начела, два непомирљива менталитета, сеоског и грађанског. Владимировим рођењем и каснијим болшевичким усмјерењем на које је утицало очево идеолошко опредељење показује се колико је тај грађански дух слабашан у односу на дух патријархалног села, који је у стању да га преобрати, претпостављајући његовој култури и духовности своју енергију и идеологију. Овог јунака упознајемо још из претходне Ћосићеве тетралогije *Време смрти*. У том роману он је носилац социјалистичке мисли и вјесник нове идеологије.

Од првог сусрета са овим јунаком у *Времени смрти*, уочљива је та идеолошка компонента која ће бити само повод јунаковом каснијем умјетничком развоју у *Времену зла* и израстању у трагичног јунака једне епохе. Богдан Драговић припада оном корпусу јунака овог романа који су у његов свијет закорачили као дјелимично формиранли ликови. Такав случај је са Катићима (Вукашином, Иваном и Миленом), са Бором Луковићем, његовом женом Душанком, Најданом Тошићем... Зато ћемо, ради бољег схватања јунаковог каснијег револуционарног опредељења и његове судбине, анализу његове личности почети управо од *Времена смрти*.

Богдан Драговић је члан партије од њеног оснивања, професионални револуционар, чији је комунистички стаж почео да тече много прије оснивања Комунистичке партије. *Социјалисту Богдана Драговића упознајемо најприје из писма које он упућује својој девојци Наталији Думовић*.¹⁰⁵ Ово писмо добро је послужило Добрици Ћосићу да открије суштину идеолошке мисли овог јунака, који је одабран да буде носилац једне нове идеологије. Писац нам даје лик младог социјалисте посебно наглашавајући идеолошку условљеност његовог карактера. Лишен идеолошке перцепције, овај јунак би био обични статиста, ни по чему препознатљив. Једном ријечи, неинтересантан.

Писмо Богдана Драговића открива лик бунтовног студента, спремног да крене у авантуру преображаја свијета, односно будућег револуционара који ослобођењу потчињеног колектива жртвује сопствену слободу. Умјесто студента посвећеног свом тренутном позиву – учењу, на позорницу излази идеолог који је пун себе, убијеђен да ће револуција,

¹⁰⁵ М. Петровић, *Србија у Времену смрти*, Просвета, Ниш, 1992, стр. 113.

као једини могући вид промјене стварности, донијети другачију будућност, посебно онима који у садашњем систему немају шта да траже за себе, а то су радници и сељаци, вјечити надничари и слуге газдама и господи, који господаре предратном Србијом.

У његовој идеологији Аћим Катић препознаје опасну политичку мисао погубну по народ и државу.

У истом роману и Вукашин Катић, грађанин и интелектуалац, човјек који се читавог живота бори да Србију отргне од сеоских и паланачких моћника, различитих Аћима, и окрене је ка Европи, каже да онај ко у младости није био социјалиста као да није ни живио. Дакле, младост је оправдање свакој заблуди, која нам се с годинама открива као таква. Млади човјек мора вјеровати да се свијет може мијењати набоље, ако ничим другим, онда револуцијом. Трагедија је, закључујемо из његових ријечи, ако тај млади човјек, револуционар, остари, а мисао му остане млада, неприлагођена новом вријемени. Значи, бити социјалиста у младости је исто што и бити романтик или пјесник у друштву. Касније се та младалачка стања и убјеђења, у која спада и социјализам, мијењају јер их обликује живот, те се пређашњем романтику и револуционару врло лако загуби траг. То је судбина свих правих људи који су као млади боловали од осјећања неправде и потребе да је искоријене, а последице имуни на сличне идеје.

Тако је и Никола Пашић прошао пут од социјалисте и револуционара у младости, од следбеника идеја познатог руског анархисте Бакуњина до борца за парламентарну демократију у зрелим годинама, да би у каснијим годинама постао конзервативац.

Међутим, ова социјалистичка мисао која се пробудила у младом ваљевском студенту биће основа његовог каснијег бољшевичког опредељења.

Његов приступ револуционарној борби одаје будућег професионалца, обученог и спремног на све изазове такве борбе. У том смислу, занимљива је сцена његовог спровођења кроз родни град у пратњи жандарма, коју истиче.

Ничег га није било страх. Има да се памти и приповиједа како је он везан прошао Ваљевом. Кад види мржњу, све може. Лагано је корачао калдрмом и стизао сваком газди и газдарици да довикне што заслужује... (Време смрти I, стр. 229).

Сцена Богдановог проласка ваљевским улицама показује нам снажно револуционарно усмјерење једног младог човјека, који само што је ступио на животну позорницу, скопчано са дрскошћу која је својствена само најхрабријим борцима против неправде.

Дакле, млади социјалиста смјело корача чаршијом, у пратњи жандарма и са лисицама на рукама, не обраћајући пажњу на увреде које му додају пролазници, газде и мајстори, на њихове насртаје опанчарским ножевима, метрима, маказама и пријетње прогоном из своје вароши. Јунак не показује да га њихове пријетње и увреде плаше или онеспокојавају, већ на њих одговара „идеолошким“ паролама и покличима. Њихова мржња је само подстрек за његову, још снажнију, јер је идеолошка, оправдана, док је њихова скопчана са материјалним интересом, дакле, ситничарска.

Размишљања која се подударују са његовим размишљањима или су у најмању руку слична његовој визији свијета код овог Ћосићевог јунака наићи ће на одушевљење, јер сврха нечијег живота, по мишљењу овог јунака, треба да буде у тежњи да се набоље мијења свијет око себе.

И у рату је млади социјалиста своју партију претпоставио судбини државе, па је, прије него што се пријавио као добровољац, заједно са својим друговима, социјалистима, отишао у Београд да сазна одговор на питање треба ли социјалисти да бране буржоаску државу, што довољно говори о њему као идеолошком вјернику, али и о партији и њеном ауторитету, који је наметнула својим чланова. Та беспоговорна послушност према партији корјен је будуће вјере назване комунизам. Одласком у рат, социјалисти ће само привремено одустати од својих планова да сруше неправедни систем.

Предмет Богданове мржње у рату више нијесу газде, буржуји, политичари који су се или изједначили са народом у свеопштој несрећи или склонили на сигурно, већ његове старешине. За њега су они симбол ранијег поретка, који је пожелио да сруши не би ли увео другачији, док он за њих представља симбол новог човјека, који би да, у име својих заблуда, мијења систем који је њима добар, што је довољан разлог за међусобно неповјерење. Јасна порука коју добија од њих је да своје идеје не шири међу ратницима јер, упркос свему, пред њима је заједнички циљ, а он је био отјерати окупатора из своје земље, а непријатељ не прави разлику између националисте и социјалисте.

Иако је имао негативно мишљење о официрима, Богдан Драговић је, како наводи М. Петровић, ипак направио изузетак у случају необичног официра, отријежњеног Аписовог завјереника мајора Гаврила Станковића.¹⁰⁶

¹⁰⁶ М. Петровић, *Србија у Времену смрти*, Просвета, Ниш, 1992, стр. 130.

Од првог сусрета са овим официром, Богдан Драговић је знао да је он нешто друго у односу на околину и људе који га окружују. Он је официр, бивши Аписов завјереник, који је на вријеме схватио погубност завјере коју су ковали против краља Александра Обреновића и отишао за Русију.

Својом духовном ширином, господственим понашањем, добротинствима и спремношћу да у сваком тренутку учини све за војника, он је оставио јак утисак на младог студента, који није од старешина очекивао нити навикао на такво понашање. Пожртвован и осјетљив на туђу несрећу, овај официр одудара од осталих официра, а посебно од оних који често прибјегавају насиљу. Овим особинама мајор Гаврило Станковић је придобио наклоност Богдана Драговића, који би све учинио за необичног официра господског држања, које иначе код других људи не цијени. Отуда и његова спреманост да се, иако рањен, бори са њемачким наредником око мајорове луле.

На тај начин Гаврило Станковић, официр који воли своју отаџбину колико правду и слободу, постаје узор младом студенту. Бити саборац и друг овом официру, човјеку који има душу, извор је највећег јунаковог задовољства. Борба око његове луле са непријатељским наредником не проистиче само из социјалистичког убеђења да слабијима, а мајор је тешко рањен, треба помоћи већ и из поштовања човјека, који, иако не дијели ваше ставове, то завређује својим врлинама.

Идеализовану слику мајора Станковића, коју је у својој глави створио млади револуционар, привремено нарушава шамар који је Гаврило ударио свом посланом Радојку, човјеку који га безгранично воли, због поновног пораза у рвању од аустроугарског војника.

Тај шамар као да је ударен Богдану, јер се руменило последије њега није појавило на Радојковом, већ на Богдановом лицу. То је увреда за Богдана, који на свијет гладна поједностављено, кроз то ко удара и прима ударце, а шамар није обичан ударац, већ онај последијекојег јаче бриде образи због понижења, неголи због његове силине: *Свет се дели на шамаране и оне који шамарају. Трећих нема*, казаће он једном приликом својој дјевојци. (*Време смрти I*, стр. 233).

Слиједећи ту логику, мајор Гаврило Станковић наједном мијења страну и стаје насупрот Богдану и Радојку, који остају на својој, пониженој. Сталешка разлика опет је успостављена, али не задуго.

За Богданов доживљај Радојковог понижења, које му је нанио мајор Станковић, разочарање је прејак израз. Није се он толико разочарао у мајора колико у сопствени суд и потребу да људе уздиже изнад осталих и од њих прави хероје мимо њихове воље, а послијеподиже лествицу својих очекивања, па ако је неко од њих не достигне, то подразумејева прелазак на другу, непријатељску страну и осјећај издаје. Међутим, у овом случају то се није десило јер се поштовање међу њима није заснивало на идеолошкој одређености.

Ако је неко заслужио његово поштовање, а да то није било због сличних идеја, то је био официр, бивши револуционар, који своју револуцију није испратио до краја. Његово одустајање није засметало ратоборном револуционару, који би сличан гест сваком другом замјерио. Поставља се питање да ли би мајор Станковић, да је остао у животу, под условом да је прихватио своју тешку свакодневицу и са њом наставио да живи, утицао да млади студент промијени свој однос према револуцији. Да ли би његово одустајање од Аписове побуне ублажило тврде социјалистичке, а касније комунистичке ставове Богдана Драговића?

Дружење са Гаврилом Станковићем свакако је било искушење за следбеника социјалистичке мисли у овом роману. Да се наставило послератним пријатељством, питање је шта би остало од раније идеологије.

За разлику од Гаврила, који је у последњи час искочио из Аписовог воза, Богдан Драговић ће у њему остати, чак и као слијепи путник онда када га његове вође прогласе непријатељем партије.

У *Времену зла* овај јунак је кренуо у коначну борбу за остварење својих идеала. С ријечи је требало прећи на дјело. Зато овај јунак оставља своју жену и сина и упућује се у свијет намјеран да се бори против зла, попут јунака из бајки. Међутим, препреке на које наилази не могу се савладати без сламања сопствене савјести и обезљуживања сопствене личности. А шта је човјек који то уради? Овакав начин борбе не одаје револуционара, већ човјека са израженом амбицијом да успије по сваку цијену.

Иако је, како истиче С. Калезић, Богдан Драговић био члан партије од самог почетка, професионални револуционар, и дуго у њеном врху,¹⁰⁷ то му није била препорука, већ

¹⁰⁷ Слободан Калезић, *Перманентни и узбудљиви изазов*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990, стр. 1020.

велики недостатак, јер је на извјестан начин полагао право на мјесто вође југословенских комуниста. Ако никада није био на челу партије, а био је у самом врху или при врху, природно је да би јунак следећи степеник требало да прекорачи и избије на сам врх, односно да постане први у хијерархији. То се ипак није догодило јер овом јунаку баш због тога није ни дата права шанса. Револуционарне заслуге, стицане тешким радом и одрицањем од себе и других, потрошене су за кратко вријеме. Глас о његовој наводној издаји потамнио је ранији светачки ореол око његовог идеолошког лика.

Иако је својим радом заслуживао да буде међу првима у комунистичкој хијерархији, никада му таква могућност није понуђена. *Револуционарни идеализам и вјера отупљују његову моћ практичног процијењивања. У хијерархији га лако претичу млади и мање способни, мање заслужни, али ефикаснији. Апсурд система којем припада доводи га до коминтерновског чистилишта, а када постане сметња млађима и амбициознијима, биће искључен из партије и жртвован.*¹⁰⁸

Од тренутка када се партија званично одрекла њега, јунак се од револуционара преобразио у герилца који, кријући се, покушава да остане у животу. Казна за непослушност је вјечити немир и неизвјесност, односно стално ишчекивање куршума. Ту неизвјесност и ишчекивање смрти требало је некако прекинути. Зато се јунак одлучио за повратак у домовину, у којој је омражен и код једних и код других. Првима је био стари дужник, непријатељ, док је овим другима био идол, који то више није, те га зато треба склонити, да не би својим вирусом заразио друге.

У таквом окружењу, испуњеном непријатељски настројеним људима, требало је опстајати, свакодневно се сусрећући са онима од којих је до јуче бјежао, истовремено се кријући од оних којима је до јуче припадао.

Као илустрација овог апсурда могао би нам послужити примјер јунаковог проласка ваљевском чаршијом.

Напријед је већ описан његов пролазак кроз чаршију праћен жандармима који га као младог и поносног комунисту спроводе у затвор. Подигнута глава, поносан ход и добацавања имућнијим људима, представницима режима, одају човјека борбеног духа, снажне воље и јаке вјере да се постојећи систем може мијењати набоље. Тај самоувјерени

¹⁰⁸ Исто, стр. 1020.

ход одаје будућег револуционара, борца против система, коме се већ тада јунак покушава наругати.

Нешто другачију слику налазимо у роману *Време зла*. И овдје имамо исте актере, али у промијењеним околностима и са замијењеним улогама. Дакле, мјесто и актери су исти, али је све остало другачије. Спштена глава Богдана Драговића док иде на рапорт режимској полицији одаје човјека сломљене воље и карактера, јунака убијене душе и изгубљеног поноса. Вјера у идеал замијењена је резигнираним сазнањем да је систем, који је рушио, био бољи од оног који ће га ускоро наслиједити и *да се свијет једном покварио и више се не да поправити*.¹⁰⁹

Из писама свом сину, у којима је доминантан исповједни тон и која имају карактер накнадних сазнања, може се видјети степен јунаковог самоосвешћења кад каже да њихове неистине служе истини, а неправде правди. Из Богдановог обраћања Владимиру закључујемо да је злочин коришћен као средство које трасира пут ка неком општем добру. Те његове мисли, упућене сину, једином створењу до кога му је много стало и коме показује другачију, људску страну своје личности, одају отпадника, јеретика, који открива да је његова вјера била заблуда, а истина лаж. Пристајањем на злочин, који је из неког разлога прећуткиван све док он није постао његова жртва, јунак себи ускраћује морално право да отворено нападне погрешну идеологију. Зато је напао партију и њеног вођу оптужујући их за издају праве, првобитне идеологије, оне која је игнорисала употребу злочина у служби некаквог добра. Све то претходи његовом сусрету са жандармима, с којима је постигао договор о престанку антидржавне дјелатности.

Јунаков ход у сусрет онима који су га раније хапсили означава пораз идеје о бољем животу и суноврат човјекове среће коју треба да остваре следбеници идеологије која унесрећује своје највјерније присталице. Између ова два проласка кроз чаршију ка начелству стао је читав један живот, који је младог комунисту довео до ивице амбиса, поразивши његову вјеру. Жртва коју је јунак пружио на олтар идеологији постала је узалудан напор вјерника да своју вјеру сачува од сумње која ју је касније и уништила. Његова накнадна побуна против политике коју заступа партија, којој је доскора припадао, само је појачала јунаков осјећај безизлаза. Споразум са полицијом не гарантује му заштиту, као што му ни критика стаљинизма као деформисане комунистичке идеје не

¹⁰⁹ Исто, стр. 1020.

гарантује чисту савјест. На његовој савјести били су сви они, као и он, у почетку убијеђени, а послијеразочарани комунисти, којима је јунак, док је био на партијској линији, писао карактеристике у Луксу.

Чак ни када падне у немилост партије и постане мета за одстрел, Богдан не показује знаке кајања, резигнације, малодушности... Емоције показује једино при сусрету са сином или у писмима упућеним њему. Та интимна страна јунаковог карактера затворена је према свим осталим људима, чак и према Милени. Одбијање њене помоћи док првог дана рата лежи сам у ваљевској болници, истој оној у којој су се први пут срели, говори о последњим дамарима некадашњег поноса, који ударају у јунаку кога су сви изневјерили, јер је он изневјерио све. Трагедија овог јунака лежи у његовом опредељењу да слиједи своју вјеру у свијету у коме се лажи издају за истине, свијету непредвидљивих релација и обрта, ћудљивих вођа који су од спасилаца за трен постајали тирани. Увијек кад би јунак одлучио да учини нешто по сопственом увјерењу, начинио би грешку, доводећи себе у опасност која је пријетила како од сабораца тако и од непријатеља. Због своје оданости вјери, Богдан Драговић је био више пута кажњаван од самих тумача те вјере, од којих је на крају проглашен за отпадника. Његовим падом идеологија остаје без основних начела на којима је изграђена, са неоствареним идеалима и празним обећањима којима се служила у борби за земаљски престо. Својом смрћу јунак је потврдио судбину свих историји познатих праведника који су свој живот жртвовали увјерењу. Његовом смрћу руши се читав један систем утемељен на лажним надама и неостваривим идеалима, систем тираније који се покушава заогрнути плаштом демократије. Овај роман требало је да изазове идеолошко самоосвешћење код оних који се нијесу на вријеме ослободили заблуда у вези са идеологијом, која се у вријеме изласка ових романа окупљених у трилогији *Време зла* почела урушавати. Дакле, била је добра прилика да се обичан човјек, сентиментално везан за вријеме владавине комунистичке идеологије, ослободи заблуда да је то вријеме које он препознаје као срећно, готово идилично, заиста тако и било. Судбина овог јунака требало је да помогне у томе.

Судбина предратних интелектуалаца у овом роману огледа се у књижевном лику вјечитог опозиционара Вукашина Катића.

Он се послије Великог рата, из кога је, као и већина Срба, изашао са великим трагичним губитком и сазнањем да су његови идеали били заблуде, још неко вријеме бавио

политиком борећи се за републику. Са још неколико својих пријатеља, који су, као и он, били разочарани новом државом, он је неуморно радио на обнови Републиканске странке, свестан да његове идеје неће однијети побједу.

Касније се, увиђајући да нема снаге чак ни за поновни покушај моралног препорода свог народа, повлачи из политичког и јавног живота, упорно одолијевајући изазовима да се поново политички активира иако за то има добре разлоге. Разлози који тјерају на поновно политичко дјеловање су и овог пута исти, судбоносни, а то су: излазак на спасоносни пут, покушај да се људи спасу од нестанка, а земља од разарања.

Свјестан је да је његово вријеме прошло, да ново доба не тражи ранију памет, али и чињенице да надлазећа идеологија, која се укорјенила и међу његовим укућанима, представља велику опасност не само за новостворену државу, која би се и без комунизма распала, већ и за његову породицу, у коју је већ посијала сјеме раздора. Његове ријечи имају призив пророчанства кад каже: *Кад се овако разрачунавају са својима и најбољим људима, и то кад нису на власти, док им полиција краљевине ломи кости и тера их на робију, какви би тек били према стварним противницима кад би дошли на власт?* (Грешник, стр. 126).

Усуд подјела у његовој породици се наставља, само што ће овог пута, у то је дубоко увјерен, те подјеле бити много веће, далекосежније, крвавије. Аћимов и његов разлаз дјелује као мали неспоразум у поређењу са подјелама и разилажењима које потресају његову породицу. И поред тога, он пристаје да буде истински талац идеологије, које се и сам гнушао. Свјестан да она тражи жртве, он одлучује да се жртвује за свог унука Владимира, који је кренуо путем који су утабали његов отац и ујак.

Исту муку мучи и Бора Пуб, цинични чиновник тадашње власти, некадашњи ђак поднаредник у Првом свјетском рату. Његова породица у *Вернику* добиће много више простора него у неким претходним романима. И она се, под налетом нове идеологије, дијели у два непомирљива табора. Катићевски вирус подјела захватио је и ову породицу, у којој су идеје до те мјере супротстављене да их чак ни један велики рат какав ће услиједити не може помирити. Три супротне стране своје коначно помирење постићи ће у смрти, пошто је заслугом партије и окупатора у животу остала само једна, правовјерна, коју оличава комунистички борац Мишко Пуб. Његова побједа биће пораз свих осталих укућана, као што ће и Стаљинова побједа бити пораз свих правих комуниста.

Несрећна судбина ове породице представља трагичан биланс једног рата као последице сукоба међу идеологијама које теже коначном поробљавању свијета.

Велики број ликова у овом роману није доведен до већег степена умјетничке индивидуализације. То су епизодни јунаци који се налазе на површини приче, дати само у обрисима и у неком смислу изједначени са предметима. Ови карактери немају неко одређено значење нити упућују читаоца на неки одређени догађај. У трилогији *Време зла* постоји мноштво ових полуиндивидуализованих (полуанонимних) ликова, којима Ћосић није дао само улогу статиста у историјској драми једног времена. Напротив, писац је појединим ликовима из ове категорије знао придодати пратећа значења. Тако су ови ликови најчешће илустрација и параболо одређених социјалних стања, односно носиоци одређених пишчевих идеја, више допринос психосоцијалном колориту средине и епохе него живом умјетничком свијету самог дјела. У мору ових анонимних ликова, који више имају илустративни карактер и који су дати у функцији документовања литерарне грађе или као мотивационо средство за испољавање карактера главних ликова, односно покретање одређених приповједних токова, издвајамо ликове илегалца, комуниста, бивших револуционара – троцкиста... Ови ликови дјелују папирнато, у великој мјери су неживи и нерелјефни. Они свакако употпуњују дијелове идеолошке матрице са којом се Ћосић деценијама налазио у позицији опозиције, преиспитивања. Безначајни по свом учешћу у фабули, они непримјетно спроводе пишчеву замисао, а она је била – приказати ову илегалну организацију као антисрпску. Зато писац уводи анонимне ликове, чију анонимност додатно мистификује необичним спојем надимка и завичаја, уместо имена и презимена, који легитимишу јунака. Такви су јунаци: Стипе Далматинац, Глосер и Бончук из Загреба, Босанац из Креке...

Имена ових илегалца, чије сјенке видимо повремено у роману, свједоче пишчеву замисао или истину, свеједно, о антисрпској завјери у средишту саме Коминтерне.

Примјетан је и пишчев другачији однос према српским комунистима који су били у Коминтерниној организацији. За разлику од ијекаваца, епизодиста, људи без правих имена, писац је ове друге ликове, који су у југословенском и међународном комунистичком покрету имали запажену улогу, именовао пуним, изабраним, како примјећује С. Калезић, лијепим именима и презименима (Света Ракић, Рајко Ненадовић,

Здравко Тадић, Љуба Милићевић, Стеван Павловић, Ђура Вишњић...)¹¹⁰ Изузимајући неколико ликова, Ћосић је махом о српским комунистима писао са симпатијама, означавајући их жртвама сплетки и подвала.

Неслогу и међусобну нетрпељивост међу њима илуструје примјер из бифеа поменутог хотела у коме некадашњи саборци и пријатељи сједе окренути једни од других, загледани у једну тачку, и замишљени над својом неизвјесном судбином. Ови ликови илуструју судбину српских социјалиста који су се супротставили бољшевичком урушавању почетног револуционарног концепта заснованог формирањем Треће интернационале. Њихову трагедију оличава судбина још једног Ћосићевог јунака Свете Ракића, жртве бољшевичке идеологије, старог српског комунисте који је пао у немилост партије због своје неспремности да оклевета другог да би заузео његово мјесто. Судбине ових незнатних јунака најбоље показују линију развоја комунистичке идеологије, која је од месијанске, каквом се представљала, постала носилац тоталитарног система владавине. Галерију Ћосићевих ликова епизодиста употпуњују и аутентични, историјски ликови: браћа Вујовићи, Цвијићи, Чопић, затим ликови из Коминтерниног окружења: Димитров, Коларов, Мануилски, Бела Кун, Ерколи, Ангаретис, али и ликови комунистичких илгалаца, означени илгалним надимцима: Рудолф, Јаки, Петроф, Рудинич, Фишер... Ови ликови представљају везивно ткиво саме приче о комунистичкој организацији и њеном функционисању. Иако појединачно не узимају више учешћа у фабули, њихово присуство оживљава амбијент у коме се крећу, живе и дјелују пишчеви главни ликови. У сликању те узавреле атмосфере пред почетак Другог свјетског рата, ови јунаци су ипак нешто више од обичних епизодиста, те зато треба истаћи значај њихове улоге у самом наративу.

Историја у ова три динамична романа који улазе у састав трилогије *Време зла* не конкретизује се само присуством ових неколико епизодних јунака који имају своју стварну историјску судбину. За разлику од поменутих епизодиста, неким историјским јунацима аутор је посветио више пажње дајући им запаженију улогу у свом наративу. Још у *Коренима* је писац, начињући историјску тематику којом ће се у каснијим романима преданије позабавити, говорио о историјским ликовима, уплићући их у свијет свог

¹¹⁰ С. Калезић, *Перманентни и узбудљиви изазов*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990, стр. 1018.

романа. *Време смрти* врви од историјских ликова и догађаја. У том роману, за разлику од *Корена*, писац је као окосницу (повод) узео историјски догађај и око њега одмотавао своју умјетничку нит, на коју су се низали најзначајнији ликови српске историје.

И у роману *Време зла* историја и историјски ликови су врло значајни за саму фабулу.

Оно што неки роман чини историјским нијесу само познати историјски догађаји и ликови већ и они ликови које историја не познаје, али су приказани као историјски.

У мноштву ликова који се јављају у овом роману, поред фиктивних, издвајају се и они стварни, историјски. Међу њима издвајамо ликове кнеза Павла Карађорђевића, Драгише Васића, Слободана Јовановића, генерала Милана Недића, шефа београдске полиције Вујковића... Ове ликове бисмо, поред поменуте тројице (Ивана, Богдана и Петра), могли сматрати носиоцима радње. У најмању руку, они су носиоци тог историјског слоја, који има есенцијални значај за сам роман. Дакле, Ћосић је и у овом роману користио исти поступак који нам је познат још из претходног романа *Време смрти*, у коме у додир долазе историја и фикција. Пишчев однос према историји у овом роману посебно је видљив када се говори о главним јунацима романа.

Увођењем историјских ликова у роман, Ћосић не показује јасно одређење ка документарном, свјесно се поигравајући могућношћу да у склад доведе два наизглед недодирљива свијета градећи од њих једну цјелину.

Трудећи се да прикаже дух једне епохе, нешто од њене суштине, Ћосић је био свјестан да се то тешко може учинити без увођења историјских личности у литерарни свијет свог дјела. Отуда обимна галерија историјских јунака, придружених фиктивним јунацима, који заједно оживљавају романескни свијет Ћосићевог дјела.

Сви ови јунаци принуђени су на акцију, егзистенцијални чин, реагујући на конкретне животне околности са којима бивају суочени. Суочавајући их са имагинарним ликовима, Ћосић их доводи на врло клизав терен користећи прилику да полемише са историјским концептом којим су одређени.

Стварајући од историјских ликова литерарне ликове, сам писац се трудио да буде благонаклон према њима, настојећи да доведе у склад њихову литерарну и историјску пројекцију.

Историјске личности у овом роману махом се испољавају кроз оно шта раде, односно кроз своју акцију, као кнез Павле Карађорђевић или генерали Недић и Симовић, или исказујући

своје вербалне ставове у комуникацији са неким од главних јунака. На тај начин је Ћосић представио Слободана Јовановића и Драгишу Васића.

О њима двојици највише сазнајемо из њихових разговора са Вукашином Катићем, кроз чију призму посматрамо на њихов добронамјеран, али у крајњем исходу гротескни чин спасавања читаве нације. Вукашину Катићу припада улога фокализатора, коме трагикомично дјелује национални занос два старија човјека чију памет и знање не доводи у питање за разлику од закаснеле воље да учине нешто и стану пред руду историје која се нагло почела сјуривати низ балканску стрмину. Пропада њихов покушај оснивања Српског културног клуба, који би промовисао српску националну идеју, јер је замишљен у невријеме. Гротескна слика Слободана Јовановића у овом роману употпуњена је његовим доласком код Вукашина Катића у војничкој униформи, непосредно прије његовог коначног напуштања земље. Подсмјех остарелом дипломати и професору, који се у невријеме прихватио политике и војничког позива, уједно је и последњи опроштај два пријатеља, који се нијесу сложили око начина историјског опстанка српског народа. Блага иронија која лебди над њиховим карактерима није подсмјех писца идеолошким противницима. Напротив, писац је за ова два јунака имао разумијевања покушавајући да изглади историјску неправду која им је нанесена, мотивацијом поступка њиховог одабира идеолошке стране.

Историјски ликови носиоци су тог историјског слоја, који се у роману неосјетно прожима са фиктивним. У том додиру стварности и фикције, историје и имагинације, леже чари овог Ћосићевог романа. Овим поступком писац је учинио могућим дијалог између стварности и имагинације. У том дијалогу, историјски јунаци су одређени временом које се свршило, постало историја и својом улогом у њој, док су ови други, фиктивни ликови, донекле одређени пишчевим односом према историјским јунацима. Тако Вукашин Катић ни са једним историјским јунаком није био истомишљеник, па чак ни са Живојином Мишићем, са којим је био пријатељ. Ни остали Ћосићеви имагинарни ликови своје истомишљенике неће наћи међу великим корпусом историјских јунака, док се они међусобно могу слагати или неслагати, дијелити исту идеју или припадати супротним идеологијама.

Ћосићев однос према историји најјасније је уочљив када говори о овим историјским личностима. Његови историјски ликови нијесу аутентични, они су производ пишчеве

имагинације. Међутим, Ћосић је, описујући ове ликове, без жеље за реконструкцијом историје, дао једно другачије виђење њихове улоге у том историјском ковитлацу. Тако кнез Павле није сведен на лик узурпатора туђе власти, издајника који је потписао срамни пакт са Хитлеровом Њемачком. Он је приказан као лик који је дубоко замишљен над неизвјесном судбином српског народа. Тај народ, кога он дубоко жали, па чак и презире, и према коме нема осјећај припадности, треба некако сачувати и мимо његове воље. Зато он нема дилему око начина његовог принудног спасавања. Ухваћен у замку времена и разапет између откуцаја сата и историје, издаје и опстанка, понижења и части, он жели да од последњег паметног саговорника чује ваљан разлог који би га отргао из бесмисла у који ће га бацити све извјеснији пакт са ђаволом. Пошто му Вукашин Катић не даје довољно јак разлог да одабере частан крај умјесто нечасног пакта, он се повлачи у историјски мрак, одакле га је писац накратко извукао.

Сцена њиховог разговора, ограничена временом које непрекидно и примјетно цури и кнезу Павлу и његовом народу, посебно је занимљива. *Кнез Павле задигне скут блузе, извади из џепа златан сат, погледа га, а лицем му прелете титрај страха од прочитаног времена (Верник стр. 315).* Дакле, кнезу Павлу сат откуцава историјско вријеме, рекли бисмо, у невријеме. Откуцаји берлинског сата јако одјекују у души онога коме истиче не само берлинско, Хитлерово вријеме, већ и оно у Вашингтону, Лондону, Москви. *Немачки ултиматум није једини под чијим се ударом ових дана нашла Југославија. Данас по подне су ми и посланици Енглеске и Америке поновили своје ултиматуме: сматраће нас својим непријатељима ако потпишемо пакт са Немачком. Одједном, свима смо неопходни. (Верник стр. 316).*

Супротно миту о 'издаји' кнеза Павла и његових присталица 25. марта 1941, Ћосић му ставља на располагање све могуће аргументе за одлуку да се, рекао бих, у дилеми: — Колико је сати у Берлину? или — Колико је сати у Лондону? — одлучи за Берлин, како би покушао да спасе што се још спасти може.¹¹¹

Идеја војне неутралности којој је намјесник склон није могућа у утакмици између доминантних војних сила. Жртвовање малих народа правило је које је безброј пута

¹¹¹ Светозар Стојановић, *Ћосићева поетика разарања идеолошких прича*, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 146.

потврђено. *И свима смета наша жеља да у овом светском рату останемо неутрални. Силе обеју зараћених страна захтевају да им се жртвујемо.* (Верник стр. 316).

На Вукашинове опаске да прагматично поступање у новонасталим околностима не води нужно ка спасењу народа од пропасти јер народ и традиција којој и сам невољно припада није спреман да принципе морала и духовности, који су основ онога што српски народ подводи под појам царства небеског, сведе на нужду пуког опстанка, односно приволи их царству земаљском. Дакле, кнез Павле покушава да сачува свој народ и приволи га презреном царству земаљском, заштићујући га на начин који народ подсећа на издају. Пакт са Хитлером раван је кривици Вука Бранковића, кога су епска традиција и народ сурово осудили на издају. Кнез Павле зна цијену свог окретања овоземаљском царству, чак и то да ће подијелити судбину косовског „издајника“, али притиснут откуцајима сата, с једне, и актуелним историјским тренутком, с друге стране, он нема много времена за размишљање. Треба се што прије определијелити за једно од два непомирљива начела, изабрати начело опстанка или начело моралности. У том трагичном избору он се повео за идејом опстанка и изабрао, што би народни пјесник рекао, *за малена царство*. Међутим, прагматични владар превиђа битну последицу, а то је реакција масе и њених најугицајнијих представника који ће се окупити око исте идеје како би поништили оно што за многе од њих значи живот, односно преживљавање. Узалуд упозорења Вукашина Катића, чије савјете ниједан историјски лик у роману није уважио, почев од Мишића и краља Александра у *Времену смрти* па до кнеза Павла у *Времену зла*, да његову државу никакав пакт не може сачувати и да народ неће спас с ослонцем на Њемачку: *Ваше спасавање народа он доживљава као вашу издају, а и своју срамоту. Усталом, ни ви ни ико на свету не може спасти, ослободити, усрећити ни појединца ни народ, ако то они не желе. Ако то не одговара њиховом бићу, ако то није њихова воља...* (Верник, стр. 335).

Руководећи се својим познавањем бића сопствене нације, њених осјећања, традиције, свијести о добру и злу, о жртви и патњи, остарели опозиционар му на концу разговора вођеног у предвечерје велике буре даје свој коначан суд: *Предлажем вам да не потпишете пакт са Хитлером.* (Верник, стр. 335).

Остаје питање шта би било да је кнез Павле, нововјековни Вук Бранковић, имао више слуха за жеље свог народа или да је народ прихватио његов начин сопственог спасења, или како би изгледао ток рата *да је Хитлер више познавао Србе и да је Југославију*

*напросто обишао у свом походу ка истоку, остављајући је да буде дефакто неутрална, а не терајући Србе на избор између принципијелистичке верности савезницима и прагматског прорачунавања последица.*¹¹²

Од историјских ликова, иако не спада у корпус оних главних, издвајамо и лик генерала Симовића, више због описане улоге коју је имао у мартовским демонстрацијама. Иако је био генерал краљевске војске, он је одбацио могућност сарадње са Хитлеровом армијом, без обзира на то што је био упознат са последицама. Ни он, али ни Слободан Јовановић, не либе се сарадње са агентима омражене болшевичке Русије приликом припреме чувених антифашистичких демонстрација. Овај лик, занимљив више као историјска личност неголи као књижевни јунак, завређује пажњу због свог односа према историјском тренутку и улоге коју је у њему одиграо. То га чини не само историјски већ и литерарно занимљивим, иако није пажљивије карактеризиран.

Ликови у Ћосићевим романима, без обзира на то да ли је ријеч о историјским или фиктивним јунацима, спроводе пишчеву основну замисао, а она је била пружити аутентичну слику епохе, догађаја и људи у њој. Догађаји које они оживљавају далеко превазилазе оквире историчности. Преко ових јунака, чије судбине пратимо кроз неколико романа, писац је дао слику једног времена и система који је био доминантан у њему. *Они нијесу само психолошки и морални профили интелектуалаца, револуционара, политичара него и фигуре у којима се резимира искуство једног времена.*¹¹³ Њихови животи представљају знамење неизбјежне, често трагичне судбине, која је наметнута људским бићима од стране једне несхватљиве и неухватљиве силе незване историја. То су ликови који стварају и обликују историју и страдају као њене жртве, јунаци преко којих се прелама судбина једне епохе ухваћене у раскораку између двије идеологије које ће одређивати судбине појединца и читавог колектива.

¹¹² Исто, стр. 146.

¹¹³ Н. Ковач, *Време зла или пораз идеологије*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990, стр. 2071.

ВРЕМЕ ВЛАСТИ

О Комунистичкој партији послје Другог свјетског рата

Причу о Комунистичкој партији послје Другог свјетског рата Ћосић наставља у својим романима под називом *Време власти I и II*. У та два романа он продужава раније започету приповијест о Катићима и Дачићима започету још у *Коренима*.

Тема романа *Време власти* дуго је заокупљала писца. У овом роману *Добрице Ћосића дата је синтеза нашег, и не само нашег, двадесетог века. Та књига је била неопходна, и Писцу и нама, његовим савременицима, као резиме епохе и обрачун са илузијама, разбијеним у парампарчад.*¹¹⁴

Бавећи се голооточком тематиком из *Времена власти*, Р. Ђукић истиче да разлоге његовог каснијег појављивања не треба тражити у пишчевим недоумицама око начина на који би требало умјетнички обликовати своје идеје и виђење свијета. То што овај роман није написан раније послједица је неповољне политичке климе и реалне опасности да се појави другачије виђење епохе.¹¹⁵

Писац је морао имати у виду и чињеницу да би романи који савремену епоху и њене јунаке третирају на овакав начин тешко могли угледати свјетло дана. Неријетки су били

¹¹⁴ Драган Недељковић, *Роман о старењу*, Летопис матице српске, Нови Сад, 2007, стр. 1098.

¹¹⁵ Радован Ђукић, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1996, стр. 782.

примјери забрањивања романа који су слично Ћосићевим дјелима настојали да разобличе неке негативне појаве везане за период владавине Комунистичке партије.

И поред тога, чини се да је Ћосић предуго чекао да обелодани своју причу о овом времену. Како год, Ћосић се прича о комунистичкој епоси на нашим просторима вратио деведесетих година прошлог вијека. То је вријеме распада Титове Југославије, вријеме ратова, буђења другачијих идеологија, партија које свој програм граде на антикомунистичким ставовима. Дакле, то је период јачања десничарских организација, буђења националне свијести и снажне потребе једног народа да се отргне од своје комунистичке прошлости.

У таквом амбијенту Ћосић почиње писање романа *Време власти*, који ће у ствари представљати епилог пишчеве историјске приче о Србији и Србима која обухвата скоро два вијека.

Период у коме су се појавили романи *Време власти I* и *II* обиловао је романима у којима су се њихови аутори утркивали ко ће први да се одрекне своје раније припадности идејама комунизма. Своју прошлост требало је оставити иза себе и прихватити другачију стварност која је најчешће подразумијевала критички однос према срушеном систему владавине. Из мноштва таквих романа Ћосићеви романи су се издвојили нудећи другачију причу, ону која прати судбину његових ранијих јунака. За разлику од већине других, овај роман није бацање камена на личну комунистичку прошлост, нити правдање грехова Комунистичке партије. Он је у ствари пишчев последњи напор да затвори романескни и временски круг, започет у *Коренима*.

Настајање ова два романа није одраз нове књижевне моде чији су носиоци дјела у којима се обрађују дојучерашње забрањене теме. У тим дјелима која нијесу оставила запаженији траг у нашој књижевности, њихови писци су настојали да разобличе злодјела једне епохе, која је, под маском „јединства југословенских народа“, чинила владајућа Комунистичка партија Југославије. У том духу писана су многа дјела која претендују да буду историјска. Руку на срце, Ћосић је од неких романа, у првом реду од оних који говоре о периоду Информбироа, знао да преузме читав корпус коришћених мотива.

Оно што је већини био заједнички именитељ јесте изразито негативна оцјена Титове владавине, било да се говори о прогону неистомишљеника, њиховим хапшењима, одвођењима у логоре или ликвидацијама, дакле типичним стаљинистичким поступцима.

Поставља се питање колико је слика епохе у тим дјелима аутентична. Осим истине коју желе да кажу о свом времену и неких заједничких мотива, мало је параметара по којима би се ова дјела могла мјерити са дјелима Добрице Ћосића, која говоре о истом времену. У чему је допринос овог писца у стварању свеобухватне слике епохе којој се враћа у посљедњим романима?

Ћосићев роман је другачији по форми, умјетничкој вриједности, идејној и идеолошкој замисли. Ова два посљедња његова романа израз су тежње за проналажењем интегралног умјетничког дјела у којем би свој прави одраз нашао стварни човјеков живот у послератном времену. Мијешајући елементе породичног, социјалног, историјског, културолошког, психолошког, антрополошког, он покушава да васкрсне дух једног времена, да продужи његов вијек. Историјска истина није сама по себи циљ, до ње треба доћи кроз имагинативни свијет пишчевих јунака, које је писац убацио у матицу ријеке чији је ток омеђила историја. Пратећи судбине својих јунака, он ће себи дати повода да уђе у историјски забран и почне своју причу о реалним историјским догађајима. Ћосићева „своја прича“ о историји, прије свега, представља дијалог пишчеве личности са колективним духом епохе, односно њеним владајућим догмама.

У овом роману циљ више није био дати поетизовану слику Србије, огрнуту херојским патосом, већ заснивати и разоткривати истину, разрешавати дилеме егзистенције, насупрот сугерисању и дочаравању њене слике.¹¹⁶

А шта је истина и како доћи до ње? Черчил је још говорио да је истина толико драгоцену да је треба заштитити бедемом лажи. Ћосић зна да су путеви до истине заматени, да је вријеме све више прекрива и поистовјећује са митом, али и да историја није њен чувар. Истине о ономе што се десило временом постају сјећање, да би сјећање постало *највише измишљање себе и историје под дејством услова и расположења у којима се они испитују*. (*Време власти II*, стр. 173). *Вријеме мијења наше сјећање и увећава несвесну, подсвјесну лаж*.¹¹⁷ Истина, као основна мјера онога што јесте или што није, постепено се губила добијајући атрибуте: идеолошка, историјска, књижевноумјетничка, епска.

¹¹⁶ Миролуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета, серија: Српски језик и књижевност, Ниш, (1993–1994), стр. 81.

¹¹⁷ Р. Тубић, *Историозофска позадина у роману 'Време власти' Добрице Ћосића*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 2008, стр. 433.

У потрази за њом писац се може послужити свим средствима трудећи се да пронађе прави начин како да је преточи у роман. Ћосић пише о времену у коме су лажи биле толико бројне и толико често понављане да је фикција била једини начин да се каже истина. Истина је постала лаж, и постала је главно оруђе у рукама владајуће идеологије, односно њеног вође. А вођа је био велики манипулатор, или Обмањивач, како га писац назива, који се вјешто служио политичким лажима представљајући их својим вјерницима као истине. Дакле, само је он знао шта је истина, а истина је била само оно што каже вођа. Он је једини знао праву истину о било ком питању: рату, власти, непријатељима, животу. Његова истина, праћена насиљем и осјећањем угрожености, као свједоцима, постала је тиранија лажи. Насупрот таквој истини стоји пишчева истина, која би требало да разоткрије идеолошке, партијске лажи које су деценијама наметане као истине. Отуда овај Ћосићев роман најубједљивије свједочи истину једног вријемена, епохе која се хранила неистинама.

За разлику од већине писаца који су се бавили сличном тематиком, Ћосићев мотив у овим романима није био само прост обрачун са партијом, иако је наступио погодан тренутак за тако нешто. У својој намјери да напише роман *Време власти*, Ћосић се више руководио својом одраније истакнутом намјером да романом о савременој, дакле својој епоси затвори временски круг осталих својих романа.

Историја у његовим романима испуњава временски распон од Тимочке буне па све до деведесетих година прошлог вијека. Овим романима (*Време смрти I и II*) писац ставља тачку на свој историјско-умјетнички подухват тиме што је причу довео до садашњег тренутка. Даље приповиједање је немогуће јер би се претворило у дневнички или дневнополитички запис. Каснији период Ћосић је обухватио својим дневничким биљешкама.

У свом последњем роману о Катићима, Србији и њеној историји, Ћосић се, више него у ранијим дјелима, држао историје. Да ли је то посљедица пишчеве опрезности да се истина о појединим догађајима, до које је и сам могао доћи, не загуби у умјетничковој причи која често, суочена са важношћу неког догађаја, пада у други план?

Без обзира на то што вријеме настанка његових романа није хронолошки укалупљено са следом историјских догађаја које обрађује, Ћосић је ипак за крај оставио причу о својој епоси.

Овим последњим романима завршиће се сага о Катићима и Дачићима, о српској историји препуној буна и ратова. Дакле, намјеран да заокружи свој романескни пут, Добрица Ћосић је одлучио да исприча причу о вријемени у коме је он градио прво политичко, а затим и књижевно име. Ћосић причом о епоси комунистичке владавине враћа дуг стрпљивом читаоцу, који ће с великом радозналости дочекати и овај посљедњи његов роман. У том смислу, ова два романа представљају *грандиозну фреску једног доба..., дело у којима се свде рачуни са својом епохом – један одвећ убедљив 'мементо мори' великим обманама и немалим симулацијама једног лако обећаног света.*¹¹⁸ У њима ћемо наћи убедљиву слику епохе коју је Ћосић изврнуо наопачке, посматрајући је изнутра. Он неће слиједити добро утабане партијско-књижевне стазе комунистичких писаца, јер је са њих, ако је икад и био на њима, сишао незадовољан Титовом „утопијском“ државом, која хоће да поништи све што није југословенско, односно све што је српско. Оно што је српско, по некој партијској логици, постаје великосрпско. О томе је Ћосић говорио у својим претходним романима који чине трилогију *Време зла*. Својој епоси Ћосић је намјеран да се врати истинитом причом, свјестан да о људској стварности не постоји истина, већ истине, а заједно са њима и лажи, односно заблуде. Можда би то сито које ће издвојити истине од заблуда једне епохе могла бити снажна интуиција писца, његова добра обавијештеност (имајући у виду његов политички положај послје рата, односно мјесто које је било веома близу извора информација) и велики стваралачки потенцијал. Писац у *разговору са Историјом, особито као њен учесник и сведок, упорно покушава да докучи последње истине, велике тајне човека и Историје.*¹¹⁹ Свој положај некадашњег високог функционера у новоствореној комунистичкој Југославији Ћосић је касније ставио у службу саопштавања истина о својој епоси и њеним савременицима, односно писања романа који ће за предмет имати епоху која је, између осталог, изњедрила и самог писца. О својој епоси Ћосић се није морао обавјештавати прелиставањем разноразних књига и рукописа и вођењем дугих разговора са њеним остарелим савременицима.

¹¹⁸ Исто, стр. 408.

¹¹⁹ Исто, стр. 409.

Двоумећи се на који начин да што боље освијетли своју епоху, писац је изабрао необичан спој документарног и књижевноумјетничког приступа. Документарно у његовој причи неће имати нарочит значај с обзиром на став писца да је историја у његовим романима само костур, а да је све остало фикција, односно пишчева имагинација.

Свој раније створени књижевни свијет на челу са Катићима убацио је у матицу историјских и дневнополитичких догађаја из свог времена. Из те мјешавине два наизглед неспојива, супротна пола, Ћосић је на позорницу извео два приповједача, који представљају два различита човјека у једном – писцу. Један од њих је човјек власти, наличје писца из времена прије политичког пада, а други је логорски човјек, тамнија страна човјека, који је за кратко вријеме прешао пут од миљеника власти до дисидента. Већ на самом почетку обрађене су пишчеве дилеме око избора теме његовог романа. У почетку он је склонији да напише роман који би за тему имао увијек актуелну причу о „сувишном човјеку“, да би касније та замисао еволуирала у идеју да тема романа треба да буде „логорски човјек“, нова реалност, иронија која постаје актуелна у времену које се поноси демократијом и слободом. Логорски човјек је типична животна прича, посебно актуелна на нашим просторима и простору бившег СССР-а. Дугачак је био њен пут од животне приче до актуелне литерарне теме.

Писац *Времена власти* на самом почетку свог романа оставља запис о проблемима свог писца-приповједача како да постави основну причу романа, одреди јој тему, предодреди судбину јунака.

*Наредних дана био сам опседнут размишљањем о Ивану Катићу. Читавом својом прошлошћу он ми се потврђивао као типичан ситнобуржоаски интелектуалац који се не сналази у веку судара два света. Запостављајући дужност, сав сам се посветио романескном фабулирању његове судбине. Путујући у Прерово, у возу од Београда до Сталаћа, сам у купеу прве класе, довршио сам фабулу романа *Сувишан човек*, у коме ће Иван Катић бити главна и негативна личност. Као малограђански сапутник партије и кукавица, окупацију ће провести код брата Адама, одбијајући сарадњу са партизанима и тајно шурујући са четником Љубишом Дачићем. По ослобођењу земље биће службеник у неком издавачком предузећу, али ће га због реакционарних схватања и непријатељске пропаганде истерати из радног колектива. Једно време живеће од тајне новчане помоћи свога ујака Најдана Тошића, сарадника окупатора док овај не умре у Швајцарској. Потом*

ће га издржавати и бринути о њему сестра Милена, куварица у некој радничкој мензи. (Време власти I, стр. 31).

У својим недоумицама око теме за свој нови роман Ћосићев наратор се на крају окренуо стварности, погледао око себе и узео за тему типичну животну причу људи који су због некакве идеолошке кривице постављени на мергине нове стварности. У избору теме стварност је превладала разновразне литерарне тенденције те је зато „логорски човек“ послјепедесет година коначно напустио острво на коме је брусио своју вјеру у комунистичке идеале. Његовом истином он је ослободио стотине понижених људи да причајући о својим мукама поново проживљавају своја понижења. Тиме је, како истиче М. Радуловић, остварио свој естетски идеал да створи роман који није само индивидуално књижевно дјело већ и колективна легенда.¹²⁰

У првом роману (*Време власти I*) Ћосић обухвата догађаје с краја рата па до краја шездесетих година прошлог вијека, док је другим романом обухватио период од краја рата па све до деведесетих година двадесетог вијека. Искористивши тако постављену композицију, он је о неким догађајима приповиједао у оба своја романа. Приповиједајући у више махова о истим догађајима, писац то чини из различитих перспектива. У том преплету прича, испрличаних из различитих тачака гледишта Ћосићевих приповједача, назире се пишчева основна замисао да пружи истину о једном времену које је нагрђено идеологијом просијану кроз сито самог писца, његових двојника и антипода. Као крајњи исход овог, за Ћосића, неуобичајеног начина приповиједања, добили смо потпунију слику збивања једног времена. А истина о том времену је трагична, сурова, поражавајућа. У овим романима Добрица Ћосић је проговорио о стварима о којима је можда само непуну деценију прије њиховог настанка било незамисливо говорити. Није потребно истицати да би један сличан подухват у то вријеме повукао са собом озбиљне посљедице по оног ко се усуди да на сличан начин опише владавину комунизма у послјератној Југославији.

Дакле, у ова два романа, која затварају тематски и временски круг Ћосићевог романескног свијета, писац је дотакао многе теме које су носиле префикс табуа. Њиховим изласком

¹²⁰ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 37.

скинута је гвоздена завјеса са једног вријемења које ће се први пут показати без украса, хвалоспјева, носталгије, али и без мржње и осветничког жара.

Главни јунак првог дијела романа је Иван Катић, трагични настављач некада моћне породице, чији се статус послијезавршетка рата промијенио. За његов лик, који ће представљати окосницу радње у првом дијелу романа, Ћосић се одлучио не само због тога што он долази из породице из које потичу пишчеви ранији јунаци већ и због јунаковог карактера и његовог непомирљивог става да о лажима савремене епохе не треба ћутати, као што ни злочинцима не треба опростити злочин ако га чине свјесно, из идеолошких побуда. Он је по Ћосићевом схватању типичан представник тог логорског човјека код нас. То је личност једне епохе у којој се преплићу: *национална чистота једног младића из великог отаџбинског рата, затим снага идеје у класном монолиту (ми нисмо ништа, бићемо све), па затим снага сјајне трагичне свести о достојанству унутарње слободе (грешник), па идеје о страховитим силама времена које, претворивши све у борбу за освајање и одржање власти, у ствари, своди, снижава човека на једнодимензионално и опасно биће, опасне, а у суштини узалудне, животне борбе.*¹²¹

Његова судбина даће печат читавој причи о корјенима једне породице, чије су жилице почеле да се суше, одумиру. Оно што послије овог јунака остане, осим презимена, неће имати ништа заједничко са Аћимовим Катићима. Његовим одласком у Венецију, из Србије одлази посљедњи представник правих, генетских преровских Катића, јунак који је писцу још једном послужио као водич кроз једно вријеме. У наративу који је упутио својој сестри Милени садржана је прича о Голом отоку, која је касније допуњена јунаковим исповијестима у *Тамној свесци*. Његова прича је жалопојка мученика, плач грешника, вапај праведника, који је прошао различите фазе мучења у логорима, оживотвореним визијама адског мучилишта. Пакао кроз који је јунак прошао налик је оном Дантеовом. И он је имао своје кругове кроз које је невољно пролазио, гадећи се својих злотвора и сапатника, који се временом све више поистовјећују да би на крају постали једно.

Иван Катић је трагичан лик, налик јунацима античких трагедија. Трагично у његовом лику није само прометејска нада и Прометејева судбина већ и сизифовски напор да се изнова

¹²¹ Мирослав Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића, Задужбина „Петар Кочић”, Бања Лука–Београд, 2001, стр. 183.*

истраје у бесмислу времена у којем живи. Како бисмо иначе схватили толике године, 19, чини ми се, које је расуо по разноврсним логорима (Нађмеђер, Матхаузен, Голи оток)?! Сизифов камен Иван Катић није гурао само на Голом отоку. Вјечито гурање тог камена симболично осликава судбину и живот овог Ћосићевог јунака, његово бесциљно путовање од једног рата до другог, од логора до затвора и поновног повратка у логор. Слобода, које се никада није одрекао и чије је чари осјећао у ријетким тренуцима, односно паузама између силних робија, постаје то пишево далеко сунце које на Голом отоку добија другачију симболику.

Иван Катић је лик који је, поред свега широког образовања које је стекао и несумњивог талента и склоности ка научноистраживачком раду, остао само интелектуалац који је много обећавао, професор универзитета који је револуционарну дјелатност претпоставио знању, које му је некада било идеал. Он је замишљен као лик који ће осјетити све зло и сву патњу једне епохе, као логораш који ће у свом путовању морати да проживи највеће муке и преживи најопакија мучилишта свог времена. *Он је сензибилан, али интегрална личност, који је своју духовну и интелектуалну радозналост, и емотивне преокупације посветио томе да упозна тајну живота и разријеши његову енигму.*¹²² Претјерана склоност ка размишљању и његова окренутост књигама јунаков је начин одбране од насртаја свих спољних фактора који би, да могу, растурили и ту посљедњу тврђаву људскости. Из његове перспективе читалац ће једно вријеме гледати на епоху комунистичке владавине. Кроз његов доживљај биће нам дата голооточка прича, једна од најмрачнијих епизода Титове владавине. Оштро опсервиране и пластично исказане, слике голооточког страдања нижу се једна за другом појачавајући интезитет нашег доживљаја. Пратећи судбину Ивана Катића, читалац ће осјетити тежину удараца голооточких ревидираца, полицијска понижења и угашену наду у љубав као последњи лијек. Однос партије према Ивану Катићу у ствари је однос према читавом сталежу из којег овај јунак долази, а то је српско грађанство или српска грађанска класа. Тај сталеж, који је на удару нове власти, односно бољи дио тог друштвеног слоја, оличава Вукашин Катић са својом дјецом. У овом роману говори се о уништењу управо тог бољег дијела грађанског

¹²² Радован Ђукић, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1996, стр. 783.

слоја у Србији, пошто се онај гори дио, оличен у аморалном трговцу и лихвару Најдану Тошићу, склонио на сигурно. Судбина Ивана Катића директна је посљедица обрачуна владајуће идеологије са мислећим, просвијећеним људима, који су самосталне личности, личности које о било ком питању имају сопствени суд, за разлику од већине која несамостално, уз помоћ партије, доноси закључке. Његова судбина симболичан је приказ судбине грађанског сталеза, који се први нашао на удару нове большевичке власти. У даљем читању овог Ћосићевог романа, а ради бољег разумијевања судбине и улоге овог лика, не треба губити из вида чињеницу да је Иван Катић оличење грађанског, интелектуалног слоја.

Пошто је у два минула рата остао без мајке Олге и оца Вукашина, два највећа ослоња, Иван је препуштен бризи своје сестре, која покушава да му у старости буде оно што су му у младости били родитељи.

Свршетак рата и излазак из логора, односно повратак кући не доноси крај његовим мукама. Вративши се из њемачког логора Матхаузен у Београд, он се суочио са окрутношћу нове власти. Ново вријеме није наклоњено људима као што је он. Но, знајући како функционише партијски систем, од кога је отпао прије почетка рата, бољу добродошлицу није ни очекивао. Нови партијски критеријуми подразумевали су беспоговорну послушност и одобравање. То је услов и цијена опстанка. Јасно је формулисано начело: *ко није с нама, он је против нас*.

У таквој свакодневици требало је живјети, опстајати, а то подразумијева и имати своје мишљење, свој став, начин живота. Човјек који не прави компромисе у таквом амбијенту може само да ћути или да иде на робију. Иван Катић није издржао у ћутању.

У овом роману писац ће искористити овог јунака као свједока нове стварности шаљући га на она мјеста у којима се она најбоље рефлектује.

На самом крају рата, а на почетку романа, у кућу породице Катић усељава се штаб комунистичке партије, у којем се налази и писац Добрица Ћосић, што је добра прилика за њихов поновни сусрет из кога ће се изродити опора прича о времену власти и зла, односно о времену зле власти и подјармљених, покорних људи.

Јунак ће и у том систему ићи својом утабаном стазом непристајања на злочињење и ћутање у име њега. Дакле, Иван Катић ће се опет наћи на оној другој, опозитној страни од власти, која постепено затеже обруч око мислећих људи тога времена.

За разлику од ранијих романа у којима се писац стидљиво појављивао играјући епизодну улогу у сопсвеном дјелу, Ћосић сада силази у књижевни свијет и сусреће се са својим јунацима, с тим што овога пута писац-јунак неће имати епизодну улогу. Можда се том својом појавом међу јунацима свог дјела, како истиче Драгољуб Стојадиновић, Ћосић залаже за демократизацију умјетности или га просто привлачи могућност да самог себе стави у искушење и види колико је у *праву кад се ломата џомбавим, чупавим путевима историје*.¹²³

Незадовољан улогом посматрача, функцијом спољашњег генератора радње, односно контролора судбине својих јунака, Ћосић се одлучује да и сам закорачи у фиктивни свијет романа. Жеља да се укључи у догађаје, да са својим јунацима подијели животну збиљу и судбину натјерала је писца да се упусти у свијет који је створио. Тиме је сам наратив добио на документарности, али и изгубио на естетској вриједности. Овај Ћосићев поступак за Предрага Палавестру представља новину у стварању новог романа, која је дјелимично остварена у *Времену зла*. Само присуство аутора међу својим јунацима, по Палавестриној оцјени, израз је пишчевог настојања да покаже да се и у стварном животу настављају и понављају готово све теме које су у роману означене као водеће идеје српског идентитета.¹²⁴ Пишчево присуство у сопственом наративу овај роман чини увјерљивијим.

За разлику од хришћанске представе по којој Бог у лику богочовјека, младенца, силази у свијет који је створио за седам дана не би ли људима пружио нову наду, показао излаз, Ћосић се у свијет који је стварао много дуже спушта да би осјетио јачину људске злобе коју је сам наслутио и да своје јунаке испрати из таквог свијета. Светлана Стипчевић ту метаморфозу аутора у јунака приповједача, односно његову унутрашњу ријеч, правда пишчевом намјером да читаоца постави „унутра“, на само мјесто гдје се налази аутор.¹²⁵ С друге стране, силаском у свијет сопственог романа писац ће себи обезбиједити равноправан статус са својим јунацима приповједачима. У том додиру са јунацима и прилици да расправља са њима, Д. Недељковић види особености Ћосићевог романескног

¹²³ Драгољуб Стојадиновић, *О последњем Ћосићевом роману Време власти и око њега*, *Mons Aurelis*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2008, стр. 158.

¹²⁴ П. Палавестра, *Српска сага и бољшевички мит*, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 122.

¹²⁵ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 423.

поступка. Он истиче да је Ћосић, служећи се тим полифонијским поступком, извео биланс бурне повијести двадесетог столећа, чији је исход страшан и у највишој мјери трагичан.¹²⁶ Ћосић ће од првог сусрета са својим јунаком изградити необичан однос из кога ће се изродити несвакидашња прича о времену владавине комунистичке идеологије, односно о почецима њене владавине. Тај први сусрет са јунаком за кога је имао највише слуха није нимало пријатан. Више је налик сусрету између неког локалног пјесника и човјека који је у његовом сатиричном тексту или пјесми препознао себе, своје мане које су, утростручене, извргнуте подсмјеху. Сусрет између њих двојице не обећава добру причу, чак ни поновно виђење. Такав утисак се стиче послјењиховог првог виђења у ослобођеном Београду, у који јунак долази ослобођен из њемачког радног логора Матхаузен. И писац је ослобођен брига пошто је идеја за коју се борио дочекала своје остварење. Сви су слободни, а све слуги на неслободу. Сусрет између њих двојице намеће се као пресудан за пишчеву даљу приповијест о новом, послератном периоду. Овај догађај писац ће искористити да изврши подјелу улога, те ће тако неке догађаје сам исприповиједати, док ће о неким другим догађајима читаоце обавјештавати Иван Катић. Онамо гдје престаје пишчево приповиједање о свакодневици, која подразумијева и његове сусрете са преровским Катићима, почиње Иванова прича о свакодневици логораша, оној у логору, и оној која ће га пратити по изласку из њега.

¹²⁶ Д. Недељковић, *Роман о старењу*, у *Летопис матице српске*, Нови Сад, 2007, стр. 1099.

Однос приповиједање–приповједач

*Композиција романа 'Време власти' умјетнички је кохерентна, а мотивски биполарна, са јако израженим категоријама добра и зла, који се током читаве приче непрестано смјењују.*¹²⁷ У овом роману уочавамо такође присуство неколико приповједача, а међу њима и самог аутора.

У првом дијелу романа сусрећемо се са различитим приповједачима, од којих издвајамо три типа.

Први је свезнајући приповједач који не припада свијету књижевноумјетничког дјела, дакле онај који није конкретизован као фиктивна особа, односно екстрадијегетички наратор. Приповједач може бити и ауторски субјект који је конкретизован као особа која је дио романескног свијета, а трећи је сам јунак-приповједач, односно фиктивна особа која припада свијету романа. Други и трећи тип приповједача убрајамо у категорију коју је Женет означио појмом хомодијегетичке наратије, односно наратије јунака који припада свијету самог дјела.

Иако смо издвојили три типа приповједача у овом роману, треба истаћи да се у њему јавља и четврти приповједач. Први је свезнајући приповједач који не припада свијету књижевног дјела, док другог видимо као једног од ликова (Писац Преровац) који на себе преузима посао око сређивања својих рукописа и рукописа јунака. Посљедња два приповједача (Иван и Душан Катић) су литерарни јунаци који припадају свијету романа, и заједно их сврставамо у трећи тип приповједача.

¹²⁷ Радован Ђукић, *Тосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1996, стр.788.

Први описани тип приповједача јавља се у два поглавља о смрти главних јунака Ивана и Милене. Угао свезнајућег приповједача, како примјећује М. Петровић, присутан је у поглављу у коме се говори о Миленином посљедњем боравку у Прерову и самоубиству, а затим и у поглављу које говори о Ивановом боравку у Венецији и његовој смрти у том граду. Овај угао приповиједања дјелатан је и у поглављу у коме Иван својој сестри прича о утопијском остварењу сатанине државе на јадранским острвима Голи оток и Свети Гргур.¹²⁸

Сам приповједач, као један од ликова романа, главни је јунак у два поглавља: у седмом, када објелодањује очево писмо о страдању српског народа, и када пише *Истине*, оштру критику власти, њене тираније, која је створила логоре какав је онај на Голом отоку.¹²⁹ Десето поглавље такође потписује приповједач, који се припрема за одлазак у Венецију и сусрет са некадашњом париском пријатељицом.

Лик Писца Преровца представља неуобичајен начин пишчевог директног учешћа, односно мијешања у књижевни свијет својих јунака. Његово присуство у овом роману можемо пратити од тренутка када, дошавши у ослобођени Београд, ступа у кућу Вукашина Катића и одласка на Голи оток па све до смрти Ивана и Милене. Силаском у свијет сопственог романа Ћосић је, по сопственом свједочењу, намјеравао да оствари давнашњу замисао о интегралном роману. У том смислу, други дио овог романа требало би да представља корак више у остварењу ове пишчеве замисли. Ћосићево увођење себе као наратора-протагонисте у *Времену власти*, по ријечима Светлане Стипчевић, представља својеврсни раскид са литерарним конвенцијама које подразумијевају прећутно прихваћено увјерење да је испричана прича затворен простор, јасно одвојен од стварног свијета.¹³⁰

Лик писца Преровца је главна спона међу ликовима која их трајно повезује, стуб романескне приче око кога се окупљају остали јунаци. Ћосић чак локализује тренутак када је одлучио да пређе ту границу имагинарног, фиктивног и постане активни учесник, односно јунак свог романа.

¹²⁸ М. Петровић, *Фрагменти о Добрици*, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 153.

¹²⁹ Исто, 153.

¹³⁰ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 425.

Одлучио сам да то буде моја прва ноћ у ослобођеном Београду, којом и започиње моје време власти, у коме ћу живети мање у стварности, а више у свету својих романа, храњен и брањен њима. (Време власти I, стр. 7)

Госић самог себе увлачи у причу, истиче Жорж Нива у предговору француском издању овог романа, као што вероватно још то ниједан писац није учинио: јер се ту не ради о алегоријском присуству, као доброточинитеља у средњовековној слици.¹³¹

Он је тај који узрокује збивања и настоји да их усмјерава. У овом роману лик писца је средишња тачка око које се одмотава временски ток приповиједања.

Приповиједање у роману *Време власти I* одвија се кроз укрштање прича трију приповједача, док у неким поглављима имамо динамично смјењивање позиција двају ауторских субјеката: једног, који је изван свијета романа и другог, који као фиктивна особа припада том свијету.

Најважнија, средишна епизода овог романа биће прича о Голом отоку. У овој причи јунак-приповједач и писац јунак укрстиће своја виђења овог логора. И тамо ће се поново сусрести писац и његово друго ја, односно његов јунак, прави логорски човјек, логораш. Дакле, Иван је тај лик кроз чије ћемо, до пред крај романа, сломљене наочари, углавном гледати на послеријатну владавину комунизма у Југославији. Овог јунака писац ће провести кроз најмрачнија и најзлокобнија мјеста која у себи носе обресе фантастичног, бајковитог свијета, да би га на крају наградио надом, односно илузијом да је немогуће ипак могуће. Та нада у љубав у ствари је посљедњи јунаков круг пакла, који ће га, кад остане и без ње, натјерати да скочи под точкове воза.

Роман *Време власти II* прати судбину партизанског команданта Душана Катића, типичног представника комунистичке идеологије, од момента кад је дошао на власт, преко његовог политичког пада, па до времена његове смрти. И у овом роману писац се појављује у улози наратора. Оставши без Ивана и Милене, он је покушао да нам приближи животну причу још једног Катића, који, осим презимена, са њима нема много сличности.

У другом дијелу овог романа (*Време власти II*) писац ће промијенити перспективу, тј. омогућити другој страни да и она да свој суд о резултатима своје владавине. Тај други

¹³¹ Жорж Нива, *Велика комунистичка исповест, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ђосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 138.

угао посматрања на комунистичку владавину припашће Душану Катићу, једном од главних јунака романа *Деобе*. Душанова прича, лишена пишчевих и читачевих симпатија, даће другачији тон Ћосићевој причи. Он представља ону страну човјека која је инфицирана снажном потребом за влашћу. Управо то симболизује читав поредак који је предмет пишчеве оштре критике. Познатом латинском изреком *Audiat et altera pars* могло би се објаснити његово појављивање као једног од наратора у другом дијелу овог романа. И сам писац се, увођењем овог наратора, држао начела према којем ниједној особи, у овом случају идеологији, не треба судити без праведног саслушања. Присутством Душана Катића осуђиваној идеологији дата је могућност да одговори на критике те нам његова прича, у појединим моментима, дјелује као, правно речено, завршна ријеч одбране. Захваљујући овом јунаку Ћосић ће се приближити недодирљивом јунаку, доживотном предсједнику Јосипу Брозу. Душан Катић ће нам прповиједати о стварима које није могао знати приповједач првог дијела романа, те би његове приче у реалном животу добиле епитет ексклузивних. У сваком случају, оне су занимљиво штиво о једном времену. И другом дијелу романа имамо готово идентичан начин приповиједања као у првом. Угао свезнајућег приповједача присутан је на самом почетку романа, у поглављу насловљеном *Почетак краја*. Наиме, на почетку, у првих неколико реченица доминира позиција писца, свезнајућег приповједача који није дио романескног свијета. Тај угао посматрања убрзо бива замијењен позицијом приповједача, односно ауторског субјекта који је конкретизован као фиктивни јунак дјела. Његова перспектива биће присутна у првој, другој и трећој глави у којој нам Преровац, писац, говори о животу јунака кроз чију ћемо перцепцију одсад, у наредним поглављима, посматрати догађаје, односно у средишњем дијелу романа, који је замишљен као аутобиографска прича под насловом *Хроника наше власти или Како смо постали оно што јесмо*. Угао свезнајућег приповједача који припада аутору као фиктивном јунаку дјела поново срећемо на самом крају романа у поглављу *Крај се догодио*, које је у ствари епилог читаве приче. Завршетак, односно последњих неколико страница овог романа приписујемо јунаку приповједачу.

Овај други дио романа писан је у првом лицу. Међутим, овдје имамо постојање два прва лица: једно је Пишчево, а друго Душана Катића, аутора *Хронике наше власти или Како смо постали оно што јесмо*. Та два лица често су у сукобу, што писцу даје могућност представљања двије различите струје једне идеологије, оштро подијељење око питања

оправданости злочина у име неког вишег добра. Д. Недељковић истиче и треће лице, а то је глас савјести приповједача Душана Катића, глас из дубине, његовог професора Ставре Павловића, који га благовремено упозорава на опасности које га вребају.¹³²

Дакле, и у првом и у другом дијелу романа јављају се по три приповједача: један свезнајући, други – онај који руководи нарацијом, а то је Писац Преровца, и по један јунак наратор (у првом дијелу романа то је Иван Катић, а у другом дијелу романа наратор је Душан Катић).

Укључивање писца у имагинарни свијет својих јунака покреће питање о аутобиографском у роману. Елементе аутобиографског у Ћосићевим дјелима налазимо још у *Деобама*, гдје се писац, како наводи Св. Стипчевић, у уводном дијелу, у аутобиографски интонираном тексту, обраћа читаоцу говорећи му о својим мукама писања и присјећања на ратни период, који је желио да заборави, о својим стрепњама може ли бити објективан судија о партизанима и четницима, с којима се гледао преко нишана...¹³³ У том смислу *Време власти I и II* не доносе ништа ново.

Новина коју ова два посљедња романа доносе у односу на ранија Ћосићева дјела није у чину пишчевог силаска у свијет свог романа, већ, како истиче Св. Стипчевић, његово приповиједање из перспективе себе као јунака међу својим јунацима. Дакле, од *Деоба* примјетно је Ћосићево напуштање улоге романсијера као „привилеговане личности“, свевидећег наратора који истовремено одлучује о судбинама својих јунака попут демијурга.¹³⁴ Од овог романа он ће се све више опредељивати за модерну концепцију романсијера као „ситуиране“ личности, односно јунака међу својим јунацима.

Свезнајући приповједач непримјетно се трансформише у писца Преровца, који постаје ауторова „унутрашња ријеч“. Овакав метод омогућава јунацима да и они заузму свој став о писцу. Св. Стипчевић у свом раду открива један занимљив детаљ који се тиче пишчеве комуникације са својим ликовима. Интересантно је то, истиче она, да у комуникацији са ликовима аутор инсистира на њиховом негативном ставу кад је ријеч о његовом књижевном дару. Тако ће, осим Милене, која кроз осјећање сестринске блискости

¹³² Драган Недељковић, *Роман о старењу*, Летопис матице српске, Нови Сад, 2007, стр. 1099.

¹³³ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 419.

¹³⁴ *Исто*, стр. 420.

посматра Пишчево дјело, остали јунаци изражавати негативно мишљење. Он ће за њих бити „пискарало“, „модернист“, „ситни грађански мистификатор“, „плагијатор Фокнера“. Ни Иван Катић неће бити одушевљен његовим романима којима замјера углађеност стила и тенденциозност у психолошкој анализи па закључује: *Тај Преровац није неки умјетник.*¹³⁵

У једном роману имаћемо причу логораша, страдалника, а у другом причу дворанина, властољубивог министра. Први ће махом причати о својим логорским данима и логорашима, а други о својој каријери и Титу. Празнину између те двије приче испуниће пишчево приповиједање о свакодневним догађајима.

Писац је главна копча између два свијета, једног обичног, испуњеног патњом и страдањем, и другог, необичног, испуњеног привидним задовољствима и горчином због њиховог нестанка. Познанство и повремени сусрети са ликовима приповједачима аутору отвара могућност повезивања њихове двије приче. На неким мјестима укрстиће се њихова гледишта, што је довољно да роман буде схваћен као комбинација њихове три приче којима писац, дакле онај четврти, свезнајући приповједач који је изван и изнад свог романескног свијета, покушава да склопи коначан мозаик једне епохе.

Саопштавање о неком догађају из више углова, а то је био пишчев манир у овом роману, одаје утисак свеобухватности, коначног сазнања, доласка до истине, која је непобитна. Приповиједање о истим догађајима из различитих перспектива доводи до усложњавања сижера. Немали је број примјера да о истим догађајима приповиједају различити ликови и, према свом нахођењу, придају им мање или више пажње. Тако су приче о голооточком логору писац и његов јунак-приповједач из првог дијела романа посветили доста пажње, за разлику од човјека власти, приповједача Душана Катића, који се том тематиком није много бавио.

За разлику од њега, политичара, министра, Иван Катић, логораш, голооточки јунак, који је прошао своју голготу на том острву, сјећа се сваке појединости, ријечи, геста, ударца... Његова прича о острву пакла, у ствари, прави је доживљај Голог отока. Сваки пишчев покушај њеног освјежавања, нпр. увођењем у причу Францускиње Катрин, Иванове париске пријатељице, завршава се јунаковим све дубљим посртањем.

¹³⁵ Исто, стр. 423.

Епизода са Катрин, урађена по угледу на приповјетку Томаса Мана *Смрт у Венецији*, симболично наговјештава исход првог дијела романа. Својим одласком у Венецију јунак хита последњем животном поразу, који се окончао скоком или падом под воз, попут познате Толстојеве јунакиње. Одлазећи у Венецију, како истиче Јован Делић, овај Ћосићев јунак, кога писац пореди са јунаком романа *Коцкар*, Фјодора Достојевског, спреман је да стави посљедњи грош на непоуздану и варљиву карту љубави према странкињи коју деценијама није видио нити срео. То је, наставља даље Делић, повод за суморне закључке о људској природи, о томе гдје је човјек „најтањи”.¹³⁶ Овим, рекли бисмо, мелодрамским завршетком приче о трагичном животу и судбини Ивана Катића стављена је тачка на причу о правим Катићима.

Слика Голог отока коју је дао Иван Катић животна је, испуњена крицима, јауцима, издајама себе и других, мукама људи које су други издали и грижом савјести оних који су издали друге.

Писац ће свој боравак на Голом отоку искористити да афирмише своју позицију објективног посматрача. Његова приповијест о голооточкој голготи само је увод приче њеног правог јунака, страдалника, идеолошког јеретика и отпадника Ивана Катића.

Овој причи Душан Катић неће посветити много пажње. Логично. Душан Катић је јунак са Брионских острва, која су од голооточког острва удаљена милионима свјетлосних година. Он ће о Резолуцији ИБ-а и Голом отоку приповиједати кроз сопствени доживљај сукоба са Стаљином. Његова сјећања на тај сукоб су реакције високих партијских функционера и њихов страх од евентуалног напада Црвене армије на Југославију.

Искуство овог јунака писац ће искористити кад се поведе прича о стварима које би могао испричати само неко ко је био на његовом положају. Наиме, за разлику од Ивана, вјечитог робијаша, који је погодан да исприча причу о посљедицама владавине комунизма, Душан Катић је ту да би саопштио неке истине, које би могле бити означене као узроци такве владавине. Држећи се начела реалности, што подразумијева да њему као писцу и бившем партијском функционеру који није досегао највиши степен власти одређене информације

¹³⁶ Јован Делић, *Сажимање епохе у роману Време власти Добрице Ћосића*, Српска проза данас, Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело“ у Гацку, 19. и 20. септембар 1997, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Планета 1998, стр. 34.

никада не би биле доступне, он је на сам извор информација послао свог јунака, заслужног партизанског команданта из *Деоба* Душана Катића. Међутим, Душан Катић, иако рођени Преровац, није човјек из народа, већ политичар који је сврху свог живота видио у што дужем опстанку и останку у Титовој близини, која обећава кандидатуру за будућег владара.

Његово приповиједање одаје позицију човјека који се није много занимао за судбину обичних људи. Њему је тешко да приповиједа о догађајима са објективне тачке гледишта, јер је он човјек који по природи свог посла нема много додира са људском свакодневицом. Његови додири са реалношћу врло су ријетки и остварују се махом при сусрету са бунтовним сином и разочараним оцем. Пошто је отјерао сина из куће, као што је Адам њега истјерао из свог, преровског дворишта, јунак-приповједач је остао без те једине нити која га је везивала за нешто што називамо реалност. Ти његови додири са стварношћу још су једино биле свечаности организоване поводом јубилеја неких битака, гдје би се обавезно сретао са понеким својим борцем или сељанином који би га својим изношеним одијелом или причом подсјетили на биједан живот, дакле на оно што га је у младости натјерало да се бори за револуцију. И њих је због оваквих сцена и могуће сумње у своје комунистичко поштење престао да посјећује. Зато је његов нагли повратак међу обичне људе морао бити суров, пропраћен ударцима и псовкама.

Обичној животној стварности приповједач *Хронике наше власти* вратиће се после је сопственог политичког пада, узрокованог баналним смијехом, чији разлог наратор одбија да открије у свом рукопису. Кад сазнамо разлог јунаковог пада, открићемо потпуни бесмисао борбе да се што дуже остане на власти. Умјесто моћног, утицајног министра, будућег вође, ми ћемо открити дворанина, слугу, који је у покушају да понизи свог вођу успио да понизи себе, лишавајући се јединог задовољства коме је све подредио, а то је бити владар, усрећитељ као Броз, чију смрт је са скривеним нестрпљењем очекивао. Дакле, причу о времену после Другог свјетског рата Добрица Тосић је испричао узимајући у обзир три различите друштвене позиције. Једна је умјетникова, ангажована, обузета питањем смисла постојања утопијских идеологија, ако се оне претварају у тираније. Друга страна је мислећа, просвијећена, која је обавезно утамничена у неком казамату, а њено оличење је дугогодишњи логораш Иван Катић, док трећа перспектива припада човјеку који влада и да би владао бива тиранин другима.

Истина тог човјека власти, чије је отелотворење сам Душан Катић, саопштава се тек на крају, послје његовог срозавања и носи са собом као усуд накнадну памет, која би требало неког да опомене. Његова *Хроника наше власти* права је слика савременог политичара, човјека који послје силаска са неке значајне функције покушава и даље да буде у центру пажње. Он својој новој, оскудној свакодневици покушава да врати привидан смисао.

Дакле, цјелокупну слику догађаја писац је представио сједињујући у себи основне тежње савременог човјека, а то су: владати, слободно изражавати своју мисао и јавно критиковати онога који влада. Како оне не иду заједно, разликује се и судбина њихових носилаца. Упоредимо ли забиљешке логораша и властодршца, доћи ћемо до закључка да су обојица казали истину, с тим што она једног ослобађа, а другог оптужује.

Преровски завичај једина је веза између три приповједача у овом роману. Сва тројица су три различита свијета.

Писац је бивши комуниста, који се полако удаљава од својих идеала. Ипак, он још увијек није дефинитивно прекинуо са својом комунистичком прошлошћу, али је на добром путу да то учини. У њему креће да ровари црв сумње и он почиње критички да сагледава све што се око њега догађа, увиђајући постепено да се нова власт поистовјећује са оном коју је смијенила и да у многим стварима постаје гора. Податак да је писац себе увео у књижевни свијет који је створио, постајући један од ликова, наговјештава да се Добрица Ћосић, и као писац и као свједок, учесник у описаним догађајима, храбро суочио са идеолошким и етичким проблемима комунистичке владавине, о којима је и сам дуго времена ћутао. Његова улога приповједача постепено се претвара у функцију посматрача који уочава неправду, именује кривце, дефинише кривицу, али ништа не чини да би се супротставио злу о коме приповиједа. Истина, он помаже јунаку водећи рачуна да му то не нашкоди. Некад је та помоћ невелика, као у случају пишевог посредовања приликом продаје јунакове библиотеке, а некад је изнад очекивања самог писца помагача, на примјер приликом обезбјеђивања пасоша јунаку.

Писац као ауторски приповједач који не припада представљеној стварности, односно субјект који је изван књижевног дјела стоји насупрот идеологији попут својих јунака. Он је, умјесто да настави ход утабаном стазом револуције, која се по његовом мишљењу претворила у контрареволуцију, постао противник режима и његовог неприкосновеног

вође. Та чињеница одредила је и судбину његових приповједача, који ће свједочити о времену различитих забрана, цензура, страхова и робијања.

Поставља се питање је ли писац овим романом остварио своју основну замисао, а она је била трагање за истином, коју је требало уздићи из сурове свакодневице у којој се она загубила.

Временска дистанца и промијењена политичка клима дале су му добре предуслове да напише роман који ће на прави начин расвијетлити послератни период.

Добрица Ћосић се на крају, или при крају свог романијерског стваралаштва враћа „својој” епоси попут својих наратора Ивана и Душана Катића. Између њихових прича које роману дају динамику израња дух епохе, посљедње у низу коју ће писац својим дјелом оживјети.

Владавина комунизма

На романе *Време власти I и II*, који ће као тему узети период владавине комунизма, чији се аутор неће либити да проговори о злочинима и злочинцима те идеологије, дуго се чекало. У романима који говоре о овом периоду владавине комунизма који су се појављивали осамдесетих и деведесетих година писци су се више усредсређивали на поједине периоде и догађаје (на примјер времену Информбироа). За разлику од већине њих, Ћосић је у своја два романа (*Време власти I и II*) покушао да да цјелокупну слику владавине комунизма па је зато прича о Информбироу и Голом отоку само један, мањи дио, пишневог мозаика једне епохе.

У настојању да освијетли период Информбироа и голооточког логора, Ћосић ће се ослонити на неке претходне романе који говоре о времену Информбироа и логорима који су настали као директна посљедица те резолуције. Из тих романа преузеће Ћосић многе мотиве, као на примјер: суровост голооточке свакодневице, нечовјечан, понижавајући однос иследника, полиције и ревидираца према логорашима, хапшење и мучење ибеоваца, злоупотреба положаја свих структура система у односу према логорашима, почевши од политичара, преко управника и иследника па све до ревидираца, изнуђивање признања, пролазак кроз шпалир, бесмислен рад (Сизифов посао) итд.

Иако је овакав начин приказивања голооточке стварности у великој мјери схематизован, он је ипак био најпогоднији за писца који хоће да разобличи неке негативне појаве везане за Информбиро и образложи критику владајуће идеологије, односно да разори постојећу идеолошко-политичку слику стварности.

Дакле, Ћосић је узео образац из ранијих дјела у којима је слична тематика већ обрађивана, рачунајући на своју способност да исту причу уобличи на нешто другачији начин.

Треба узети у обзир и пишневу популарност као додатни мотив читаоцу да се посвети читању његове приче о голооточким логорашима и њиховим целатима. Сазнање да је и сам Добрица Ћосић као високи функционер партије боравио на Голом отоку како би видео

и чуо истину о њему могло је још више да заинтригира читаоца који је имао у рукама слично штиво.

Од Добрице Ћосића, познатог савременог писца, који је у почетку био следбеник комунистичке идеологије, да би послепостао њен опонент, очекивала се коначна истина, поготову што је он имао, поред несумњивог књижевног дара, добра обавештења, што поткрепљује сазнање да је у вријеме неких догађаја (на примјер, Резолуција Информбироа) био висока партијска и политичка личност. Аутобиографски контекст пратиће ова два романа, посебно овај други, без обзира на пишчево свједочанство о покушају да напише роман свога доба, односно интегрални роман, свеобухватну књижевну творевину која не обухвата само исприповиједану имагинарну слику изграђену посредством маште већ и проткану реалношћу која се нашла у подлози имагинарног свијета, преузета самим аутором. Интегралним романом поништава се граница између књижевности и стварности, између умјетности и живота, јунака неког романа и његовог творца. О настојањима да напише такав роман Ћосић оставља свједочанство у интервјуу датом В. Калезићу.¹³⁷

Своју позицију високог партијског функционера он је искористио на прави начин, транспонујући сопствено животно и политичко искуство у искуство и животну причу својих књижевних јунака. Тако Душан Катић у својим мемоарским списима саопштава и нека Ћосићева искуства, судове о појединим високим личностима КПЈ. Шта је у свему томе документарно, а шта умјетничко, шта је Ћосићев лични доживљај, а шта јунаков, није толико ни битно. У споју стварности и фикције, реалног и имагинарног за Ћосића је било битно да на површину извуче праву слику епохе, да васкрсне дух времена које је постало историја.

Причу о „својој епоси“ требало је везати за јунака који је прошао сва њена мучилишта, али и за оног који је уживао у њеним благодатима. Иван Катић, логораш и робијаш у свакој власти, послеперехабилитације на интервенцију његовог рођака Душана, једног од наратора овог романа, почиње да ради на факултету. Међутим, неспреман да направи компромис и прећути прогон неподобних професора, остаје без посла. На његовој истини

¹³⁷ В. Калезић, *Разговор са Добрицом Ћосићем, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 179.

Ћосић је изградио читаву причу свог романа *Време власти I*. Његова судбина најбољи је приказ послератне комунистичке епохе. Судбина Ивана Катића оправдаће пишчеву основну замисао начина на који би било најбоље приказати титоистичку власт. Прича о Ивану Катићу почиње по његовом повратку из Матхаузена. Послијеповратка из поменутог логора, слиједи краткотрајно затишје, испуњено његовим покушајима да се прилагоди новом друштвеном поретку, али и одустајање од тог бесмисленог циља да се буде човјек међу онима који убијају вјеру у човјека као слободно биће. Замишљен као логорски херој, он ће, умјесто писца, оставити свједочанство о савременим логорима, казаматима на којима је провео добар дио свог живота. У једном од тих логора (Голи оток) борао је и сам Добрица Ћосић. Тај свој стварни боравак на голооточком острву писац је искористио као алиби за сопствени суд о логору који је направљен по узору на стаљинистичке и хитлеровске логоре.

Душан Катић, главни приповједач другог дијела овог романа, човјек је власти. Увјерен да ради за народ, да му мијења судбину набоље, он не примјећује колико се у ствари удаљио од народа. Његова породица највише трпи због његовог страсног бављења политиком. Себи је задао прилично захтјеван задатак, а то је освајање апсолутне власти и мијењање њених механизма. Пошто ништа од тога није остварио, а био је на домак циља, одлучује се на последњи подухват који би донекле вратио смисао његовом обесмишљеном животу. Тај подухват састоји се у покушају да својом *Хроником наше власти* рекапитулира сопствени живот и тако остави свједочанство о личностима из Титовог најближег окружења, коме је и сам припадао.

Три приче јунака овог романа стопиће се у јединствено свједочанство о епоси Титове владавине.

У овако компонованом роману пишчево свједочанство протеже се до средине деведесетих година, па ћемо успут наићи на добро позната имена из тог времена као што су Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Милован Ћилас, Слободан Милошевић...

У свом последњем роману Ћосић је обухватио све значајније историјске догађаје који припадају времену комунистичке владавине: од Резолувије ИБ-а, преко Ћиласове политичке ликвидације, студентских протеста 1968, Ранковићевог пада, па све до смрти „највећег сина југословенских народа“. О тим догађајима писац нам пружа своју истину, покушавајући да је доведе у склад са истином логораша и оних на власти, односно творца

тих логора. Вагајући између њихове двије истине, оне коју свједочи Иван Катић и оне коју намјерава да каже Душан Катић, писац даје своју истину, која је много блискија причи логораша Ивана Катића. Душанова прича је прича политичара који, након пада, покушава да врати смисао свом монотоним животу. Она има мемоарско-дневнички карактер. Своје приповиједање о времену послје Другог свјетског рата, односно владавини комунизма Ћосић ће почети својим уласком у тек ослобођени Београд, у који ступа усхићен све извјеснијом побједом и заједно са осталом, претежно младом партизанском војском која је са фронта похрлила у Београд. Та војска, која у Вукашиновој кући оснива партизански штаб, *носила је у себи, поред изворно патриотских, и многе друге, ниже, примордијалне мотиве. Ширећи се, експанзивно, као жива вода, дотле обуздаваним, али присутним енергијама, она није само истицала своје право да 'живи неживљено време' борбе и сваковрсних лишавања у тој борби; победници су се одмах почели осећати победнички, да је све њихово: туђе куће, вртови, слике у кућама, путеви до вртова и имања; младе девојке и жене на улицама.*¹³⁸

Нимало случајно, писац се са својим штабом уселио у кућу Вукашина Катића. Кућа у коју долази штаб партизанске војске некада је била уточиште опозиционе, антивладине политике у којој је до краја свог живота истрајавао вјечити опозиционар Вукашин Катић. Слободна мисао и демократија која је била идеал његове политике, и симболично, постаје заточеник нове власти која је освојила простор који је дуго одолијевао свим предратним властима.

У кућу у којој се одавно настанио Монтењ, Сократ и остали не мање вриједни мудраци, филозофи, писци, долазе партизански официри, борци, несвјесни да залазе у мрачан и хладан ходник испуњен мирисом књига као задахом, који онима који су неспремни да се препусте том изненадном изазову изазива осјећај гађења.

У такав амбијент, заједно са осталим припадницима партизанског штаба, долази и сам писац и постаје медијатор између градског, грађанског и сеоског, сељачког, односно европског и преровског менталитета. Оно што Вукашин, као рођени преровац није могао помирити у себи, писац, односно његов фикционални двојник Преровац, успио је да учини. Нашавши праву мјеру између онога што човјек постаје својим рођењем и онога

¹³⁸ Мирослав Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина „Петар Кочић”, Бања Лука–Београд, 2001, стр. 181.

што жели да постигне својим образовањем, Ћосић је, последијевише покушаја да се цијеђењем суве дреновине увјери у сопствену снагу пред одлучујући мегдан, одлучио да се ухвати у коштац са злим дусима епохе коју слободно може назвати својом.

Улазак у Катићеву кућу преломни је тренутак за даљи ток Ћосићеве приче о послератној епоси и симболично представља пишчев раскид са идеолошким начином размишљања. Наиме, прије уласка у дом Вукашина Катића и сиједања у његову фотељу, писац је био убијеђени комуниста, револуционар који је на прагу да види побједу идеје за коју се борио. У собу преровско-париског интелектуалца весело улази један други Преровац, узбуђен и осокољен већ извјесном ратном побједом. Још под утицајем кола и веселја које је приређено на Славији, он се заваљује у „огромну црну фотељу“ у којој се може љепше спавати него у кревету. Сиједајући у њу, млади партизан постаје свјестан величине извојеване побједи и примамљивости стечене власти, чији је симбол ова фотеља. У младом ратнику, сељачком сину ненавикнутом на удобност, одиграва се права драма сукоба између партизанског аскетизма и уживања које доноси власт. На једној страни је уживање, осјећај коме се треба препустити последијенеколико година пасјег живота за вријеме рата, а с друге стране је помисао на сиротињу која је страдала у рату и још увијек страда у миру трпећи велику биједу због оних „горе“, на власти.

Експроприсаћу ову фотељу! Али шта ће на то рећи мој пратилац Миша, курир Станко, Ратка, куварица у Комитету, шта ће о мени мислити моји Преровци, кад ми дођу у посету? Сељаци, радници, српска сиротиња, немају ни за столице, седе на трonoшцима, клупама, пањевима, а ја у црној кожној фотељи! Зар ћу ја живети у оваквој господској кући, у салонима застртим дебелим теписима, а сеоска сиротиња у страћарама са земљаним подовима? (Време власти I, стр. 11).

Писац Преровац разрешава ове дилеме, намјеран да се одрекне удобности које му пружа буржујска вила. Међутим, већ сјутрадан као одговор на његов морализам стижу инструкције из партије о раскиду са изворним идејама о једнакости као превазиђеној партизанској фамилијарности у виду циркуларне препоруке вишим партијским функционерима да се прилагоде новим правилима понашања на основу којих се стичу одређене привилегије по степену доприноса побједи народноослободилачке војске. Они за које је процијењено да су дали виши допринос (ратни команданти, комесари...) стичу виша права од обичних људи, бораца, који остају на ранијем, нижем ступњу. Борба против

партизанске уравниловке, постаје први задатак нове власти. Једнакост, ријеч која је јасно детерминисала комунистички покрет за вријеме рата, прва се нашла на удару његових вођа, који су за себе тражили исти повлашћен статус какав су уживале перјанице збаченог режима.

Чим смо доручковали, ми, чланови Комитета, позвани смо на састанак у салон на спрату, да се договоримо о наредним задацима. Секретар је стого захтевао раскид са дотадашњом партизанском фамилијарношћу и налагао успостављање хијерархије у дужностима и дисциплину: треба да се зна шта је ко међу нама. Ми стварамо нову власт и нову државу и у њима морају да постоје ред и поредак. Власт без ауторитета није револуционарна власт. Обрачун са партизанском уравниловком један је од наших најпречих задатака. Брзо смо међусобно расподелили спаваће собе и канцеларије, одлучили да организујемо посебну кухињу за Комитет и да одвојимо курире и пратиоце; ми, чланови Комитета, одедоваћемо у трпезарији, курири и пратиоци у кухињи. (Време власти I, стр. 12).

Нова власт готово да се није ни конституисала, а већ се одриче идеја које су кумовале њеном доласку. Догађа се раскид са револуцијом и нагли прелазак на буржујски начин схватања сталешких односа.

Успостављање ауторитета нове власти над народом постаје примаран задатак новог партијског руководства. Идеја једнакости била је добар изговор за неупућене, лаковјерне. Човјек се поново окренуо себи, сопственом интересу, олако заборављајући општи интерес, заједничко добро. Људска природа однијела је побједу над идеалима, а њено несавршенство над савршенством свијета. Наступило је вријеме мира у коме ће ратне заслуге и послушност бити мјерило успјеха у миру.

О свему томе саопштава нам писац Преровац, јунак који је волшебно промијенио угао посматрања на нову послератну власт.

Шта се то промијенило у пицшевој свијести па је од заговорника комунистичких идеја постао критичар комунистичке власти? Са становишта самог писца претходно питање боље би звучало ако га преформулишемо и поставимо на овај начин: Шта се то промијенило у самој Комунистичкој партији па се, умјесто једнакости и правде, коју је обећавала, у земљи у којој је коначно освојила власт, зацарила неједнакост и неправда?

Да ли је свака идеологија подложна вирусу људске похлепе, жеље за влашћу? Који су књижевни, а који стварни разлози ове промјене? Стварне разлоге пишевог заокрета у приказивању нове власти треба тражити у његовом разочарању новом стварношћу која се јунаку указује кроз низ негативних појава као што су корупција, протекција, тиранија. Добрица Ћосић, незадовољан начином владавине нове комунистичке власти, пребацује јој одвајање од народа, расипање револуционарних заслуга на уживања и лагодан живот по реквирираним вилама и луксузним љетовалиштима, одрицање од првобитне скромности која се претворила у грамзивост и удвориштво, опсједнутост идејом што дужег опстанка на власти, која је поистовјећена са уживањем, изобиљем, луксузом.

С друге стране, промјена пишеве перспективе посматрања на своју идеологију мотивисана је додиром са оностраним свијетом.

Тај сусрет два свијета, оног ранијег и овог садашњег, представља јунаково сиједање у фотелју Вукашина Катића, некадашњег опозиционара, око којег наратор гради илузију стварног постојања.

Дакле, та ноћ проведена у фотелји европеизираниог интелектуалца, као у причама са израженим елементима фантастике, оставиће посљедице по будућег политичара.

Те прве ноћи у ослобођеном Београду у младом партизанском борцу убијен је политичар, а рођен писац.

Сам писац касније локализује временски тренутак кад је одлучио да престане слиједити историјске и пође за књижевним токовима.

Послијеноћи проведене у фотелји преровског високошколца и интелектуалца, комуниста пред којим је извјесно успјешна политичка каријера, нагризен сумњом почиње другачије да размишља. У освит слободе за коју се борио почиње пишев идеолошки лом. Он се постепено освешћује увиђајући да се идеологија која га је одвела у партизане, у рат, да би га на крају довела до Београда, почела деформисати. Увидјевши да власт није онаква за какву се борио, писац почиње да сумња у оправданост толиких жртава за ту власт.

Он је прошао трновит пут од политичара, идеолога и тумача нове стварности, до романијера, творца паралелних свјетова, имагинарних јунака, којима се све више окруживао. О томе у овој књизи налазимо свједочанство.

Започео сам мучно трагање за новом надом... Тражио сам је у књигама из библиотеке Вукашина Катића, у којима су је они најумнији оставили, али, то сам лако схватио, само

за оне изузетне. Заноћивао сам и освајива у великим романима- руском, француском, енглеском, и у њима откривао ону другу, имагинарну реалност људског битисања; сазнавао сам да постоји смисленији, узбудљивији људски свет од стварног у коме сам... Та моћ и потреба да се измишљају људи и догађаји, моћ замисљања људске судбине и приповедање о њима, постајала ми је нова мука и нова радост. Тако је започело моје узмицање од стварности и њених циљева и успињање ка неком унутарњем циљу и смислу, у свет маште. Поверовао сам да је људски живот прича; да оно што не стане у причу и није био живот. Уместо да учествујем у стварању историје свог народа, што ми дотад био циљ, одлучио сам се за стварање романа свога доба. Роман је постао мој смисао и идеал. Роман сам схватио као стварање своје судбине. (Време власти I, стр. 29).

Дакле у овом кратком одломку сублимиране су ауторове недоумице и размишљања која су га довела до одлуке да одбаци политичку каријеру и окрене се од реалног свијета ка оном имагинарном, исто тако рискантном као онај од кога се дистанцирао. Одлазак из јавног, односно политичког живота не значи и останак, односно опстанак у једном идеалном свијету фикције, који је аутономан у односу на овај први. Напротив, стварање литерарног свијета за Ћосића могло је да значи и невољу у виду неке конкретне мјере коју је власт у сваком тренутку могла примијенити према непослушном писцу. Не би био ни први ни последњи писац који је у сукобу са влашћу, која је предмет његове критике, извукао дебљи крај.

Одласком на Голи оток, по свједочењу самог Ћосића, писац је ставио главу у торбу. Његов стварни одлазак на то мјесто требало би да нас занима једино у контексту касније приче у роману о ауторовом одласку у овај логор и његовом сусрету са тројицом логораша.

Пишчев одлазак на Голи оток у роману мотивасан је јаком жељом да се укључи у догађаје, да са својим имагинарним јунаком приповједачем подијели животну збиљу и осјети патњу логорског човјека.

Дакле, од те прве ноћи проведене у слободном Београду писац непримјетно и несвјесно мијења своја убјеђења да би их на крају у потпуности супротставио владајућој идеологији. Сазнање да је кућа у којој борави, у ствари, кућа његовог земљака Вукашина Катића, пробудило је у писцу нову знатижељу. У њему се већ тада јавила она књижевна језа која подилази писца при сусрету са нечим што може бити тема његовог романа.

Послије прве преспаване ноћи за радним столом Вукашина Катића, писац ће нам дати прве слике партизанске власти које су далеко од оних идеализованих које срећемо у роману *Далеко је сунце*.

Већ на самом почетку романа партизани, који заједно са писцем долазе у кућу, приказани су као узурпатори туђе имовине, према којој се односе немарно, уништавајући је. У Вукашиновој кући догодио се тај сусрет два свијета, оличена у два слоја, једног грађанског, издајничког, који нестаје и другог сеоског, немарног, некултивисаног који надлази и који ће временом постајати налик овом првом, којег су се ужасавали.

....ваши курири газе каљавим цокулама по персијским теписима. Ратка вреле лончиће с кафом спушта на политиране сточиће; твоји другови просипају кафу и тресу цигарете где стигну; канабе у Ивановој соби прогорело на неколико места. Само да видиш ону дивну комоду у Милениној соби, где се сместила ваша другарица Мара. Теби смем да кажем. Спустила девојка врелу пеглу на таблу од ружиног дрвета, па се политир потклобучио, срце ме заболело кад сам то видеља. Онај ваш главни у Ивановој соби јео бурек на његовом писаћем столу. А трпезаријски сто сте потпуно упропастили. Онај твој друг Црни крца орахе на наслонима фотеља... Ни Немци за три године нису толико оштетили ствари као ви за петнаестак дана. (Време власти I, стр.15).

Стварни власници куће, породица Катић од којих је, до Ивановог повратка, присутна само Милена, смјештени су у помоћној згради заједно са својим дојучерашњим слугама. Овдје долазимо до животног апсурда да господари (у овом случају Иван и Милена) постају слуге, и симболично су смјештени у простор намијењен слугама, док бивше слуге постају нови господари.

У таквим околностима догодио се први послератни сусрет писца и његовог јунака Ивана, који је управо пристигао из концентрационог логора Маутхаузен.

Од тог сусрета писац ће се све више повлачити у сјенку и своју улогу приповједача препуштати свом јунаку Ивану Катићу, коме дугујемо сликовиту представу комунистичке владавине.

Иван, корјенима везан за Прерово, село свог оца и деде, и писац који том селу дугује своје књижевно име изградиће специфичан однос, какав ћемо ријетко срести у неком књижевном дјелу. Из тог необичног односа потећи ће прича о једном времену зла и патње, које ће само себи придодати атрибут срећног.

Прича о судбини Ивана Катића у ствари је прича о судбини интелектуалца неспремног да прећути или да пристане на нешто што се коси са његовим моралним начелима. Он је доказ да нова власт не трпи критику, макар она била и безазлена. Његова судбина, коју је одредила једна реченица изговорена у породичном кругу, доказ је полицијског друштва које је створено послеријерата. Супротставити се таквом систему јесте храброст, али и апсурд. Овај јунак у себи је сјединио ова два појма, постајући трагикомичан лик у драми коју режира политички вођа, који је касније понио епитет великог обмањивача.

Због свог положаја жртве у новонасталом друштву његове ријечи, дјела, имаће већи значај, изразитију симболику.

За разлику од другог дијела овог романа, у коме је јасно оцртана граница између грађе коју потписује сам аутор као јунак свог романа и оне, у самом средишту романа, коју писац приписује свом јунаку, у првом дијелу романа њихове перспективе нијесу нужно различите. О многим проблемима, појавама ова два јунака наратора имаће сличне ставове тако да можемо тврдити да је у овом случају лик у великој мјери одредио свог творца. Од самог почетка романа уочљива је деформација идеологије која пропагира једнакост, правду, слободу. Наиме, једнакост је замијењена неједнакошћу пред новом влашћу, која се недуго по доласку на власт почела одвајати од народа. Јаз који је настао између појединаца на власти и народа огледао се у различитом начину облачења (квалитетна гардероба је подијељена високим функционерима), јеловнику (одвојена кухиња за чланове Комитета и обичне службенике...), коришћењу скувих аутомобила који су одавали реалну слику партијске хијерархије.

Виле одбјеглих буржуја постале су мјесто становања нових комунистичких кадрова. Једна од таквих вила постала је дом породици Душана Катића. Владајућа класа постаје елита, коју народ више не среће на улицама и која је села и шуме из рата замијенила луксузним канцеларијама и кућама.

Прави узрок тог наглог економско-социјалног разлаза између оних који су освојили власт и обичног народа лежи у људској природи, која је, како наводи приповједач и главни протагонист романа *Време власти II* Душан Катић, побиједила његову власт.

У сазнање да је свака власт подложна људској природи, односно несавршенству, повјеровао је и сам писац, уз приговор свом јунаку како је могао да повјерује да и његову власт неће побиједити иста (људска) природа. Сам писац је, истиче Милан Радуловић,

посумњао у постреволуционарну стварност, у духовну снагу, морал и искреност својих сабораца, па чак и у саму човјекову природу.¹³⁹

Ослањајући се на пишево виђење „своје епохе”, читалац постаје свједок мегаломанског апетита једне власти, која, да би се прехранила, одржала, жртвује толико људских живота, који су сатрвени по разноразним мучилиштима, затворима, логорима. Постајемо свјedoци погубности једне идеје по читав један народ, који вјековима опстаје и одупире се великима.

Комунистички идеали, једина права вјера човјекова, не остварују се онако како је писац замишљао. *Комунистички идеали су, веровао је, једина човекова нада и утеха, нова и једина права вера, али ти идеали се не остварују онако како је замишљао. И узнемирен и меланхоличан, и депримиран и интелектуално радознао и бодар, Ћосић је трагао за одговором на питање зашто је то тако. Можда у човјеку постоји нека дубока напраслина, неки грех или грешка у души које га чине недостојним високог позвања које му одређује и намјењује нова вјера.*¹⁴⁰

Црвена буржоазија најбољи је израз који осликава новостворену елиту и њену помодарску провинцијалистичку тежњу да скупим одијевањем, луксузним аутомобилима и скоројевићевским манирима изрази своју величину.

Титова Југославија у *Времену власти* описана је као недемократска држава, настала на темељима лажних обећања, изневјерених нада првих и правих комуниста да ће попут Мојсија угледати Обећану земљу правде и једнакости. Замишљена као утопијска држава, Титова Југославија претворила се у своју супротност.

Њеним стварањем престала је да постоји једна монархија чији је краљ остао да живи у егзилу због забране власти комунистичке Југославије да се врати у земљу. Разлог такве забране била је његова наводна издаја и сарадња са окупатором.

Свргнутог краља замијенио је други, комунистички монарх који је суверено владао социјалистичким краљевством све до своје смрти, зналачки се повијајући за источним или западним вјетровима.

¹³⁹ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 47.

¹⁴⁰ Исто, стр. 47.

Да је правда замијењена неправдом доказ је судбина партизанских бораца који нијесу дочекали правду за коју су се у рату, раме уз раме, борили са онима који су их касније, у миру, заборавили. Они су остали на селу, постали обични радници, или незадовољници, чија су једина веза са партизанским вођама била обиљежавања годишница појединих битака. И на тим скуповима неједнакост и неправда толико су очигледни да онеспокојавају и оне који су уласком у власт обезбиједили себи миран живот, лишен свакодневних трзавица, немаштине, глади...

Да је слобода замијењена тиранијом доказују примјери јунака који испаштају због свог опредељења. Неки су били изложени бојкоту, неки су остајали без посла, док су неки своје антипартијске ставове плаћали вишегодишњим робијама у затворима или логорима.

Судбина оних који се током рата нијесу нашли на партизанској страни била је крајње неизвјесна. Њихова имовина је реквирирана и дата на располагање новим властима. У куће предратних богаташа уселили су се високи функционери, министри нове власти. Уколико њихови власници нијесу, заједно са окупатором, напустили земљу, њима је на коришћење дат неки, у односу на обичне људе, неупоредиво скромнији смјештај.

Судбину предратног грађанства, лишеног свих права, подијелила је породица Вукашина Катића. Иако нијесу били сарадници окупатора, па стога нијесу морали бјежати пред комунистима, они су од стране нове власти претрпјели доста понижења. На однос нове власти према њима утицало је наводно троцкистичко дјеловање Богдана Драговића, који је, како ће се касније испоставити, проглашен за троцкисту по директиви недодирљивог политичког вође. Ту појединост сазнаје његов син Владимир, који постаје политички емигрант, разочаран Титовим избором за доживотног предсједника, који је јунак протумачио као поновни повратак монархије.

Описујући даље деформације комунистичке идеологије долазимо до приче о расколу између југословенске и совјетске власти. О самом расколу писац нам саопштава из различитих перспектива. Прво, о томе сазнајемо од самог писца који се за тај догађај занима због судбине свог јунака Ивана.

Слика сукоба са Стаљином дата је из два различита угла. Једна перспектива припада логорашима, чији је живот постао пакао због, како ће се касније испоставити, идеолошке грешке, док друга припада човјеку власти, који на тај догађај гледа као на нешто обично, привремено и не толико трагично. У његовој причи дочарана је атмосфера страха од

евентуалног напада моћног СССР-а која лебди над члановим најужег руководства Комунистичке партије. Већина њих сагласна је у ставу да даље треба наставити сам, без Стаљиновог покровитељства, окрећући се Западу, као новом политичком и економском уточишту.

Осјећај неповјерења и страха из кабинета руководиоца постепено се пренио у народ, који се силом прилика морао сврстати уз Титову струју. Ту атмосферу страха осјећамо не само у голооточким робијашницама, већ и у министарским кабинетима у тренутку док се Титови министри опредељују између двојице комунистичких владара. Сliku тог периода употпунићемо интересантним савјетом који Коча Поповић даје Душану Катићу говорећи му да ћути, јер је дошло вријеме кад разборити треба да ћуте или да робијају, а зли ће да владају.

У овом роману Ћосић наставља свој велики пројекат започет у трилогији *Време зла*.

Описујући идеологију која га је опчинила у младости, он је у овом роману суочава са стварношћу желећи да види шта је узрок тог трагичног несклада између њих. Писац жели да сагледа токове којим су отицали последњи остаци чисте идеологије у тренутку када се она претворила у власт. Сударајући идеологију са реалношћу показао је начин како се она деформисала и постала опредмећење људске несавршености, рачун за поткусуривање ратних заслуга. Рат око власти у који се претворила постепено прераста у рат за одржавање на власти, а остварење идеала који су били покретачи рата постало је само празна ријеч, фраза, односно изговор за све погрешне одлуке. Контрареволуција, термин који се на неколико мјеста употребљава у роману, стручан је назив за деформацију комунистичке идеологије која се огледала у све израженијим злоупотребама ратних заслуга, односно богаћењу појединаца који су присвојили власт на рачун обичних људи који остају на ступњу обесправљене масе.

Дакле, у роману је приказан нераван пут којим је ишла утопијска идеологија српских комуниста постепено се претварајући у ругобну садашњост.

Првих година након рата народ је чврстом руком, која је неријетко подразумијевала и употребу сурових средстава репресије, вођен у „свијетлу будућност“, чија је свјетлост, како је вријеме пролазило, све више гаснула. Ратни идеали полако су се гасили у миру, а занос послије ратне побједи лагано се претварао у разочарење новом стварношћу. Власт се свим силама трудила да створи привид срећне садашњице, док народ није осјећао неки

велики бољитак. Причом о Титу покушава се створити мит по систему „хлеба и игара“ који ће бити замјена за сиромаштво, тиранију, неиспуњена обећања.

На све начине власт покушава да одржи привид напретка, демократије, слободе. Међутим, стварност је демантовала теорију. На силу створена, слика идеализоване садашњице југословенских народа распршила се као мехур сапунице. Томе је морао доћи крај. И крај се догодио, баш као у последњем поглављу овог романа.

Људи из врха власти упорно су окретали главу од стварности која је другачија у односу на ону коју су они дочаравали празним фразама, кријући се иза својих комунистичких увјерења. Лажно забринуте за очување тековина борбе, они желе да сачувају сопствене позиције које нуде многе повољности.

Онима који су уочавали проблеме и покушали да их изнесу, понуде решење, пријетила је сурова казна. Њихов покушај да се суоче са проблемима бива проглашен за јерес, а зна се начин опхођења према јеретицима. Било је и оних других, који су видјели и прећутали, лишавајући себе упуштања у унапријед изгубљен рат.

Југославија о којој Добрица Ћосић свједочи својим последњим романима (*Време власти I* и *Време власти II*) није држава једнакости и правде, држава слободних људи, какву је слутио у раним романима *Далеко је сунце* и *Деобе*.

Титова Југославија постала је земља логора, утамничених и подјармљених људи, цензурисаних идеја. Од идеологије која је обећавала остварење срећне будућности, остали су само неостварене или неоствариве жеље.

Нема побуна против режима, које су иначе склоне српском националном бићу. Срби су приказани као народ који се нашао у зачараном кругу, хипнотисани култом вође туђинца, кога можда нијесу вољели, али су му се својски додворавали.

*Овим романом Ћосић је осветљавао суштину, корјене и последице револуционарних преврата инспирисаних и руковођених утопијом.*¹⁴¹ Као следбеник ове идеологије и револуционар схватио је да је комунизам као идеја неостварив, да је људско друштво неспособно да на њој изгради савршен свијет, лишен човјекове несавршености. Овај

¹⁴¹ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 60.

роман сведочи да није направљен чак ни неуспио покушај стварања таквог свијета. Све се svelo само на празна обећања.

Схватајући да су револуционарни идеали олако потрошени у дневнополитичке сврхе, писац доводи у питање телеолошки смисао револуције. Борба за власт била је њена идеја водиља. Ослобођење земље од непријатеља, борба за демократију, грађанска права били су само узроци још једне велике заблуде српског народа, који је, као у Домановићевој сатири, кренуо да тумара по свијету у потрази за бољим животом слиједећи слијепог вођу, и бескрајно вјерујући његовој мудрости.

Све ово дало је повода Добрици Ћосићу да напише роман са темом о феномену власти, њеном утицају на човјека, који је немоћан пред институцијом коју је сам створио. Његов роман је расправа о актуелним идеолошким питањима, трагичном нескладу између револуционарне социјалистичке теорије и праксе. Читав роман *Време власти I и II* у форми расправе бави се суштинским питањима која прожимају све догађаје у дјелу. Једно од најзначајнијих питања јесте да ли у оваквом космичком поретку све може бити дозвољено (чак и убиство или боравак у логорима мучилиштима без праве кривице). Овим романом показује се како се филозофија деградира у идеологију, како се оно што омогућује развој постепено претвара у оков развоја, како апостоли идеологије постају злочинци.¹⁴²

Постајући јунак свог романа, писац, савременик епохе коју описује, себи поставља тежак задатак да читаоцу предочи трагичну величину заблуде звану вјера у човјека. Његов човјек је човјек који влада и, да би владао, чини насиље над оним другим човјеком, који пати. Златне средине нема, нити ће је бити. Онај који живи тихо, тихо и умире. Памте се само злочинци и њихове жртве, њихове кривице и патње. Оне су вјечне.

По некој чудној логици у његовим романима помјерен је однос кривице и казне: што је кривица мања, већа је казна и обрнуто. Често се говори и о кривици без кривице као најтежем гријеху.

Шта од таквог система да очекује човјек као духовно биће са најосновнијим моралним принципима (на примјер, неко ко се придржава барем пет божјих заповјести)?!

¹⁴² Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, серија: Српски језик и књижевност, Ниш, 1993–1994, стр. 82.

Судбина човјека новог доба који је крупним корацима загазио у „срећну будућност“ је, или да буде тиранин који ће себе замишљати као спаситеља, или да трпи тиранију. Буде ли хтио да буде нешто треће, на примјер противник тираније, завршиће у неком логору, или, у бољем случају, биће предмет „бриге“ народне власти.

Такву епоху Ћосић је васкрсавао својим романима о времену власти, извлачећи из ње сав муљ политичких сплетки и игара судбинама непокорних људи. Тој епоси писац ће враћати дугове и својим дневничким забиљешкама, нецензурисаним истинама. Но пишчева истина, проткана снажном имагинацијом, која је свој пут до нас пронашла кроз ова два романа оставља јачи утисак од оне мемоарске, која је можда убједљивија.

Романом о периоду послератне, односно Титове, Југославије Добрица Ћосић завршава свој мозаик националне прошлости, фреску једне епохе и људи у њој, остављајући за собом своје ликове, симболе успона и падова сељачке Србије, истрошене, изгореле у ватри историје која догоријева око послењих живих свједока њеног трагичног пира на овим просторима. У тој истој ватри, заједно са његовим ликовима, догоријевају и све борбе вођене за власт и због власти, као вјечном узроку сукоба међу људима. Остаје једино зло, које је непролазно, вјечно, и добро, чије се сјеме вјечито убија људском руком, и које ће, попут корова, искористити и најмању пукотину у стијени да избије на површину.

Прича о добру и злу, човјеку и нечовјеку, логорашу и батинашу, банди и грешнику надживјеће своје вријеме као што је и сам писац надживио своје јунаке.

Голи оток као хронотоп патње

Прича о Голом отоку је прича о људима, о њиховој злој и доброј страни. Редослед категорија добра и зла у претходној реченици намјерно је изокренут као најава приче у којој ће добра бити сасвим мало, а зла толико да се то добро неће ни осјетити.

Причом о голооточком логору и логорашима, Ћосић потврђује своју истинску посвећеност трагању за корјенима и мотивима зла у човјеку, а посебно у човјеку из његовог народа.

Кроз ту супротстављеност идеја добра и зла које је ипак доминантно, писац овог романа гледа на епоху о којој треба изрећи суд. Истина ће, у то је писац сигуран, бити најбоља пресуда тој епоси.

А да ли ће та истина побиједити зло, коме Ћосић тражи и налази корјене у човјековој природи? Бавити се људима и њиховим судбинама у својим дјелима значи и бавити се њиховим злом, кога треба именовати и жигосати, да се не би још више ширило, ако га већ не може сузбити.

*Ћосићев јунак у злу види нужно, биолошко средство самоодржања. Ако служи самоодржању, зло онда можда није лишено човјечног смисла и вриједности.*¹⁴³ Чинећи зло да би преживио, човјек то ради несвјесно, нагонски, јер је његова превасходна дужност одржавање живота. Зло, значи, није само у човјеку, него и у свијету којим је људска егзистенција „многоструко условљена“. Самим нагоном да егзистира у таквом свијету човјек потврђује своју спремност да учини или отрпи зло. *Ако као природно биће и твори и трпи зло у животу, човек није крив јер зло не извире из личности него увире у њу из света у којем мора да опстане.*¹⁴⁴

Писац голооточких исповијести свјестан је чињенице да књижевност не може да умањи зло нашег свијета, али може да упуту читаоца и покаже му мјеста на којима оно обитава и људе који га, инфичирани њиме, сију на све стране. У том смислу његову причу о Голом

¹⁴³ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига – Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, стр. 202.

¹⁴⁴ *Исто*, 204. стр.

отоку треба схватити као последњи камен бачен у правцу грешника скривених иза зидина историје, очекујући њен коначан суд.

Слика каменог предјела окруженог морем и сунцем, испуњеног људима, који у шпалирима дочекују нове робијаше први је доживљај овог острва. Каснија прича, коју преузима јунак-робијаш још више појачава доживљај несреће и патње чији свједоци постајемо и ми, који се послјешестдесет година враћамо на мјесто прометејске патње и сизифовског рада.

Причу о тајанственом острву у Јадранском мору писац је повјерио Ивану Катићу, коме је то трећи боравак у логору. Пошто је искусио логорске муке, осјетио посљедице, за очекивати је било да ће му вријеме проведено тамо лакше и брже протећи него већини других логораша, који се до тада нијесу налазили у сличној ситуацији. Међутим јунак-приповједач био је на све спреман, осим на оно што га је тамо сачекало.

Пишчева слика голооточког мучилишта, помало нестварна, са елементима фантастике, подсјећа на легенде и предања о адским предјелима. Тешко је било дати праву слику логора о коме је толико нестварних прича испричано да је о њему створен мит, савремена легенда о прогнаним људима и њиховим гониоцима.

Добрица Ћосић се суочио са проблемом истинитог приказа логора чији бивши затвореници још увијек живе и причају другима или на разним заједничким сусретима препричавају своје муке на том острву. Сваки од њих имао је своју причу, различит доживљај острва. С друге стране, о Голом отоку је написано доста романа који су изашли давно прије *Времена власти I*. Требало је написати другачију причу о истој теми, а исте поступке другачије мотивисати и поново задобити читаочеву пажњу.

Поред јасне критике владајуће идеологије приказивањем начина њеног обрачуна са неистомишљеницима, стаљинистима и догматицима, на раније романи о Голом отоку подсјећа и неколико, сада већ, општих мјеста у причи о голооточком страдању. Ту се прије свих мисли на нека, раније наведена мјеста као што су: суровост голооточке свакодневице, нечовјечан, понижавајући однос иследника, полиције и ревидираца према логорашима, хапшење и мучење ибеоваца, злоупотреба положаја свих структура система у односу према логорашима, изнуђивање признања, пролазак кроз шпалир, бесмислен рад (Сизифов посао) итд.

Дакле, требало је написати причу која ће бити најближа оној истинитој, у којој ће се пронаћи сви голооточки прометеји, сизифи, иследници и руководиоци. У својој одлуци да се не поведе само за причом оних који су боравили у овом логору, знајући да такве приче знају да буду врло непоуздане, писац се ослонио на своје раније искуство стечено приликом писања романа *Време смрти*.¹⁴⁵

Зато је Ћосић од самог почетка имао јасан план: послјемног година ћутања казати своју истину о злочину и злочинцима, испричати другима своје заблуде које су у ствари заблуде читавог једног народа, описати владаре поретка зла у које се претворила једна идеологија. Велика превара коју писац у роману именује као контрареволуција дјело је Великог Обмањивача, који је и главни лик другог дијела овог романа (*Време власти II*).

У роману *Време власти I* Ћосић је дао слику логора који је био другачији од осталих логора у којима је робијао његов јунак-приповједач Иван Катић. Осмишљен да затворенику убије душу, овај логор представља напредак у односу на Хитлерове и Стаљинове робијашнице. Да је то заиста тако потврђује нам и пишчев опис јунака послјеповратка из Матхаузена и опис истог јунака по повратку са Голог отока. Из ова два примјера слиједи закључак да је суровост голооточке свакодневице много израженија у односу на патње људи у озлоглашеном нацистичком ратном логору Матхаузен.

У роману *Време власти I* овако је описан долазак Ивана Катића из њемачког логора Матхаузен и његов улазак у некадашњу собу свог оца, која је сада канцеларија његовог преровског комшије, службеника Комунистичке партије, писца.

Једног јутра послјенемачке капитулације, крајем маја, из жустре галаме у предсобљу, не куцајући на врата, уђе у моју канцеларију погурен костур са наочарима, у неком оделу ни цивилном ни војничком, са врећом на леђима. (Време власти I, стр. 23).

Поредећи овог јунака послјеробије у Матхаузену и оне на Голом отоку, Р. Ђукић истиче да је Иван Катић по повратку из Матхаузена, иако исцрпљен, намучен, „погурен костур“ како га писац назива, још увијек цјеловита, интегрална личност.¹⁴⁶

¹⁴⁵ „Док сам проучавао историјску грађу за роман *Време смрти*, иако су били живи многи учесници српског рата 1914–1918, најмање сам користио њихова сведочења. Брзо сам увидео да су они о свом рату имали своју причу. Она је памћењем и маштом, односно непамћењем и одсуством маште, толико редукована и лична да само по нечем, не најважнијем, представља сведочанство и документ о човеку и рату...“, *Писмо уреднику*, стр. 32.

¹⁴⁶ Радован Ђукић, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, *Стварање — часопис за књижевност и културу*, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1996, стр. 783.

Као антитезу овоме доживљавамо јунаков други повратак са робије у овом роману. То је Иванов долазак кући из голооточког логора.

Милена стоји наспред собе и брише сузе: наочари су му привезани зарђалом жицом, и без једног стакла, има ожиљак на лицу, сасвим је оћелавио, спечен и смршао, погуренији но што је био, откинут му је доњи део ушне шкољке. Тукли га, тукли. Дрхти згранута његовим изгледом. (Време власти I, стр. 60).

Ако је Иванов изглед последије првог повратка из њемачког логора и даље одавао утисак пристожности, последијеовог другог повратка читалац ће тај утисак занемарити. Он више није она цјеловита, интегрална личност коју помиње Р. Ђукић, ни духовно ни физички. То је човјек измијењене свијести и физиономије, отрован и изрован споља и изнутра.¹⁴⁷

А шта се то десило јунаку овог првог дијела Ћосићевог романа *Време власти*?

Иван Катић је и прије доласка на Голи оток био сумњичен, оптуживан, понижаван од партије коју је фанатично слиједио у почетку. Послиједоласка комунистичке партије на власт, њен однос према њему није се промијенио. Он је и даље био оптуживан за све, могуће и немогуће. Називан је троцкистом, иако није био члан партије, нити читао Троцког, који, узгред буди речено, у Југославији није ни превођен.¹⁴⁸ Пошто је студирао у Паризу, то је по Ђукићевом мишљењу било сасвим довољно да, по партијској логици, буде проглашена за агента француске обавештајне службе. Да би га прогласили за агента њемачке специјалне полиције Гестапоа, довољан је био његов боравак у Матхаузену.¹⁴⁹ Како је од ове силне мјешавине разноразних непријатељских агентура овом јунаку придодата улога руског агента? Поставља се питање како је могуће да се некоме ко је оптуживан и прогођен као Стаљинов противник пришије епитет његовог присталице. На све ово долази једноставно партијско објашњење – да га Руси уцјењују доказима о његовој издаји у Гестапоу.

Са умјетничког становишта, наставља даље Р. Ђукић, овакво слагање немогућих конструкција (чињеница) може се проблематизовати, али стварност је недвосмислено указивала на постојање овакве логике.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Исто, стр. 783.

¹⁴⁸ Исто, стр. 784.

¹⁴⁹ Исто, стр. 784.

¹⁵⁰ Исто, стр. 784.

Прича о јунаковој кривици отвара питање тираније власти, која на апсурду темељи свој правни поредак. Ако је јунакова кривица стварна и као таква кажњива, онда нам његове судије и целати дјелују као нестварни, имагинарни представници мрачних сила. Дакле, дешава се нешто што се из данашње перспективе тешко може замислити, а то је дугогодишња робија као последица изговорене реченице, која нема чак ни увредљиво значење.

Бесмисленост јунакове кривице огледа се у трагикомичном начину на који је исценирана. Наиме, јунак се пред својом сестром изјаснио о сукобу између Тита и Стаљина истичући да је он у суштини догматски и да може трајати сто година, чак и после Титове смрти. Та његова реченица је, наивношћу његове сестре и њене пријатељице, дошла тамо гдје треба, односно гдје не треба- код Удбиног официра Мишка Пуба. Даљом разрадом ове јунакове мисли дошло се до закључка да Иван Катић Тита третира као догматика. Довољно за неколико година робије на Голем отоку.

Причом о Голем отоку Добрица Ћосић је желио да каже своју истину о том злогласном логору. Други писци којима је као и Ћосићу у средишту пажње био овај логор покушавали су да саопште истину о Резолуцији ИБ-а и Голем отоку, а затим су постављали питање кривотворења истине и одговорности људи који су ту истину свјесно злоупотребљавали. За разлику од њих Ћосић се пита да ли објективна истина о овом логору уопште постоји, свјестан да постоје они који ће оспоравати другу страну приче, претпостављајући јој своју истину. Питање је да ли та истина којој, по неком урођеном инстинкту тежимо, доноси људима добро или зло. Ако доноси добро, онда је треба казати и њоме усрећити друге. Међутим, шта ако она доноси зло, као што то писац напомиње на једном мјесту у роману? Да ли је и тада треба саопштити? Ако она доноси зло, онда је треба прећутати, а то значи ослободити одговорности владајућу партијску елиту, која је чинила злодјела о којима је писац ипак намјеран да проговори. На једном мјесту он каже: *Од истинољубља нема опакије врлине. Њом се нехотице чини зло; њом се и убија. (Време власти I, стр. 59).*

Иако је, причајући истину, отјерао своју сестру у смрт, јунак долази до закључка да он припада посебној категорији људи (а то су понижени) која има право на ту последњу одбрану пред својом нагрђеном свијешћу и савјешћу.

Цијена те истине мјери се животима оних који су неспремни да је прихвате. Зато се јунак, још једном се колебајући да ли да је каже, пита: *Имам ли ја право на истину? Истина је убила Милену. Да сам истину прикрио лажју или ћутањем, Милена не би отишла у Прерово. Можда ћу голооточким истинама убити још неког.* (*Време власти I*, стр. 237). Ако истина, као у овом случају, доноси смрт, а ономе ко ју је саопштио кривицу за нечију смрт због сопствене таштине и честољубља, онда она доноси зло. У даљој разради ове идеје долазимо до закључка да истину о Голом отоку треба прећутати, јер онај који је јавно каже, отвориће Пандорину кутију из које ће се разлетјети приче о знаним и незнаним злочинцима, људима за чију умијешаност у такве работе нијесмо знали. Истина о Резолуцији ИБ-а отворила би многе ране, именовала кривце, осудила злочин. Једини проблем је тај што је најмање оних невиних, без кривице. Већина робијаша доведена је без стварне кривице, али су временом постали подложни злу које им је свакодневно нуђено као једини излаз из свеопштег хаоса. Упрошћено: да би престала тортуре над логорашима, они треба да се прихвате исте, примјењујући је над осталима, а посебно над непослушнима. Прави примјер је приповједачева прича о Мирку Цекићу, човјеку који је од мученика постао мучитељ и мрзитељ.

То зло које је у људској природи биће генератор свих дешавања у овом роману, чији аутор инсистира на тврдњи да ће се зло које постоји у сваком човјеку испољити увијек када му то услови омогућавају.

Испричати истину о том злу, тврди писац, јесте узвраћање, односно освета том злу. Поставља се питање како онда одговорити на злочин који је извршен над хиљадама логораша. Добрица Ћосић, како истиче М. Маричић, гласом свог фиктивног двојника Писца Преровца на ово питање не може одговорити јер он није био жртва тог злочина. Он се нашао на супротној, у овом случају, злочиначкој страни, иако сам није починио злочин. Пред том дилемом нашао се и његов јунак, Иван Катић. Гордијевски чвор- како одговорити на зlodјело и остати човјек, ни сам јунак није до краја ријешио, лутајући негдје између освете и опроштаја злочинцима.¹⁵¹ До пред сам крај романа јунак ће се колебати. Остаће нејасно и послијечитања овог романа за шта се одлучио бивши логораш.

¹⁵¹ М. Маричић, *Информбиро и голооточки логор у роману Време власти Добрице Ћосића*, Књижевност, Просвета, Београд, 1997, стр. 445.

Уз доста колебања пишчев јунак логораш ипак се окренуо истини, сматрајући да је неправедно опростити злочин кад већ нијеси бог, већ човјек који за себе не тражи небеску, већ земаљску правду. Та правда није опрост, већ освета.

У својој одлуци да каже своју истину о голооточком логору писац ће покушати да нам понуди поред своје истине, до које је дошао кратким боравком на том острву, и истину свог јунака, логораша са вишегодишњим стажом. Своја сазнања приликом посјете голооточком казамату Ћосић је ставио у службу књижевноумјетничког дјела. Наиме, напријед је већ речено да је Добрица Ћосић једном боравио на том острву из књижевних разлога, на кратко. Дошао је на острво, преноћио, да би сјутрадан у пратњи помоћника управника логора обишао радилиште 101, популарно названо Петрова рупа по предсједнику Скупштине Црне Горе, који је у њој издржавао казну.

О својим сусретима са логорашима Ћосић није много писао. Он је дао свега неколико кратких исјечака из разговора које је водио са познаницима, који су своје гријехе окајавали на том острву. Послије безуспјешних покушаја да поведе са њима отворен разговор и сазна нешто више о условима који владају у логору, Ћосић разочаран одлази са острва.

Пишчев фиктивни двојник, наратор, отишао је на Голи оток са скоро готовом романескном конструкцијом за свој роман о сувишном човјеку, кога би представљао Иван Катић, да сазна што више о људима који бораве на том острву, о условима у којима живе, да се сусретне са својим јунаком и сазна стварни разлог његовог хапшења, а враћа се разочаран, као човјек који је нешто изгубио. Да ли се то нешто што је писац на острву изгубио можда назива вјера у комунизам, партију, Тита?

Дакле, концепција *Сувишног човјека* разбијена је неочекиваним догађајима којима је писац постао свједок. Ови догађаји условили су настанак новог романескног сижеа са сложенијим заплетом и низом личности које је писац издвојио из ранијег корпуса својих књижевних јунака. Све то преточено је у нову романескну структуру романа *Време власти I*.

Боравком на голооточком острву писац је себе ставио у вртлог збивања која сам не може да опише тако да овај одлазак можемо тумачити и као позив свом јунаку да учествује у нечему што је сам писац формулисао као концепција ранијег романа.

Узнемирава га скрушен и миран тон затвореника, који одбијају прилику да кажу некоме за своје муке на јадранском острву. Разговор са логорашима одаје несрећне људе, обезљуђене, убијене воље и душе. Ових неколико занимљивих сусрета са затвореницима најбоље илуструју дубину њиховог пада у поређењу са писцем који настоји да занемари висину сопственог полагаја слободног човјека.

Први логораш кога писац сусреће на Голом отоку је његов некадашњи професор филозофије из партијске школе.

— *Добар дан, друже професоре — он устаде и стаде мирно, ћутећи, погнуте главе.*

Пружих му руку за поздрав, он стоји непомичан; непомично стоји и моја рука у врелом ваздуху. Прасак чекића претвара се у тресак који се резлеже јадранском пучином до самог хоризонта. Помоћник управника нареди:

— *Поздрави се Блум. Био си професор.*

— *Моја рука, друже иследниче, није достојна његове руке.*

— *Није. Али ти се сада рукуј са бившим ђаком када он то жели. (Време власти I, стр. 94).*

Узалудан је пишчев напор да било шта сазна. Разговор је постао једноличан јер је професор себе упорно држао за издајника, али пишчевом оку није промакло прилично чудно држање некадашњег професора па констатује: *Био сам збуњен: симулант или му је полицијским мучењима убијена душа. (Време власти I, стр. 95).*

Касније писац наставља: *Слушајући га пажљиво, дубила ме недоумица: или је овај човек померио памећу, или је овде уведен неки поредак који дресира кажњенике да мисле како мисли Управа. Или ме сматра Удбиним човеком и провокатором, па говори оно што Управа логора жели да чујем. (Време власти I, стр. 95).*

Послијесусрета са професором, слиједи кратка епизода о сусрету са познаником, бившим чланом ЦК, министром Стеваном Јауковићем. Сусрет између њих двојице није ништа другачији од првог сусрета са професором филозофије.

— *Добар дан, друже професоре. Он устаде, приђе помоћнику управника:*

— *Друже иследниче, имам ли ја право да говорим са оним другом?*

— *Имаш Грешни Стеване. Говори шта ти је воља.*

— *Говорићу само оно, друже иследниче, што ми је дужност да говорим. (Време власти I, стр. 96).*

У даљем разговору, у коме доминира тон самоунижења бившег министра, он ће, попут искушеника нове вјере, писцу рећи: *Нисам достојан ни те свете речи коју си ставио пред моје срамно име. Нисам достојан ни ведрога дана, ни овог жарког сунца.* (Време власти I, стр. 96).

Тон самоунижавања, својствен писцима средњовјековних житија, посебно ужасава писца, који вјерује да је њиховом самоунижавајућем тону кумовала партија.

У управној згради чекао ме је управник, бахато љубопитљив:

— *Причај шта ти је банда рекла...*

Они су, можда, били банда, али су сада људи са убијеним душама. Ужасно је како се ти људи понашају и шта говоре... -Шта си то толико ужасно видео и чуо?

— *Видео сам људе који као робови стоје мирно, погнутих глава и не сматрају да су достојни мог поздрава. А говорили су да им је овде бајно, да сте ви дивни људи, прави родитељи, а да су они гадови, поган, недостојни сунца.*

— *Па истину су ти рекли.* (Време власти I, стр. 100).

Пишчев сусрет са Иваном Катићем у функцији је разбијања те једноличности логорског живота, обојене самоунижавајућим држањем затвореника и признавањем непостојеће кривице. За разлику од прва два сусрета, у којима логораши исказују кајање због своје „непријатељске“ дјелатности, унижавајући себе до крајњих граница људскости, сусрет са овим јунаком имаће другачији ток.

— *Добар дан, Иване! Ћутао је, не мичући се и гледајући поред мене, у пучину...*

— *Да поразговарамо. Ако си расположен.*

— *Нисам расположен за разговор са тобом.*

— *Ја те разумем. Не може сваки човек бол да поднесе. Ја нисам сигуран да бих издржао у Гестапоу.*

— *А ја сам, провокатору, издржао у Гестапоу. Заљубало ми се море, сунце је полетело на мене: сео сам на клупу и промуцао:*

— *Значи, оно није истина?*

— *Шта?*

— *То за шта те окривљују.*

— *А шта је истина од оног што говори твоја партија и Удба?’* (Време власти I, стр. 97).

Послијењиховог разговора писац је остао без раније идеје о томе како да напише нови роман. Он је наједном схватио бесмисленост своје раније књижевне замисли.

Након њиховог сусрета на Голем отоку, писац ће перо, умјесто свом двојнику Преровцу, препустити свом јунаку, схватајући да је његов кратак боравак на овом острву *недовољан да се појми, а камоли психолошки снимити огањ пакла, и трагична судбина кажњеника.*¹⁵²

По свом карактеру он одговара пищевој визији приповједача, способног да сам изнесе причу о мучилишту на Голем отоку. Растајући се са њим, писац се растао и са првобитном визијом сопственог романа. Тај роман ће сачекати повратак кући свог јунака и приповједача.

Послије разговора са логорашима, људима које је некада поштовао, а који сада то поштовање немају ни за себе, писац одлази са озбиљном дилемом да ли да уопше било шта напише о Голем отоку.

Долазак на ово острво је непромишљен чин. Иван Катић коначно не може бити мој 'сувишни човек', а ни онај човек-јадник који је уништен у судару два света, последњој верзији романа. Али ја о њему не могу да кажем истину. Ни о Голем отоку, социјалистичком логору, не могу да пишем. То су оне рушилачке, отровне истине које користе непријатељи социјализма и отпадници од комунистичке идеологије. А зашто сам онда дошао овамо? (Време власти I, стр. 99).

Причу о Ћосићевом боравку на Голем отоку завршићемо његовим закључком о ономе што је тамо видио.

Закључио сам да је ово острво мучилиште; овде се не преваспитавају људи погрешних политичких уверења; овде се слама достојанство и убија душа. А они нису само совјетски агенти, издајници отаџбине, кукавице уплашене од доласка Црвене армије; незадовољни каријеристи, како се јавно говори и пише у нашим новинама; они су већином били комунисти-идеалисти, фанатизовани верници Комунистичке партије, убеђени русофили; они су у Совјетском Савезу видели остварену утопију срећног друштва; они су жртве свог политичког поштења, својих заблуда, своје искрености, своје храбрости да искажу своја убеђења и своје сумње. Они су већином часни људи. Часни и храбрији од многих који

¹⁵² Радован Ђукић, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање, часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица 1996, стр. 786.

су данас на слободи, а који су у данима изјашњавања за Резолуцију Информбироа, били опрезни, неискрени, лукави, дисциплиновани, па су на партијским састанцима говорили само оно што је била директива Централног комитета. Јадранска острва су мала да буду логори за нас грешнике који смо исто или слично мислили и осећали, а то нисмо изrekli, за шта су ови људи на Голом отоку, и жене на Светом Гргуру, изложени мучењима и понижавањима. Па и ја сам мислио нешто слично ономе за шта су неки овде осуђени да поваздан туцају камен. (Време власти I, стр. 101).

Пишчев боравак на острву и његов суд о људима на њему нема праву тежину све докле се не чује друга страна приче, тј. она коју је писац препустио свом јунаку: *Овако кратак и безуспјешан сусрет са кажњеницима, ма колико писац био феноменална личност, је недовољан да се појми, а камоли психолошки снимци огањ, и трагична судбина кажњеника. А Голи оток је централна тема романа, панорама предњег плана, срж и окосница нарације.*¹⁵³

Праву, животну причу о логору на Голом отоку Ћосић почиње повратком Ивана Катића са робије.

Овдје се раздвајају пишчева и јунакова перспектива. Одавде писац престаје да буде писац и постаје посредник између јунака и стварног свијета, док његову улогу преузима јунак, који именом и презименом потписује своју животну причу.

Сусрет са сестром био је повод за мрачну исповијест робијаша чија патња директно оптужује његову сестру. Иако није директни кривац за његов одлазак на робију, знања да га је њена ријеч, злоупотријебљена од стране партије, одвела на Голи оток одредило је њену трагичну судбину.

Ивановим монологом почиње права, опора прича о логору зла, о утопијској држави Сатаниних следбеника. Његовим монологом пред Миленом, једином особом којој јунак вјерује и којој се смије повјерити, почиње прича о злу у људима и држави.

На самом почетку своје тешке исповијести сестри Милени, Иван Катић, без околишења, непотребних увода, сувишних дигресија, што би се рекло, у даху, прича о свом бораваку на острву. За разлику од писца, који се на острву задржао прекратко да би о њему могао рећи праву истину, Иван Катић је живио свој логорски живот на Голом отоку. Због тога он има

¹⁵³ Исто, стр. 785.

и личну и моралну потребу да тај дио живота отргне од заборава. Ако прећути истину о злу и злочинцима, о чему ће уопште моћи да прича. Заслужује ли толика патња да се о њој ћути? Како се послјеодређеног времена поставити према онима који су свјесно вршили злочине? Да ли ћутање о злочинцима значи опроштај њиховог злочина? Око ових питања неће се сложити писац и његов приповједач. Њихове перспективе ће се привремено раздвојити.

Писац ће нам с једне стране, умјесто одговорности за почињени злочин понудити опраштање, али не оно хришћанско, до којег се долази окајавањем ранијих гријехова, већ оно земаљско, кроз заборав. У складу са овим он ће покушати да одбрани тезу да је у основи трагања за истином зло, јер оно наводи на освету, односно узвраћање зла злим. А ако на зло одговоримо злом, ми више нијесмо жртве, већ злочинци као и они чији нас је злочин приморао на освету.

Дакле, закључак би био да је истина за голооточке логораше погубна уколико не подразумијева опраштање, већ захтјев да се одговара за почињено дјело.¹⁵⁴

С друге стране приповједач, бивши логораш, сматра да би опраштање зла био већи злочин од оног који је почињен над голооточким жртвама. Има ли права човјек да опрости ономе који му наноси зло у име другог зла. Ако је зло само њему учињено, онда га у своје име може опростити другоме. Међутим, приповједач поставља питање, смије ли појединац у име свих опростити свим злочинцима. Храбост и снага за такав опроштај људима није својствена.

Христос је с крста опрости својим мучитељима и убицама. Али само својим! Христос не би имао права да опрост мучитељима и зликовцима да су неколико стотина или хиљада његових следбеника, заједно с њим, распели на јерусалимском брежуљку. Да су само неколико његових најближих пријатеља распели пред њим, он не би могао, нити би имао права, да опрости Пилатовим војницима и Јеврејима, њиховим саучесницима. Христос је опростио само своју патњу и позвао људе да опросте само своја распећа. (Време власти I, стр. 337).

¹⁵⁴ М. Маричић, *Информбиро и голооточки логор у роману Време власти Добрице Ђосића*, Књижевност, Просвета, Београд, 1997, стр. 440.

На своје тумачење хришћанског учења о љубави и опраштању као њеној директној последици, јунак-приповједач додаје своје људске разлоге због којих злочинца треба лишити опраштаја, који би исто тако био злочин.

Ја не могу да опростим творцима логора и полицијским зликовцима који су мучили девојке и жене зато што су биле љубавнички одане великој идеји, или су само биле верне својој браћи и људима које су волеле, па су због те своје оданости ухапшене и бачене у мучилишта на Светом Гргуру и другим местима, да им и сузе буду презрене и исмејане. Не могу то да опростим... Ако је неопраштање грех, тај је грех раван мојој фиктивној кривици због које сам утамничен. Тај грех је раван кривици невиних, оној кривици која није човекова. У том случају, победа нихилизма биће апсолутна. Зато не опраштам. (Време власти I, стр. 338).

Ова два различита гледишта на однос злочина и казне неће битније утицати на читаочев доживљај кривице и потребе њеног евентуалног санкционисања. У даљој причи о голооточком логору доминира јунакова перцепција голооточке стварности. Писац ће свој суд дати на крају, пишући епилог јунакових биљежака.

Писац је дао скицу острва, силуету, док нам је јасне обресе тог острва-логора дао његов јунак. Р. Ђукић истиче оскудност Ћосићеве приче о Голом отоку, која је сведена на свега три сусрета са кажњеницима, које је како он каже, затекао у фази ерозије.¹⁵⁵ За разлику од професора Блума и бившег министра Јауковића који се налазе у „фази распада и деградације“, Иван Катић се још увијек налазио у чврстом агрегатном стању, способан да своје иследнике удари најјачим оружјем – истином. За истину о Голом отоку требало је храбрости. И то не само оне луде, која потцењује опасност поновног повратка на исто острво, већ и оне друге, која подразумева да се пишући о туђим недјелима писац не скрије иза њих, већ да и своје зло именује и присаједини га опшем.

У том смислу треба схватити храброст јунака да напише своје *Истине*, које су у ствари великим дијелом пишчева грађа за први дио овог романа. *Идеална књига, према којој Иван безуспјешно покушава да напише своје 'Истине', јесте Библија, књига језгровите и згуснуте истине. Поједине библијске, нарочито старозавјетне књиге, цитирају се или се*

¹⁵⁵ Радован Ђукић, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање, часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица 1996, стр. 786.

на њих алудира, посебно у контексту дијалога о Богу и човјеку.¹⁵⁶ Повлашћено мјесто међу овим књигама, по Делићевим ријечима, има *Књига Пропоповједникова*, и *Књига о Јову*, из чега слиједи наглашени песимизам Ћосићеве књиге.¹⁵⁷

Пред Иваном Катићем стоје два пута: један га води ка још једној неизвјесности у случају да се по свом повратку са робије усуди да ишта напише о Голом отоку. У том случају зна да би се убрзо обрео на истом острву. На то га подсјећа и ноћна посјета управника логора који се попут авети обрео у његовој собици. Та посјета остаје загонетна до краја. Наиме, није сасвим јасно је ли се она заиста догодила, или то јунак води разговор са својом савјешћу у којем се он подсвјесно ставља на место управника логора.¹⁵⁸

С друге стране стоји патња, бол и понижење које се једино осветом лијече и завјет дат голооточком Прометеју, Великом Деди, чија прича носи у себи шекспировски патос. У њему ипак побеђује, не завјет дат свом логорском сапатнику Деди, већ лична потреба да о својим логорским данима остави запис себи. Прије него што се одлучи да напише своје *Истине*, Иван ће као по неком нагону испричати својој сестри причу о Голом отоку, себи, својој наводној кривици, због које је доспио на робију.

Прву слику острва јунак нам даје са брода којим приспијевају на обалу робинсонског острва, с којег до јунака долазе урођенички крици: *Тито, партија!* Киша удараца док пролазе кроз шпалир људи опомиње их на статус који ће имати наредних година. Дакле, Ћосић је свог јунака поново утамничио не би ли нам он из дубине логорског незнања донио причу, атмосферу, живот.

Утопија зла почиње халуцинацијом са лађе пуне ућутаног робља у малој луци робинзонског острва, бонацом на јадранској пучини, и огромном, загашеном куглом сунца пред пад у море... На туристичкој анзис-карти. Али то није био кич. То је убедљив романтичан мизансцен са адском тишином... Као у Шекспировим драмама... Из те тишине проломи се громко скандирање: Тито, партија! Тито, партија! Пошто сам приликом утоваривања на брод добио ударац у главу, веровао сам да халуцинирам. Ипак сам се питао, то се добро сећам, зашто се из моје подсвести, или замрачене свести,

¹⁵⁶ Јован Делић, *Сажимање епохе у роману Време власти Добрице Ћосића*, Српска проза данас, Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело, Ћоровићеве сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело“ у Гацку, 19. и 20. септембар 1997, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Планета 1998, стр. 34.

¹⁵⁷ *Исто*, стр. 34.

¹⁵⁸ М. Маричић, *Информбиرو и голооточки логор у роману Време власти Добрице Ћосића*, Књижевност, Просвета, Београд, 1997, стр. 443.

оказује оно бучно скандирање са Петог конгреса Комунистичке партије, одржаног јула четрдесет осме, које сам слушао преко радија. Да халуцинирам убедили су ме људи који су стајали у шпалери од брода до неких барака, кроз које смо ми, довезене, пролазили, а они нас тукли, пљували, урлали: Тито, партија! Удри банду! Издајнице! Олошу шпијунски!... Кад сам ушао у тај шпалир батинаша и урлатора, стао сам и повикао: Шта вам је? Ко сте ви људи? То ћеш, издајниче, одмах да сазнаш! Тај ме је тако треснуо песницом по лицу да сам се срушио. Псујући ме као стаљинистичко и издајничко ђубре, ударцима ногама у ребра, слабине, стомак, гурнули су ме да пођем напред, шамаран, пљуван, крвав... са мојим сапутницима са брода, који су ударани летвама, пљувани и псовани, уз узвике - Удри банду! Удри банду! (Време власти I, стр. 113).

Иван Катић даље наставља своју причу причом о сатанској управи, иследницима који себе сматрају правим чуварима социјалистичког поретка и ревидираним кажњеницима који туку друге да они не би били тучени. Важећа логика која би, упрошћена, гласила: *што више тучеш и јаче удараш друге, мање ћеш бити тучен*, дала је своје резултате. Она је била повод надолазећем злу међу самим логорашима које је свој врхунац достигло последње, Вартоломејске ноћи пред затварање логора.

У градацијском приказу јунакових мука шпалир кроз који је прошао праћен шамарима, ударцима песница, пљувањем... био би на најнижем степенику. На оном следећем степенику вјероватно би било јунаково надношење над киблом и удисање оштрог мириса који долази из ње. На наредном степенику било би јунаково шиканирање од стране ревидираца, титоваца и прикачињање табле са натписом: „Ја сам мрцина“, и репа да би га затим зауздали и као коња пројахали кроз радилиште.

Тешко је прецизно градирати патње ових затвореника, али на тој градацијској лествици, највиши степеник сигурно би заузимао бесмислени рад, такозвани Сизифов посао. Старогрчки мит о Сизифу који увијек изнова гура свој камен уз планину наново је актуелизован. Голооточки сизифи су се на свој начин приближили свом митолошком пандану. Наиме, њихов посао састојао се у томе да по читав дан, а некада и данима, преносе укруг камен са једног бријега, названог Килиманцаро, на други, Монт Еверест. Кад се камење са Килиманцара пренесе на Монт Еверест, онда их је требало изједначити враћањем исте количине камења на Килиманцаро. И тако данима.

Било би сулудо тражити сврху послу који је узалудан, али она ипак постоји. Сврха овог сизифовског рада била је убијање човјекове, односно логорашеве (јер логораш није човјек) воље за животом, обесмишљавање његовог рада, снаге, постојања.

Описујући овај осавремењени мит о античком јунаку, приповједач истиче несмотреност његових, античких богова који су превидјели могућност да Сизиф, силазећи низ планину, може да се одмори, да ужива у љепоти предјела, пјесми птица, фијуку вјетра. За разлику од њих, богови са острава кажњеницима нијесу дозвољавили тај празан ход, који може да значи одмор. Зато је сваки кажњеник који је преносио камен с једне „планине“ на другу, у повратку морао вратити дио терета који је претходно донио.

Ми, голооточки сизифи, нисмо имали времена да размишљамо о својим гресима, или да се радујемо лепоти јадранског предела и узбудљивости галебовог лета и крика. Наши богови су материјалисти: они за грехове мозга измуче тело, јер добро познају дејство измрцварених мишића и костијуна неку мождану масу. (Време власти I, стр. 255).

Слику наново актуелизованог, осавремењеног мита о Сизифу употпуњује и примјер јунаковог затрпавања мора.

Наиме, послјеприче о Монт Евересту и Килиманџару, јунак-приповједач се надовезује причом о сличној врсти посла:

Или када сам стојећи у леденом мору до појаса, лопатом вадио песак и бацао га иза леђа у море да га затрам. (Време власти I, стр. 255).

Поставља се питање да ли човјек може остати човјек окружен таквим људима и на таквом мјесту. Која је сврха његовог постојања ако га други ниподаштавају, понижавају, туку? Ко је већи мученик – онај који мучи, бије или онај који је мучен и бивен? Да ли је пут сваке идеологије поплочан логорима и губилиштима као трњем?

Врхунац отпора у овом утопијском окружењу Сатанине државе није побуна, па чак ни бјекство, већ непристајање на партијску лаж, одбијање да се она узме за истину.

Некада је за такав отпор била потребна много већа храброст од оне која претходи побуни, устанку, револуцији. Храброст за ћутање, које је схваћено као неодобравање и непристајање, била је ријетка особина голооточких логораша. Само се за неколико њих може рећи да су ћутали, да нијесу стајали у шпалиру и батинали или ислеђивали своје сапатнике. Такве људе на Голем отоку називали су бандом.

Статус банде по некој чудној, могли бисмо рећи, голооточној логици, изједначава се са статусом човјека. Што је појединац већа банда у њему све више расте онај човечуљак, који ће достићи моралну величину човјека тек онда када појединац у таквом друштву изгуби своје људске квалификације. Ако се појединац супротстави поништавању човјека у себи, обезљубљавању сопствене личности које спроводи колектив, он ће успјети да очува своје, тешком муком, стечено име банде. Име банда у голооточком окружењу имало је значење сасвим супротно свом правом, етимолошком смислу. Најбоље објашњење категорије људи који су окарактерисани као банда дао је сам писац.

Банда је онај бољи остатак човека на острву. Остатак људске прошлости. То су они који нису пристајали на нихилистички поредак у сатаниној држави... Банда су, Милена, они који се нису одрекли својих уверења, који нису пред иследницима и колективом бараке изјавили да су подли непријатељи партије, прљави издајници домовине, шпијуни, харангери против Тита и наше власти... Они који нису изјавили да су за своје непријатељске циљеве заврбовали пријатеље, суседе, колеге с посла, па чак и браћу и сестре, своје жене.. Они који не признају да су одроди и људски олош, који нису спремни да муче, туку и пљују банду, они који покушавају да сачувају част и неко достојанство из прошлог света... Али то је веома скупо звање. Једно од најскупљих у друштвеној хијерархији. Да се постане и остане банда, треба да се прође кроз сатанино чистилиште. Треба кроз недоживљену патњу да се стекне и сачува свест банде. Снага и воља за апсурд. Треба да поверујеш да пристајање на тај апсурд отпора нихилизму, тај апсурд одбране неког човечуљка у теби, има нељудски, метафизички смисао. (Време власти I, стр. 115).

Казне за оне који су се дрзнули да се супротставе систему биле су сурове.

Једном речи, они који не пристају да буду лажови, подлаци, клеветници и мучитељи својих другова кажњавају се бојкотом и проглашавају бандом... Банду муче док јавно не призна да је на погрешном путу, док не прихвати правилне ставове наше партије и не почне да мучи, туче и пљује оне који су још банда. (Време власти I, стр. 116).

Један од људи који је сачувао статус банде и тог човечуљка у себи био је Деда, велики несрећник и исто тако велики човјек у малом времену и међу малим људима. Прича о Голом отоку била би непотпуна без приче о правом голооточком мученику, бољшевичком светитељу коју је писац насловио *Прометеј из септичке јаме*. Животна прича Великог

Деде доказ је апсурда до којег је дошла идеологија комунизма оног тренутка када су њени носиоци освојили власт.

О кривици овог логораша, који је био толико дрзак да нас на моменте подсјети на трагичну фигуру неког античког бога, можемо само нагађати. Читаоцу остаје слутња да би та кривица могла бити искреност, односно искрена вјера у комунизам, који није упрљан влашћу, попут овог оличеног у партији, која га је довела на Голи оток. Било би неумјесно овог мученика поредити са Христом, јер основа његове природе није љубав и опроштај као оруђе промјене свијета, већ борба и револуција.

За разлику од хришћанског месије, који је на ударце и пљувања, на трнов вијенац и крст одговарао молитвама за опроштај онима који му наносе зло, Деда се од удараца и понижења није бранио, знајући да је зло које му наносе суштинска одлика малих људи, црва, које је неким случајем револуција као муљ избацила на обалу. Он је упорно ћутао и остао чврст у својој вјери, намјеран да истраје у том бесмислу. Логика овог идеолошког страдалника, Прометеја из септичке јаме, умногоме је неубичајена. Гандијевски отпор ненасиљем није прави термин за његов начин супротстављања злу. Он покушава да на оваквом мјесту гдје се убија све што је људско одбрани тог истог човјека. Он се руководи логиком да тог човјека, таквог какав је, треба одбранити и у злочинцу, који, ако ништа друго, има барем људски лик. Ако он не постане бољи, треба га издвојити, изопштити из заједнице оних који се називају људи и придружити га соју курјака, црва. Од таквих људи-нељуди Деда покушава да одбрани човјека, тврдећи: *Ако се овде, на острву, не одбрани човек, он ће тамо, на копну, бити дефинитивно поражен. Ми, заточеници, позвани смо да одбранимо човека од црва и курјака. (Време власти I, стр. 264).*

Он је човјек који свјесно игнорише окружење у којем се нашао. Ниједна пакост, коју му остали робијаши свјесно приређују, не изазива код њега мржњу, па чак ни љутњу. Он више жали логораше који га шиканирају, него себе, жртву.

Како мислиш, каже му Иван, да се човек може одбранити овде где нема ничег људског? Ови који се церакају над нама и просипају нам говна на главу нису полицајци, него кажњеници. Сужњи као ми.

Они горе, наши гоничи, црвићи су, Кант. Они, јадници, не сипају говна на нас зато што нас мрзе. Они то чине зато што не могу оно што ми можемо. Завиде нам. (Време власти I, стр. 265).

Уздигавши се морално изнад средине, он је постао живи пријекор онима који су одустали од својих ранијих убјеђења. Они у њему виде своју слабост, кукавичлук. Због тога Деда није смио жив напустити голооточки логор.

Деда је непристајањем да се одрекне својих идеја и снагом трпљења постао право људско чудо, које је било потребно и Управи и кажњеницима, и хуљама и часним људима. Хуљама као доказ да се не исплати бити частан човек; часним људима да их увери да и на Голом отоку може опстати частан човек. Нама, управи, Деда је био потребан да опомиње кажњенике на оно што их чека ако не мисле и не говоре оно што партија мисли и говори. (Време власти I, стр. 417).

О његовом крају сазнаћемо неку неодређену верзију од самог Писца приповједача, који Прометеју из септичке јаме, даје митолошку димензију. О њему, његовом изгледу, поријеклу, годинама, илегалном раду нијесу се могла сагласити два мишљења. Зар то није почетак стварања савременог мита?

Трудећи се да напише епилог за први дио романа, писац је на крају, послијесмрти свог јунака у Венецији, одлучио да доврши његову голооточку причу. Отуда његово залагање да по сваку цијену дође до истине о најпознатијем робијашу послератних логора. До истине о Петру Поповићу, званом Деда, писац долази случајно, послијевише узалудних покушаја. Наиме, на једном рођендану, писац се среће са бившим иследником, који ослобођен моралне одговорности Ранковићевим сломом, почиње своју причу о Деди.

Деда је био непријатељ који свакако заслужује смрт. Док Стаљин није умро у нама. Деду нисмо ликвидирали из страха од освете, у случају да нас окупира Црвена армија. Кад је Стаљин сварно умро, Деду нисмо стрељали да му не бисмо скратили муке. А кад смо престали да се плашимо Црвене армије, нисмо га убили зато што смо се сами себе плашили. Није лако убити јачег од себе. (Време власти I, стр. 416).

Остављајући голооточног Прометеја у животу партија жели да покаже своју другу, хуману страну. Дакле, жив Петар Поповић Деда доказ је великодушности партије, која опрашта, или боље речено не санкционише кривицу и таквим противницима као што је он. С друге стране, овакав противник је био од користи партији и режиму, јер их је спасио апсурда, пријевременог покајања притвореника што би водило ка затварању овог логора. Својим непристајањем он је тјерао партију да истраје у свом лову на вјештице, јер је био један од

ријетких противника који је имао стварну кривицу – другачије виђење большевичке власти.

И смрт овог јунака добија елементе мита, легенде. У голооточкој ноћи, која је била налик оној вартоломејској, убијен је большевички светац и комунистички грешник Деда, који није могао избјећи јововска искушења и патње. Овај Праведни Јов комунистичке идеологије није страдао од свог бога – партије. Њега су убили његови некадашњи истомишљеници, а сада преваспитани Титови следбеници, нови-стари комунистички вјерници.

Био је то час велике освете свакој вери и врлини, свакој храбрости и људском достојанству. Ту освету извршили су они највећи грешници, које је повео Грешни Стеван. Свезали су Деду, одвукли га до каменолома и бацили у Петрову рупу. А он им се смејао. Тај смех ветар је разносио по острву. Чули су га најватренији активисти, па су се вукли до каменолома и бацали камење на Деду, а он им се грохотом смејао. Смех је врећао људе и подјаривао њихов бес. Из свих барака излазили су кукавице и гоничи банде, покајници и грешници, подлаци, лажови и потказивачи, понижени и постиђени, завидници и пакосници... Вукли су се до каменолома да баце свој камен на Деду, који им се неподношљиво церекао, па су многи безбожници поверовали да је Деда сотона. (Време власти I, стр. 420).

Последњи приповједачев сусрет са њим скида са јунака идеолошку, религиозну димензију и открива људску црту у моменту кад му поручује да ниједног злочинца не поштеди истине, која ће му бути највећа казна.

Причом о Дединој смрти, коју писац придодаје Тамној свесци свог јунака-приповједача, Ивана Катића, Ћосић спушта завјесу на први дио романа *Време власти*. Голооточкој причи писац се више неће враћати. За последњим кажњеником који је напустио ово острво, на брод се укрцао и сам писац, остављајући за собом мноштво неиспричаних догађаја и ђаволско церекање убијеног праведника.

Из пера свог јунака, чију је судбину и сам дијелио, писац оставља опоруку целатима, спремним на све и свашта зарад идеологије, односно вјере у њу. Јунакова опорука њима и себи, у ствари је опроштај увријеђене и понижене жртве онима који су криви за ропац у коме се нашао.

Ово је мјесто гдје се пишчева и приповједачева перспектива поново спајају. Дакле, долазимо до јединственог става писца и његовог јунака да треба опростити злочинцима. Опроштај који им јунак ипак даје на крају, није хришћански, односно Христов (јер не знају шта чине), већ људски, који не потире њихов злочин стављајући га у сферу несвјесног. И када опраштају људи то у већини случајева не чине од срца, већ из осјећања да тако треба и да је то исправно те зато јунаков опроштај нема ослобађајуће, олакшавајуће дејство.

Опроштај је моја логорашка дужност. Паћеничко достојанство. Људска одговорност за живот. Разборито разумевање историјског бивствовања човековог. Ту одговорност испуњавам с неким благодатним спокојем... Опраштам управнику логора и Удбиним иследницима који су ме мучили, тукли, понижавали, вређали. Знам да су постали полицајци и мучитељи зато што су за своје идеале спремни да раде и најгаднији посао. (Време власти I, стр. 335).

Опроштај који Иван Катић даје својим злочинцима открива човјека чији атеизам постепено ишчезава због јако изражене потребе да вјерује у добро, у чин жртвовања у име нечег великог. Љубави можда. Не ходочасти ли то Ћосићев наратор добро утабаним хришћанским стазама?

Међутим, околности под којима је Иван Катић својим целатима дао опроштај могу накнадно проблематизовати тај јунаков чин милосрђа. Од јунака који хита у сусрет последњој великој заблуди, љубави, а на том путу по први пут, послјије дуже времена, не стоји препрека, није тешко добити било шта, па чак и опроштај. Он се послјије дуже времена осјетио као слободан човјек. Послијетолико година мучења и малтретирања којима је био изложен, човјеку, који је напосокон изашао из таквог окружења, свака ријеч која за собом не повлачи ударац, осуду, изгледа као подршка, те је несвјесно упија и схвата као љубазност. Одлука партијског функционера да му се дозволи пут у иностранство и сусрет са некадашњом пријатељицом, који упознајемо преко чежњивих писама упућених приповједачу, имала је благотворно дејство на њега. Хрлећи у сусрет последњем дашку слободе, јунак је олако опростио кривицу својим злочинитељима. Овај опроштај изгледа као коначна опоруга Ћосићевог наратора, дата два дана уочи поласка на пут. Међутим, тог последњег дана уочи поласка за Венецију јунак пориче

опроштај својим злочинцима, што додатно проблематизује питање *је ли или није дао опроштај*.

Ја не могу да опростим творцима логора и полицијским зликовцима који су мучили девојке и жене зато што су биле љубавнички одане великој идеји, или су само биле верне својој браћи и људима које су волеле па су због те своје оданости ухапшене и бачене у мучилишта на Светом Гргуру и другим местима, да им и сузе буду презрене и исмејане. Не могу то да опростим. (Време власти I, стр. 338).

Порицањем опроштаја јунак неће изаћи из тог зачараног круга опраштања и неопраштања иако је можда нашао најубедљивији разлог да не опрости злочин јег злочин над слабијима не заслужује опроштај.

Поставља се питање не опредељује ли се јунак за царство земаљско свјесно се одричући опроштаја као улазнице за царство небеско. Порицањем датог опроштаја писац са свог јунака скида ореол жртве, осавременењеног светитеља. Пред нама стоји обичан човјек, бродоломник, који је неславно проживио свој земаљски живот и изгубио наду у онај небески.

Голооточка прича остаје неиспричана до краја. Иза наратора, који је требао да јој допише завршетак, остају биљешке које чине окосницу првог дијела његовог романа.

Романом о Голом отоку Добрица Ћосић је показао своју приврженост истини, која му је, по сопственим ријечима била изнад свега. Рећи истину о својој епоси, у његовом случају, значило је и суочити се са злом једне идеологије која јој је нагрдила лице. Сликајући тамнију страну те епохе својим последњим романима, писац је покушао да дочара трагизам савременог човјека, суоченог и супротстављеног историји која руши и много постојаније грађевине. Вријеме, односно историја је та која гради и разграђује, док је човјек она Његошева сламка међу вихоровима. Његова патња и жртва, односно моћ и задовољство само су пролазни моменти у нечему што исцури за час. Голооточка прича само је споменик тој човјековој пролазности и слабости.

Послијечитања овог романа пред очима и даље стоји слика голооточког Сизифа и Прометеја из септичке јаме, који се, обезбожени и обезљуђени ругају својим постојањем онима који су их унизили. Њихова слика, виђена очима Ћосићевих наратора, слика је послератне ФНРЈ, односно касније СФРЈ.

Осим централне теме романа, а то је Голи оток, у овом првом дијелу романа успутно су напоменути и неки други важни догађаји из тог времена, којима ће се писац накнадно вратити својим романом *Време власти II*.

Наратор или јунак нашег доба

(*Време власти II*)

У роману *Време власти II* наставља се прича о времену послератне Југославије. Прича из првог дијела романа бива допуњена новим дешавањима, о којима нам приповиједа Душан Катић, *последњи изданак лозе коју пратимо од Ћосићевих књижевних почетака*.¹⁵⁹

Дакле, у овом дијелу романа биће приче о Титу и његовим најближим сарадницима, о сукобима између њих. Писац ће у историјски амбијент уплести животну причу свог књижевног јунака. Много више пажње биће посвећено Титу, који прије тога није био јунак Ћосићевих романа. Његов лик сагледаћемо у другачијем свијетлу.

Међу догађаје из времена Титове владавине који су привлачили највише пажње у јавности спадају Резолуција ИБ-а, политички сукоби и смјене Александра Ранковића, Милована Ђиласа, Марка Никезића, Коче Поповића. Они ће наћи мјеста у овом роману, који у себи има доста документарног, историјског, аутобиографског.

У роману *Време власти II* писац се вратио темама којима није могао посветити више пажње у првом дијелу овог романа. У том смислу ово дјело могли бисмо схватити као израз пишчеве потребе да продуби, допуни слику комунистичке епохе дату у претходном роману. Без овог романа пишчева слика комунистичке власти била би непотпуна, неувјерљива. Ухватити суштину владавине једне идеологије, пратити њене деформације, уочавати како се од утопијске идеје претвара у тиранију била је основна пишчева замисао.

У другом дијелу романа, осим пролога и епилога које приписујемо писцу, односно његовом двојнику Преровцу, приповједач је Душан Катић, предратни комуниста и ратни командант партизанског корпуса из ранијег Ћосићевог романа *Деобе*.

Послије јунаковог политичког пада, који је узрокован урнебесним смијехом, Душан Катић се, тражећи смисао свом новом, монотоном животу, окренуо страсном ловљењу највећег сома у Дунаву, односно ловљењу смисла свом нагло осиромашеном животу

¹⁵⁹ Светозар Кољевић, *Добрица Ћосић као сведок епохе*, Багдала, часопис за књижевност, уметност и културу, Крушевац, 2008, стр. 32.

прелиставањем својих успомена. И један и други лов показаће приповједачеву нескривену жељу да успије у нечему без обзира што то изгледа немогуће.

Постати алас и писац под старост, изазов је чијим се успјешним савладавањем ријетко ко може похвалити. Суочивши се са ова два велика изазова, Душан Катић је остао ускраћен за награду. Биљешке о свом времену и политичкој клими, о свом друштвеном ангажовању, остале су недовршене, док је највећи сом у Дунаву наставио спокојно да крстари највећом европском ријеком и послије јунакове смрти.

Овај роман је, како истиче Св. Стипчевић, у књижевној критици оцењиван као роман о старењу, судбини идеолошког човјека, о аутору и његовом двојнику. По неким је овај роман, услед пишевог преовлађујућег ослањања на стварност, схватан и као сужена пишева аутобиографија.¹⁶⁰ Право на овакво тумачење, наставља даље Св. Стипчевић, даје нам најприје фактицитет историјских догађања и реалних околности, као и релевантни биографски подаци као што су: присуство мајке Милке, пишево учешће у НОБ-у, његов живот у Београду.¹⁶¹

Поставља се питање како издвојити аутобиографско од фикције. Ако би се кренуло у том правцу било би то беспотребно скретање од битног сувишним дигресијама. Чињеница је да писац није могао у потпуности да се дистанцира од свог дјела, да га очисти од најситнијих аутобиографских детаља поготово када причу о својој епоси потписује Добрица Ћосић као аутор, али и као јунак својих романа.

Истичући значај завичаја као изворишта његових тема за своје романе, Ћосић у њих смјешта своје завичајне предјеле. Тако Велика Дренова постаје имагинарно Прерово, а Крушевац имагинарна Паланка, варош пишевих романа. *Гоч, Јастребац, Копаник су имагинарна планина мојих романа*, каже сам Добрица Ћосић, обраћајући се земљацима.¹⁶²

У овом роману улогу првог наратора има Душан Катић. Лик писца Преровца присутан је у роману као координатор збивања и свједок који ће стварати спољашње услове не би ли прича добила коначан облик. Тако ће писац, случајем, или својим трудом, прибављати

¹⁶⁰ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 442.

¹⁶¹ Исто, стр. 442.

¹⁶² Добрица Ћосић, *Мој завичај је мој универзитет, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 13.

забиљешке својих јунака око којих ће изградити причу. Он ће подстрекавати јунаке на акцију, трудећи се да се правовремено обавијести о њеном исходу. У оба случаја, односно, у оба романа, аутор је надживио своје нараторе и искористио њихове биљешке о свом времену и људима у њему.

И у једном и у другом дијелу романа ауторов рукопис је препознатљив, издвојен од остатка грађе коју потписују његови приповједачи. Његова перспектива није исто што и перспектива његовог наратора. Исте догађаје они ће различито видјети. У том полифонијском начину приповиједања васкрсава слика епохе, бурне, по догађајима који су јој слиједили.

Наратор овог другог дијела романа *Време власти* даје занимљиве опсервације својих савременика. Из рукописа његове *Хронике наше власти* провирују необичне физиономије познатих личности те епохе. Сусретима са овим јунацима аутор ће створити привид реалности, стапајући га постепено са фиктивном стварношћу литерарног дјела. Овакви сусрети између писца и његових наратора отварају аутору канал за прилив новог тематског материјала, али и могућност усмјеравања, односно контроле догађаја. Тиме писац развија својеврсну концепцију интегралног романа, представљајући читаоцу генезу његовог настанка.

Начин приповиједања неодљиво подсећа на мемоарску прозу, иако је читалац свјестан да привидна увјерљивост коју сугеришу стварни догађаји и ликови на које се писац позива, не мора ништа да значи. Историјски ликови само су пишчеви портрети у обимној галерији његових ликова. Та обимна галерија портрета броји нешто више од од пет хиљада ликова.¹⁶³

У прерасподјели грађе за овај роман Ћосић се одлучио да средишњу причу повјери ранијем јунаку својих романа, стављајући га у позицију наратора, док су импресије јунака, кога неки називају и његовим двојником, изражене у првих неколико поглавља и у епилогу романа.

Биљешке о свом времену власти долазе у руке писца, Преровца, који их прерађене и допуњене, односно дописане, објављује.

Овај роман је нараторова прича о себи, са мноштвом аутобиографских елемената, и пишчева прича о времену које је провео дружећи се истовремено са стварним и

¹⁶³ Јелисавета Николић, *Именар књижевних ликова Добрице Ћосића*, Чигоја штампа, Београд, 2010, стр. 512.

имагинарним ликовима, који, здружени у овом дјелу, симболично представљају цјелокупну епоху послератне владавине комунизма.

Забилешкама о времену владавине Тита и партије, јунак се враћа у, за њега, идилично вријеме власти. Међутим тај период неће носити епитет идиличног, јер му се приповједач накнадно враћа, као истрошен револуционар и разочаран човјек чија снага полако одумире. Из ове перспективе приповједачев поглед на младост, на своје вријеме власти, није могао бити другачији. Утркујући се са судбином, свјестан да смрт може да наступи сваког тренутка, приповједач је као остарјели срчани болесник настојао да што више тога исприча, свјестан чињенице да није ни први ни последњи бивши политичар који својим мемоарима настоји да додатно расвијетли своју и улогу својих савременика у протеклим историјским догађајима. То је и један од начина да своје име отргне од заборављавања, везујући га за познате личности и догађаје.

Ако није уловио сома за вријеме своје страствене преокупације да учини немогуће, Ћосићев јунак-приповједач је својим сјећањима дао повода за другачије размишљање о епоси владавине комуниста.

Овај Ћосићев јунак-приповједач долази из исте куће из које је, скривен у мраку, и мучен љубомором на свог газду Ђорђа, своју мрачну причу о Србијици свог и Аћимовог времена приповиједао Никола, мрачни старац и убица.

Предратни активиста Комунистичке партије, и касније партизански командант Душан Катић на темељима ранијих заслуга изградио је богату политичку каријеру, која му је омогућила врхунац среће – живот уз неприкосновеног вођу југословенског пролетеријата. Боравећи у Титовој близини јунак ће нам открити многе тајне о њему, његовом приватном животу, односу са Јованком, о коме се доста говорило, дајући у исто вријеме прилично увјерљиве опсервације његове личности.

Живот уз Тита за јунака био је највећа могућа привилегија. За разлику од срећног живота у непосредној близини вође, породични живот овог јунака није испуњавао, нити га чинио спокојним.

Личност приповједача по свему подсећа на типичан лик партизанског ратника, досљедног, строгог према себи и другима, спремног на одрицање и тешке подухвате. Међутим, из корпуса партизанских ликова сличних особина издваја га његова каснија карактеризација. Наиме, освојивши власт, јунак мијења своје ставове, понашање, држање

према другима. Он постаје одрођена, отуђена личност која нема разумијевања ни за кога и ни за шта, осим за узак круг политички моћних пријатеља. Он припада типу скоројевића, раскоријењеног јунака који, гоњен амбицијама, иза себе оставља ранији, обичан свијет, из кога иначе долази. Важност коју придаје себи у тренуцима кад пише своје мемоаре, дакле у моменту кад је другима неважан, свједочи о личности са јако израженом сујетом и потребом да буде поштована. Ударци групе младића са којима се сукобио неће пољуљати достојанство човјека власти, иако то он одавно није.

Дакле, последице пишевог пролога, који почиње његовим одласком на сахрану главног јунака и разговора са његовом породицом, слиједи пишево и наше заједничко прелиставање јунакових биљежака, насталих као одговор пишевим покушајима блаћења комунистичке власти.

Сличан метод писаца је примијенио и у првом дијелу овог романа, узимајући за основну грађу биљешке голооточког логораша Ивана Катића.

У другом дијелу романа под називом *Време власти II* писац обрађује оне теме које је из неког разлога изоставио из првог дијела. То су прије свега дневнополитички догађаји, којима се наратор из првог дијела овог романа није могао посветити, као ни писац, који је био сувише заокупљем судбином свог књижевног јунака. Овим романом Добрица Ћосић жели да изрекне коначан суд о својој епоси, својим савременицима, идеологији која се свјесно одриче оних који су се освијестили и, умјесто партијске логике, држали се својих ставова. Писац је успио да нам пренесе атмосферу страха међу носиоцима нове идеологије који се непрестано врте у зачараном кругу злочина и казне. Правила понашања су јасна: ако нијеси спреман да починиш злочин у име идеологије, бићеш проглашен за злочинца. Сваки од чланова партије, био он високи функционер или обични члан, зна да се већ сјутрадан може наћи у опасности да се над њим изврши одмазда због неког измишљеног гријеха, односно да постане жртва добро опробаног метода „кривице без кривице“.

У овом дијелу писац ће дати интересантну причу о југословенском вођи Јосипу Броз, његовом приватном и друштвеном животу, употпуњену многим необичним детаљима који бацају другачије свијетло на живот „најбољег сина југословенских народа и народности“. Своје мјесто у роману наћи ће и познати догађаји политичке ликвидације истакнутих личности југословенског комунизма.

Кад говори о овим догађајима на први поглед дјелује нам да писац акценат ставља више на документарност, неголи на умјетничку вриједност свог романа. Међутим, иако говори о стварним догађајима, не значи да нам их писац вјерно преноси. Историјски, у овом случају дневнополитички, догађаји су само костур пишчеве приче, све остало је фикција. Граница између њих није јасно повучена. Свијет пишчеве имагинације производ је стварне, животне збиље писца и људи око њега. Ова два свијета који се непрестано прожимају у Ћосићевом роману огледају се један у другоме, сливајући се у јединствен литерарни амбијент.

Писац је пред собом ставио јасан циљ: што вјерније описати своју епоху и догађаје који су је обиљежили. Шта у овом случају значи „вјерније“? Свакако да то не значи истинитије у погледу документарности, историографије...

О свим важнијим догађајима писац, као јунак који је дио романескног свијета, неће давати свој суд. Кад буде говорио о њима учиниће то преко свог наратора, који је уплетен у мрежу дневнополитичких дешавања.

Забилешке свог јунака под називом *Хроника наше власти* писац је добро уклопио у композицију свог романа који је замишљен као историјско-документарна приповијест о једном времену власти, једне партије и једне личности.

Позиције писца и приповједача и у овом роману су раздвојене. Они не само да нијесу истомишљеници, већ на већину ствари различито гледају.

Осим партизанског стажа, комунистичке прошлости и преровског завичаја њих двојицу ништа не везује те је очигледна Ћосићева намјера да у свом посљедњем роману о Катићима необичним спојем двије супротности оживи слику своје епохе.

Ми се питамо ко је у ствари Ћосићев приповједач. Није ли писац *Хронике нашег власти* алтер его самог Ћосића, односно дио пишчеве личности до његовог политичког пада? На то нас упућује неколико ствари, а за обичну сумњу то је и више него довољно.

Један од тих чиниоца је приповједачева добра обавијештеност и живописне слике водећих људи комунистичке Југославије међу којима се посебно истиче њен председник. Ово нас поново доводи до питања о односу стварности и фикције у овом роману, *односно колико*

аутор преко свог двојника који је истовремено и један од јунака овог романа пласира свој лични аутобиографски исказ и тако конкретизује фикцију.¹⁶⁴

Многи догађаји из периода пишевог активног политичког ангажмана увјерљиво су исприповиједани да нам у једном моменту дјелује као да читамо мемоаре бившег политичара. Чињеница је да се писац, колико год се трудио, није у потпуности дистанцирао од свијета свог романа. Доводећи у везу аутобиографско и књижевноумјетничко у Ћосићевом дјелу *Мирољуб Стојановић* истиче да је овај писац свој политички рејтинг искористио за искорак у забрањену област умјетничке слободе. Ћосићу се, по Стојановићевим ријечима, много шта може замјерити као партијском раднику и политичару, али му се мора признати стваралачка злоупотреба партијског имиџа.¹⁶⁵ Присуство аутора осјећа се на мјестима кад приповиједа о политичким мимоилажењима међу водећим људима партије и смјенама као посљедицама тих неслагања. Симпатије с којима писац гледа на Милована Ћиласа одају бившег поштоваоца његових идеја. Пишчев лик назире се и кад говори о студентским протестима шездесет осме, Резолуцији Информбироа...

Чини се да се аутобиографско у овом роману више рефлектује у причи наратора, неголи на страницама посвећеним књижевном лику самог писца. То је можда последица пишевог настојања да успостави објективну дистанцу између себе као аутора романа и Добрице Ћосића-писца протагонисте у времену власти, у чијем стварању је и сам учествовао као члан Комунистичке партије и партизански комесар за вријеме рата.¹⁶⁶

Знајући да су Ћосићеви ликови, па чак и они историјски којих је не мало и у овом роману, у суштини само производ пишеве имагинације, ни лик наратора не треба посматрати као пишеву аутобиографску пројекцију, већ као носиоца колективних тежњи оних људи за које је прилика да буду дио власти највећа почаст и остварење амбиције.

У оба своја романа који носе назив *Време власти* Ћосић се користио истом техником приповиједања, препуштајући фабулу својим јунацима. Такав начин приповиједања писцу

¹⁶⁴ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 425.

¹⁶⁵ Мирољуб М. Стојановић, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, серија: Српски језик и књижевност, Ниш, 1993–1994, стр. 82.

¹⁶⁶ Ана Ћосић Вукић, *Реч приређивача*, Д. Ћосић, *Време змија. Пишеви записи 6 (1999-2000)*, Београд, Службени гласник, 2008, стр. 257.

омогућава позицију објективног посматрача, судије, који се с времена на вријеме умијеша у саму фабулу, окрећући јој ток у жељеном смјеру. Писац неријетко додатно објашњава поступке својих приповједача наводећи околности у којима су настајали њихови записи. Тако је писац, прије него што ће дати завршну ријеч приповједачу, накнадно навео околности у којима је написана, описујући и начин на који је дошао до приповједачевог рукописа, који је искористио да да епилог свог романа.

Грађу за свој посљедњи роман о Катићима Ћосић је прилично једноставно распоредио приписујући себи, односно свом двојнику, писање пролога и сређивање епилога, док окосницу саме приче чине мемоарски списи његовог јунака, последећег Катића рођеног у Прерову.

Ћосић је у њему видио најбољег свједока једне епохе коме ће постепено препуштати вођење радње. Његовом причом биће у потпуности отворена тема владавине Комунистичке партије с Титом на челу, која је с првим романом само дјеломично начета. Захваљујући својим ранијим атрибутима, Ћосићев приповједач је предодређен да саопштава истине о догађајима који су задуго били обавијени велом тајне. Позиција у новом систему чини му доступним многе тајне о којима јунак, изгубивши битку за престо, одлучује да проговори. Као повјерљив човјек бившег режима био је у позицији да види и чује штошта, што ће Ћосић зналачки искористити да око његовог лика исплете читаву наративну структуру романа.

Пратећи успон и пад Душана Катића још од *Деоба*, *Времена зла* па до овог романа, читалац је у прилици да осјети варљивост човјекове вјере у савршеност сопствене природе, односно идеологије, која тражи велику жртву од сваког кога надахне. Судбина Ћосићевих јунака потврдила је добро познату девизу о револуцији која једе своју дјецу. У овом случају револуција је, кад је појела туђу, прешла на своју дјецу. Она је потрошила не само оне који су скренули са њеног пута и били проглашени за издајнике и колебљивце, попут Богдана Драговића, већ и оне који су се осјетили побједницима, као што је Владимир Драговић. Судбина овог страсног револуционара требало би да буде предмет посебне анализе. То је јунак који покушава да помири у себи двије супротности и кога одређује необична игра судбине или пишчева добра замисао: партији жртвује оца, да би касније успомени на оца жртвовао партију. Из тог споја не настаје срећа, нити

задовољство собом или својим животом. Разочарање у себе, због разочарања у оца, који је разочарао партију, на крају се претвара у огорчење.

Иако на први поглед различита, ни судбина Душана Катића, револуционара који је у миру наплатио своју антифашистичку борбу, није много другачија. Цијена његовог беспоговорног следовања идеологији је разочарење у себе због изневјеравања идеала и људи до којих му је било стало. Кроз рукопис бившег револуционара провијава разочаравајући, помало патетичан тон човјека који је своју слободу претворио у служење. Од студента који је својом памећу и великим утицајем свог богатог оца обећавао велика дјела, постао је слуга. Занимљив је његов морални преображај од човјека који хоће да промијени свијет око себе, до обичног слуге, склоног сплеткарењу и осталим пороцима који по сваку цијену жели да приграби моћ.

Ћосић је од свог наратора створио правог бирократског јунака, савременог Чеховљевог Червјакова. Јунака револуционара вријеме је претворило у слугу, дворанина који се не мири са својим омаловажавајућим статусом.

Страховао сам и од себе: нисам створен за дворанина. Ја сам Катић. (Време власти II, стр. 210).

Дакле, Душан Катић је с једне стране остварио своју амбицију да буде уз Тита, док с друге стране потајно пати схватајући да је, умјесто предратног газде, какав је био његов отац, постао слуга, као његови прави преци Дачићи. Дакле, у овом роману дешава се занимљив преображај јунака: од предратног младића из газдинске куће, побједом своје идеологије, овај књижевни лик постаје слуга.

Ни положај слуге, који га није много одвајао од осталих људи из Титовог окружења није у приповједачу убио вољу да му предано служи.

С друге стране, служећи Титу, он продужава потајну наду да ће његовим одласком, односно смрћу, коначно остварити свој план да се домогне власти. *Смењен с власти и одбачен, Душан не може више да се завања да ће му његова политичка послушност донети свемоћ с којом ће моћи да делује на добробит свог народа и своје земље.*¹⁶⁷

¹⁶⁷ Светозар Кољевић, *Добрица Ћосић као сведок епохе*, Багдала, часопис за књижевност, уметност и културу, Крушевац, 2008, стр. 33.

Дакле, служење Вођи у почетку било је искрено, да би се временом, Титовим старењем, постепено претварало у амбицију да се Титово окружење искористи као подстицај ка коначном освајању власти.

Дошао је тренутак да падну маске. И то се догодило сасвим неочекивано. Моменат кад се десио тај смијех, односно подсмијех вођи, најважнији је дио романа и он је у ствари подстицај за исповијест овог јунака, односно алиби самог писца за причу о свом времену. *Подсмјех сенилном властодршцу који мокри у маршалску униформу означава јунаков егзистенцијални крај.*¹⁶⁸

Партизанска прошлост и висок положај у послератној Југославији додатно доводи у везу ова два покретача романескне радње, односно два њена књижевна јунака.

И један и други, дакле, и писац Преровац и приповједач, имају заједнички именитељ, а то је да су живјели у истом времену, дијелили иста увјерења, с том разликом да овај други одлази са овог свијета неостварен, разочаран, док овом другом, Писцу, остаје бављење књижевношћу као залудним послом, којим се не купује мир, нити срећа, мада извјесног задовољства сигурно има у томе.

Читаоцу може бити интересантна позиција из које приповједач гледа на своју епоху и њене историјске јунаке.

Својој епоси Душан Катић се враћа скоро пола вијека од њеног почетка. Разлози нијесу само прекраћивање времена и обрачун са писцем, односно његовим романима у којима се између осталог говори и о њему. Дакле, један од разлога могао би бити и представљање себе у другачијем свијетлу.

С друге стране, његово присуство може бити мотивисано жељом да се владајућој идеологији омогући да и она проговори преко свог носиоца и тумача. Тиме се постиже склад између двије различите стварности, два различита доживљаја комунистичке идеологије.

Оличење ове идеологије јесте Ћосићев наратор који је прошао све фазе њеног развоја истовремено напредујући како је она јачала: од њеног слѣдбеника прије рата, преко команданта за вријеме рата па до послератног министра.

¹⁶⁸ Исто, стр. 33.

У роману *Време зла* постоји неколико кратких фрагмената у којима се помиње млади комунист Душан Катић, док се у првом дијелу овог романа на неколико мјеста говори о њему. У оба случаја уочљива је негативна конотација у карактеризацији овог јунака. И сам писац на неколико мјеста у роману *Време власти* негативно карактерише себе преко својих ликова који дају своје опсервације његове личности, док он избјегава да, *преко својих двојника, прича у своју корист.*¹⁶⁹

У том смислу, најновији роман требало би да пружи нешто другачију слику овог ауторовог двојника, да покаже његову људску страну.

Из пишневог казивања Душан Катић је представљен као амбициозан јунак, млади ратник који беспоговорно извршава задатке своје партије, којој касније претпоставља породицу и пријатеље. Из рукописа *Хроника наше власти* израња старац који износи на површину личну амбицију, која се временом претворила у похлепну жељу за влашћу. Овај јунак, суочен са величином вође, чије људске слабости све више долазе до изражаја, жарко жели да постане његов наследник, али за сам чин који би покренуо ствари у том правцу ипак нема храбрости. Безброј прилика му се пружало да одигра улогу Брута, али ниједну није искористио показујући да је недорастао великом циљу који га је прогонио.

Свом циљу жртвовао је много, укључујући своје пријатеље и породицу. Кумујући смјенама дојучерашњих пријатеља јунак је чврсто вјеровао да се великим корацима успиње ка трону на коме сједи оронули старац, обузет очајем због своје пролазности. *Суштински бедног морала, преамбициозни Душан Катић уображава да ће се на тај начин, уклонивши све способне Србе, пробити на сам врх, на Власт која ће му омогућити да чини добро, спасавајући више него угрожене Идеале Револуције.*¹⁷⁰

У његовој причи мало је живота и дешавања ван кабинета и салона. Прави живот провијава кроз пукотине његове приповијести о великим догађајима. Приче о реалном животу у функцији су што бољег дочаравања величине и важности сопственог положаја или представљају ехо неког потреса чији је епицентар најчешће био на Дедињу.

¹⁶⁹ Св. Стипчевић, *Аутобиографско у 'Времену власти' Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998, стр. 425.

¹⁷⁰ Драган Недељковић, *Роман о старењу*, Летопис матице српске, Нови Сад, 2007, стр. 1101.

Описујући његов лик писац је настојао да ухвати тај моменат јунаковог одвајања од свијета обичних људи којима је припадао, односно моменат јунаковог раскорјењивања. Том свијету који јунак оставља за собом припадају сви чланови јунакове породице, а не само они који су остављени и заборављени у Прерову. Издајством својих пријатеља, високих партијских функционера, Ранковића и Ђиласа, изгубио је љубав и поштовање своје високоморалне жене Радмиле, која је, иако у младости понесена идејама комунизма, задржала достојанство ћерке која потиче из свештеничке куће. Неодласком на сахрану мајке, од које му је био пречи одлазак на Брионе да би одиграо улогу у једној другачијој, политичкој сахрани дојучерашњег пријатеља, јунак је покидао посљедњу нит која га је везивала за породицу. Чином неодласка на последњи испраћај мајке определијелио је себи судбину - живот без части, усамљеност, посебно у тренуцима кад је остао без власти. Пошто је, последице кобног смијеха, остао без власти, односно без могућности да ту моћ искористи у остваривању револуционарних идеала, приповједач је суочен са грубом стварношћу која му се указује кроз низ непријатности: синови су пошли путем који је супротан од његовог, остао је без пријатеља, без искрене љубави своје жене и њеног сажалења.

Јунак је доказ да је повратак ранијем, на старо, немогућ. То потврђује његов покушај повратка у Прерово, село гдје га скоро нико и не зна, у кућу која је готово оронула. У тој кући није се могао сакрити од напада савјести, суморне свакодневице, појачане осјећањем бесмисла живљења у таквом свијету.

Наступило је другачије вријеме, оно које наратор именује као посткомунистичко. Као главне одлике тог времена Душан Катић истиче лоповлук и неартикулисан бијес омладине која жели да сруши систем који се сам урушава.

Лопови су безбрижни. Они су уверени да је наступило њихово доба. Титову епоху Историја је претворила у лакрдију. Настало је опште пресвлачење: Титови комунисти прелазе у опозицију, уписују се у демократске странке. Узмутила се Србија, са њеног дна шљам и пена прекрили су матицу народа; и антикомунистичка револуција као да остварује речи Прве интернационале: 'Ко беше ништа, биће све.' (Време власти II, стр. 355).

Епоха која следује његовом времену не обећава ништа добро. Демократија која јој је идеја водила, само је изговор да се дође на власт, баш као и његовој идеологији. Млади,

побуњени нараштаји нијесу свјесни злокобне будућности која их очекује. Њима је, мисли он, најважније збацили са трона очеве и срушити њихов систем владавине. Тај млади нараштај који је почео да се бунује, демонстрира против власти постао је другачији, одродио се, отуђио. Вриједности које су њега носиле у младости, за њих су само безброј пута поновљене приче из рата.

Са таквим свијетом коме припада и његов син доћи ће у сукоб овај јунак и остати да лежи на плочнику премлаћен скоро до смрти, јер је доживио тежак инфаркт.

Вријеме ових младића који су га премлатили на улици биће, по његовом суду, вријеме лоповлука, немаштине, владавине мафије...

*Ћосићев наратор са овог свијета одлази разочаран, свјестан својих, и заблуда читавог једног народа, као и чињенице да је његово политичко ангажовање било гроб његове највеће животне љубави.*¹⁷¹ Једина утјеха у суровом свијету јунакове старости је љубав тајанствене жене која му остаје вјерна до последњег часа. Та љубав којом је писац великодушно наградио свог јунака посљедња је његова утјеха и жар који остаје да тиња све док у њему удара и посљедњи дамар живота.

Старост, како истиче Д. Недељковић, захватила је пишчеве јунаке, нагризла њихов оптимизам, изборала њихова лица. Суочени са њом они губе наглашену идеолошку црту и постају обични људи, старци.¹⁷²

Све их је побиједило вријеме, које је увијек афирмисало другачије ставове, вриједности, идеологије од оних за које су они живјели.

Ћосићев наратор, Душан Катић, био је носилац и тумач нове стварности, идеолог новог времена. Кад је то вријеме истекло, он је постао свједок тог времена, његовог протока. У његовој причи смјењиваће се два времена, своје и туђе. Својим временом називаће период власти, док силазак са власти представља границу са туђим временом. У том смислу могли бисмо овај посљедњи роман подијелити на два дијела. Први дио романа бисмо могли назвати временом власти, а други временом без власти. На тај начин бисмо најбоље

¹⁷¹ Светозар Кољевић, *Добрица Ћосић као сведок епохе*, Багдала, часопис за књижевност, уметност и културу, Крушевац, 2008.

¹⁷² Драган Недељковић, *Роман о старењу*, Летопис матице српске, Нови Сад, 2007, стр. 1099.

ухватили суштину саме нараторове исповијести назване *Хроника наше власти или Како смо постали оно што јесмо*.

Смрт наратора не значи и смрт романа. Његова исповијест, интервенцијом самог писца, Преровца, постаје готов роман. Као волшебни ехо доживљавамо објављивање његове опорукe писцу, снимљене на касети у тренуцима кад се јунак дијели од живота. Аудио запис који добија од параноичног дебеовца Мишка Пуба писац представља као постскриптум. Посљедње обраћање писцу у тренутку док чека неизбјежан крај, у ствари упућено је читаоцу кога не жели да лиши посљедње велике тајне, кобног смијеха грешника комунистичком богу, којим јунак у тренутку губи све што је стекао вишегодишњим лицемјерним служењем.

На крају романа добијамо причу о узроку његовог настанка. Круг је затворен. Романескна нит о Катићима и Дачићима прекинула се у смирај двадесетог вијека смрћу посљедњег преровског Катића. Све што долази послије ове завршне сцене биће пишчев аутобиографски осврт на своју епоху, којој не треба писац, већ хроничар, историограф. Завршавајући роман о времену власти писац сажалева наратора што је умро у заблуди, вјерујући у лажи које је власт прогласила истинама. Да је умро у Истини, каже писац, више би патио. (*Време власти*, стр. 388)

Романом о власти и злу као њеној суштини Ћосић је желио да покаже како се у друштвеном животу не може укинути оно што лежи у најдубљим слојевима људског бића, а то су: амбиција, жеља за влашћу, доминацијом, потчињавањем. Из тих најнижих, а најчешћих порива изникла је институција власти, која је оличење људске слабости. Из ове институције произишло је властољубље као посебно осјећање човјека који има јако изражену потребу за моћи. Тако се борба за слободу, грађанска права, демократију, идеале, свела на борбу око власти. По овој логици револуција није ништа друго до обичан пуч незадовољника који ће злоупотријебити масу не би ли задовољили своју амбицију да владају. У овом случају циљ оправдава средства. Побједа револуције биће пораз истине, која ће, у име владајуће идеологије, бити проглашена и прогоњена као лаж. Идеје и Идеали који су покретачи борбе дају легитимитет каснијем насиљу. Логори су мјеста у којима станује истина једне власти, а истина је и тамо, у тамницама, убијана.

Писац наговјештава да *власт није историјска појава, већ сушто опредмећење историје; да се Власт подједнако и жели и трпи; да онај ко влада приправан је и да потчињава; да*

потчињени такође жели некога да потчињава. И отуда, закључује писац, деспотија и тиранија имају жељу подршку људске већине од сваке друге владавине. (Време власти II, стр. 338).

Већ из ових реченица читаоцу постаје јасно да је овдје ријеч о тиранској, револуционарној власти, која не трпи друго и другачије мишљење, односно оно које није у складу са партијском догмом. *Њена почетна енергија је у чињеници да је то 'своја, ослободилачка власт', никла на стварним одрицањима људи у току рата, понесених властитим утопијама.*¹⁷³ Њени носиоци самоувјерено полажу право на њу, свјесни да су је борбом, дакле у рату, освојили, заједно са слободом коју су „несебично“ даровали народу, док су за себе приграбили власт. Доводећи институцију власти у везу са слободом, власт себе покушава да дефинише као спасоносну, једину која заслужује повјерење народа кога је ослободила окупатора и лоше власти. Њихово држање одаје самоувјерене људе који мисле: *ми смо вам донијели слободу, на њој смо засновали своју власт, па је, ако будемо морали, можемо употребити да вам одуземо слободу коју смо вам једном дали. Ту врсту „времена власти“ изражава романиста Добрица Ћосић у свом роману. Антрополошки, психолошки, социолошки, духовно, његов роман је, у ствари, анализа тог побједничког, и поробљавајућег, у исти мах.*¹⁷⁴

Власт је опредмећење најгорих људских порока, који ће се кроз њу најбоље рефлектовати. Међутим, сам наратор на власт не гледа само као на доминацију човјекских порока, већ и као на могућност да човјек уради нешто више за опште добро. У једном телефонском разговору који је дат на самом почетку романа, наратор, уз замјерке које упућује писцу због објављивања првог дијела романа *Време власти*, својеврсног „памфлета против власти“, излаже своје схватање ове институције: *По твојој рајетинској души власт је само зло. А све што је добро и значајно на нашој Планети створила је власт. (Време власти II, стр. 7).*

*Ова последња реченица представља последњу линију одбране човјека који још увијек вјерује у политику и власт.*¹⁷⁵

¹⁷³ Мирослав Егерић, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина Петар Кочић, Бања Лука-Београд, 2001, стр. 180.

¹⁷⁴ Исто, стр. 180.

¹⁷⁵ Светозар Кољевић, *Добрица Ћосић као сведок епохе*, Багдала, часопис за књижевност, уметност и културу, Крушевац, 2008, стр. 33.

Власт у коју је Ћосићев наратор бескрајно вјеровао, није промијенила своју суштину и постала оруђе добра. Оставши ускраћен за награду, он се не одриче посљедње велике љубави, оне према власти.

У посљедњем роману Ћосић је дао резиме једне епохе, која, суочена са пишчевом истином, добија другачије обресе.

*Ћосић се трудио да буде око и ухо своје епохе, романијер коме је историја даровала људе као материјал за причу о неспоразумима и патњама, али и као пријатеље и живе савременике.*¹⁷⁶ О тој епоси Ћосић пише као о свом времену, пуном порока, а оскудном врлинама, времену гдје порок постаје врлина, а врлина бива схваћена као мана. И том времену, у коме је владао овакав систем вриједности, требало је наћи мјеру. Овај роман је пишчев велики корак ка том циљу.

¹⁷⁶ Милош Петровић, Фрагменти о Добрици, у *Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу*, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 169.

Наративни модели у романима *Време власти* и *Време зла*

У овом дијелу рада покушаћемо да размотримо форме наратива које је Ћосић користио у роману *Време власти*. У већини наратива приповиједање се одвија уз помоћ наратора. Уколико инстанца наратора постоји у самом дијелу, а код Ћосића је проблем наратије врло сложен, њена поузданост биће стављена под лупу приликом тумачења наратива. Наратор је представљен као инструмент или конструкција којом управља сам аутор, дакле као нешто што исходи из самог аутора и што се по његовој вољи обликује и манифестује на вај или онај начин.

Међутим, Ролан Барт инсистира на томе да појам наратора нипошто не треба мијешати са појмом самог писца. У питању су двије посебне категорије које, свака на свој начин, доприносе стварању наратива. То нас наводи да Ћосићев манир увођења себе у причу посматрамо из потпуно другачије перспективе.

Функција наратора, која се у многоне поклапа са функцијом тачке гледишта, била је предмет интезивног проучавања посљедњих педесет година. Значај његове улоге у наратији утиче на то какав ћемо став заузети према информацијама које нам он предочава. Читајући биљешке Ивана Катића, због његове блискости са ликовима и догађајима за које је непосредно везан, питамо се до које мјере је степен његовог учешћа у наратији утицао на само приповиједање и оно што називамо поузданост. Проблем успостављања дистанце у наративу између наратора, ликова и догађаја о којима приповиједа срећемо и у другом дијелу овог романа, оном који је обухваћен дневничким забиљешкама Душана Катића. И у једном и у другом случају неизбјежно је питање степена до кога се може вјеровати у њихову репрезентацију приче.

У истом роману срећемо и наратора из првог дијела романа, коме приписујемо пролог и епилог у другом дијелу приче о преровским Катићима.

У овом роману писац је створио свог двојника, наратора, који самостално приповиједа о догађајима у којима узима активно учешће (помагање Ивану и Милени да преживе, одлазак на Голи оток, припремање Ивановог пута у Венецију...). Овај пишчев наратор у

ствари је фокализатор кроз чију визуру гледамо на саму радњу и ликове овог дјела, мада то није увијек случај (и то онда кад је наратор Иван Катић или Душан Катић).

Сложеност наратива *Времена власти I и II* покушаћемо да објаснимо увођењем термина *diagnosis*, који је још Платон употребљавао како би означио приповиједање умјесто одигравање прича. Овај појам у новије вријеме почео је да се употребљава за свијет приче – ону „реалност“ за коју се претпоставља да се у њој догађаји одигравају. Жерар Женет је овај појам употребио како би увео врло корисну разлику између хомодиегетичке и хетеродиегетичке, односно екстрадиегетичке наратије.

У нашем случају можемо говорити о хомодиегетичкој наратији (оној која се односи на приповиједање које врши неки лик). Глас наратора који већином приповиједа у првом лицу (онда кад учествује у наратији) на почетку овог романа се смјењује са приповиједањем у трећем лицу. Ако није учесник или свједок догађаја, наратор добија особине хетеродиегетичког приповједача, који је изван свијета приче.

Повјеравањем свог наратива јунацима самог романа аутор се суочава са ризиком да могу постати оно што Вејн Бут подразумева под појмом непоздани приповједач. Када је увео овај појам, Бут је истакао да се овај тип приповједача разликује у зависности колико далеко и у ком смјеру одступа од норми свог писца. Његови јунаци приповједачи представљају антипод пишевим схватањима, вриједностима и увјерењима. Једино што их спаја су остаци идеолошке ватре која лагано догоријева у сваком од њих како се радња ближи свом исходишту. Поставља се питање зашто Ћосић свој наратив препушта непозданим приповједачима. Шта се тиме добија?

Познато је да многи писци своје наративе препуштају нараторима који су представљени као логораши, властољупци, слуге, љубоморни љубавници, злобни рођаци, убице...

Неизвјесност представља само једну од предности повјеравања приче овом типу наратора. Друга предност се састоји у томе што, у таквим наративима, само приповиједање, са свим потешкоћама које га прате, постаје дио теме.

У овом роману, упркос нараторовој непозданости, имплицитна ауторска визија је очигледна. Потврду овог става налазимо у самом роману, односно у оном његовом дијелу гдје сам Ћосић представља централну фигуру и наратора који приповиједа о догађајима у којима недвосмислено узима учешће. Такав је, на примјер, дио романа који говори о нараторовој посјети голооточком логору. Он ће о истом логору касније проговорити

гласом свог јунака-робијаша, који ће слику овог мјеста употпунити многим детаљима, субјективним доживљајима, јаким емоцијама. Поставља се питање шта се добило преплитањем два различита наратива који се односе на исту ствар.

С једне стране, успоставља се дистанца између нараторових схватања и схватања имплицитног аутора, док се, с друге стране, емотивној причи логораша покушава обезбиједити објективни оквир.

Дакле, овдје је ријеч о два типа наратора (када је у питању *Време власти I*), једном непоузданом, Ивану Катићу, и једном поузданом, који није успио да одоли искушењу да уђе у свијет сопствене приче. За овог првог бисмо могли рећи да припада оном типу који је Дорит Кон назвала дискордантним наратором, коме се вјерује онда када износи чињенице, али не и онда када их тумачи. Други је имплицитни аутор, организатор фабуле, кроз чију визуру се прелама цјелокупан временски период обухваћен датим наративом. У овом наративу фокализација се преноси са једног лика на други. И у првом и у другом дијелу романа наратори се смјењују. Та алтернација укључује имплицитног аутора и по једног главног лика у оба дијела романа. Дакле, у првом дијелу чујемо глас имплицитног аутора, који је уједно и лик и наратор, који је производ ауторове жеље за стварањем експерименталне форме романа, опробане још у *Деобама*.

Дакле, још из *Деоба* Добрица Ћосић егзистира као лик сопствених романа, који је успио себе да уплете у раније створену сложenu мрежу ликова и односа, да нађе свом „двојнику“ одговарајућу улогу, да би му касније препустио конце својих рукописа.

Појам гласа у наративу односи се на онога кога „чујемо“ да приповиједа. У овом роману читалац чује четири гласа, а то су: глас првог, свезнајућег наратора, затим глас другог, рекли бисмо, главног наратора, Добрице Ћосића, односно његовог алтер ега Писца Преровца, који је активни судионик и јунак приче, затим глас пишневог омиљеног лика Ивана Катића и глас Душана Катића, кроз чије дневничке забиљешке посматрамо догађаје из друге половине двадесетог вијека. Приповиједање је у првом лицу, осим у случају када наратор и јунак приче Добрица Ћосић није присутан на сцени нити на било који начин учествује у комуникацији. Тада приповиједање у првом лицу бива замијењено приповиједањем у трећем лицу, док сам наратор од хомодиегетичког приповиједача постаје хетеродиегетички, тј. онај који је смјештен ван свијета приче. Такав је случај Ивановог сусрета са Миленом у дијелу раније Катићеве куће у којој службује поменути наратор

Преровац. Пошто није непосредно присутан у сцени поменутог сусрета, нити је у могућности да се нађе у доброј позицији из које би пратио њихов разговор или реакције, аутору не преостаје ништа друго до привремено „извлачење“ из приче и претварање у свезнајућег, спољашњег наратора. Ово кратко измјештање наратора и свијета приче свједочи о сложености приповиједања у овом роману.

Послије сусрета Ивановог и Милениног, слиједи занимљив сусрет између самог наратора Преровца, који је у ствари *spiritus movens* саме приче, и Ивана Катића, јунака и другог наратора, који постаје центар нашег интересовања. Сусрет два наратора, који су свјесни својих позиција у причи, дотиче сложену тему односа између стварности и фикције.

Наиме, у разговору који је претходно вођен, наратор Преровац се показује као писац, Ивановим помињањем *Корена*, романа извора чију причу *Време власти* продужава. На тај начин, стварност, односно њен мали дјелић, провирује у фикцијски свијет самог романа. Помињање *Корена* одаје намјеру имплицитног наратора да се читаоцу један фикцијски наратив наметне као нефикцијски. Уколико је ова претпоставка тачна, онда се намеће питање шта се тиме добија ако свијет фикције, који нуди превише слободе, ограничимо оковима стварности. Насупрот великим предностима које пружају фикцијски наративи, нефикцијски текстови посједују једну снажну врсту привлачности, која се назива увјерљивост. Наиме, по једном снажном увјерењу великог броја читалаца, нефикцијски наративи (историја, биографија, аутобиографија...) предочавају причу која је фактички тачна. То би могао да буде један од битних узрока што Ћосићеви романи клизе узаном линијом која раздваја двије наизглед неспојиве категорије – стварност и фикцију.

Стварност и фикција се додирују при сваком сусрету имплицитног наратора, кога можемо назвати Преровцем, и јунака наратива који су приписивани њему. Тај додир два свијета остварен је и у телефонском разговору с почетка другог дијела поменутог романа, који нам наговјештава да ће и овај други дио ићи истом стазом која пресијеца границу између фикције и стварности.

Имплицитни аутор у другом дијелу романа, након неколико поглавља која сачињавају пролог, повлачи се из приче, у коју провири тек као обичан, споредни јунак нараторове аутобиографије.

Ћосићев наратор Душан Катић није се ухватио у сличне замке. Иако у његовој нарацији провијавају важни догађаји, сваки од њих је лично обојен, стављен у функцију

карактеризације јунака. *Кобни смех*, један од њих, представља прекретницу у јунаковом животу, повод да се окрене сагледавању сопствене улоге у догађајима који су се одиграли. Временска дистанца и личан тон наративу дају неку поузданост, али и неизвјесност упркос завршетку који је на нивоу очекиваног.

Редослед догађаја у наративу подсећа на античку драму, која у себи садржи пролог и епилог као саставне елементе драмске приче. Њих приписујемо имплицитном аутору, односно његовој израженој композиционој способности.

Стављањем дневничких забиљешки свог јунака у средиште наратива писац покушава да пружи поуздану реконструкцију епохе комунистичке владавине, обухватајући њене најбитније моменте, док је с друге стране његова наратија подривена приповједачевом пробуђеном савјешћу, односно свијешћу о кривици, коју не треба никада признати, да би се сачувао привид вјере, не у идеал, већ у исправност сопственог опредељења.

У трилогији *Време зла* имамо знатно једноставнији модел приповиједања у односу на роман *Време власти*. Наиме, у сва три романа који сачињавају ову трилогију јављају се два типа приповједача. Први је свезнајући приповједач који нам предочава читав низ догађаја, а други је хомодиегетички наратор, односно наратор који приповиједа у првом лицу и који нам предочава догађаје кроз визуру сопствене личности. Ријеч је о једном од главних јунака наратива, Ивану Катићу.

Радња ове трилогије почиње причом екстрадиегетичког наратора о њему, да би се недуго послјетога угао посматрања промијенио.

Глас наратора који приповиједа у трећем лицу на почетку овог романа смјењује се са приповиједањем у првом лицу. У *Грешнику* ће се ове двије перспективе непрестано смјењивати, па ће се готово у сваком другом поглављу угао посматрања помјерати. Роман је готово симетрично подијељен на поглавља која су повјерена екстрадиегетичком и хомодиегетичком приповједачу. Тако се исповијест Ивана Катића, јунака овог романа, протеже кроз читав наратив романа и присутна је у трећем, петом, осмом, десетом, дванаестом, четрнаестом, шеснаестом, двадесетдругом, двадесетпетом... па све до четрдесетог поглавља. У четрдесетом поглављу издвајамо занимљив примјер преплета прича двају приповједача, једног, свезнајућег који не припада свијету романа и другог који као фиктивни лик егзистира у литерарном свијету самог наратива. Наиме, свезнајући приповједач свјесно препушта наратију јунаку који је дио литерарног свијета романа:

Иван се уми у купатилу и седе за писаћи сто. Куца:

Синоћ ми је у кућу упао Петар Бајевић и отишао малопре, кад је свануло... (Грешник, стр.352)

Дакле, у првој реченици присутан је глас свезнајућег приповједача, који одједном, неочекивано препушта нарацију самом јунаку- наратору. Даље тече прича хомодиегетичког наратора, коју одликује личан тон и субјективан суд.

У романима *Отпадник* и *Верник* улогу приповједача све више присваја екстрадиегетички наратор, што је вјероватно последица нагомилавања догађаја. У *Отпаднику* на самом почетку имамо присуство хомодиегетичког наратора, а последијетого догађаји су дати уз перспетиве све доминантнијег свезнајућег приповједача, док у првој књизи *Верника* само пролог и епилог приписујемо наратору који је дио свијета приче.

У трилогији *Време зла*, за разлику од *Времена власти*, проблем приповиједања није тако сложен. Кључ проблема је вјероватно у личности самог писца чија већа умијешаност у саме догађаје помјера и проблематизује однос стварности и фикције, али и проблем приповиједања чини знатно сложенијим. Уплитање писца у замршену мрежу односа који владају међу његовим ликовима доприноси све израженијој и значајнијој улози метафикције која фиктивну стварност уздиже на један виши ниво стварности.

Његово дискретно присуство у трилогији *Време зла* не доводи до битнијих промјена када је у питању начин приповиједања. Међутим, онда када пишчево присуство међу својим јунацима постаје осјетније, долази до промјена на свим нивоима текста. У том смислу је роман *Време власти* занимљивији.

Појављивањем писца у сопственом роману укидају се границе између стварног и фиктивног, између књижевних и политичких ставова аутора. Његов лик у овим романима је *вертикална оса у којој се хоризонтални временски ток причања оштро сагледава.*¹⁷⁷

*Улазећи у свој роман, писац уводи и причу о роману, његовој природи; процесу настајања; о односу романа и живота, романа и историје; о еволуцији писца и његових схватања, његове концепције јунака; о лектури и другим писцима.*¹⁷⁸

¹⁷⁷ Петровић, Милош, *Фрагменти о Добрици*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005, стр. 153.

¹⁷⁸ Јован Делић, *Сажимање епохе у роману Време власти Добрице Ћосића*, Српска проза данас, Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело“ у Гацку, 19. и 20. септембар 1997, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Планета 1998, стр. 33.

Тако је, наставља даље Делић, прича о роману копламентарна причи о историји, власти и судбинама јунака. Зато ће ови романи бити нарочито привлачни за књижевну критику и историју.¹⁷⁹

ЗАКЉУЧАК

¹⁷⁹ Исто, стр. 33.

Проучавање тематске усмјерености и анализа књижевних јунака у Ћосићевим романима *Време зла* и *Време власти* потврдило је очекиване резултате пројектоване на самом почетку и донијело неке нове увиде и сазнања који су се појавили током израде тезе.

Специфичност ових Ћосићевих романа огледа се у новом и другачијем пишчевом сагледавању сопствене епохе, која је у његовим ранијим романима (*Далеко је сунце* и *Деобе*) другачије описана. Праћењем и анализом развоја идеја у синхроној и дијахроној равни долазимо до закључка да пишчев промијењен доживљај идеологије није само резултат Ћосићевог сукоба са партијом и њеним вођом већ да зато постоје и књижевни разлози. Локализацијом тренутка кад је пишчев двојник, наратор, престао да слиједи партијске и окрене се књижевним токовима Ћосић себи обезбјеђује алиби да дадне истиниту слику идеологије, њених тумача и следбеника. Тежиште своје критике Ћосић ставља на несавршенство човјекове природе, на немогућност појединца да се супротстави успостављеном идеолошком механизму. Својој идеологији као вјери која је усмјерена ка спасењу обесправљених и сиромашних, као њиховој јединој нади, писац није имао шта да замјери, али јесте начину на који се она остваривала и суровом систему у који се коначно претворила.

Једна од новина коју са собом носе ови романи јесте начин транспозиције пишчевог аутобиографског искуства у имагинарни свијет његових романа, који као последицу има чињеницу да његови романи имају карактеристичан одраз стварности. У своја два последња романа, *Време власти I* и *II*, Ћосић се окренуо сажимању историјских догађаја једне епохе махом кроз форму аутобиографског наратива, што за последицу има рецепцију ових романа као неке врсте пишчеве аутобиографије. Пишчева дискретна дистанца према свом дјелу није у потпуности успјела разбити читаочево увјерење да кроз ова два романа аутор саопштава неке своје истине.

Пратећи процес транспозиције пишчевог аутобиографског искуства, закључујемо да аутобиографски моменти играју важну улогу у Ћосићевим посљедњим историјским романима, као и у њиховој рецепцији, те зато њихову улогу у овим књижевним дјелима никако не смијемо занемаривати. Дакле, неспорно је да је Добрица Ћосић, као ријетко ко, био у прилици да као саучесник и свједок изблиза сагледава историјске процесе настанка и ширења комунистичке идеје, изградње комунистичке власти и друштва, али и разградње поменутих процеса, што додатно проблематизује питање односа стварности и фикције, односно улоге аутобиографског и фиктивног у овим романима.

Упркос томе што је очигледан велики утицај аутобиографског и документарног у овим романима, који су предмет нашег истраживања, ми их не можемо посматрати као срећну последицу неког пишевог ранијег искуства већ, искључиво, као литерарну пројекцију једне историјске епохе са јаким ослоном на историјску и аутобиографску стварност.

Питање односа стварности и фикције унутар ових романа било је предмет проучавања у овом раду. Овај рад показује да је Добрица Ћосић пратио модерне књижевне токове, уводећи иновације на плану форме романа и да му је био близак постмодернистички манир мијешања стварности и фикције. Као последицу тога имамо силазак писца у свијет својих романа, његово појављивање међу својим ликовима који припадају фиктивном свијету. Пишево присуство у кругу ликова свог наратива додатно проблематизује питање односа стварности и фикције. Наиме, у ранијим Ћосићевим романима чију причу настављају романи *Време зла* и *Време власти* доминирају јунаци фиктивне природе, док се пишевим силаском међу корице свог наратива, фиктивна стварност уздиже на један виши ниво стварности.

Историјски процеси који су у основи ових романа усмјеравају ток приче, иако је она, будући да је фиктивна, формално независна од њих. Писац се ипак морао придржавати неких историјских истина јер, у супротном, ови романи не би завређивали посебну пажњу читалаца који од њих очекују другачије виђење историјске истине.

Дакле, тај „додир“, односно везу са стварним Ћосић никада није изгубио, иако је фиктивна прича текла неспутана историјским баластом.

Сам Ћосић није био склон ревизији историје, али јесте био увјерен да књижевност мора ићи за пуном историјском истином у настојању да се учини остваривим естетски идеал о пуноћи историјске истине. Роман би, по Ћосићевом схватању, требало да понуди универзалну слику свог времена.

Анализом књижевних јунака и поступка њихове карактеризације и индивидуализације дошли смо до закључка да је Ћосић своје главне ликове у овим романима градио према прототиповима.

Ћосићев јунак је револуционар, борац, човјек који се заноси и руководи идејом, борбом за њено остварење, а не свакодневицом коју презире. Основни узрок његовог незадовољства је стварност, свакодневица коју треба мијењати, а како се она не може другачије мијењати до борбом, њега ни то сазнање неће поколебати у својој ријешености да се сруши постојећи, неправедни систем и успостави један другачији, људскији, праведнији. За овај тип јунака писац је узео прототип Анђаме, побуњеног човјека, револуционара, јунака Ћосићевог ранијег романа *Бајка*. Анђама није сушто опредмећење зла, иако стоји на опозитној страни од свеопштег добра оличеног у Богу. Он

не мора нужно бити или творити зло. Он је носилац енергије, превратничког духа који је људе довео на земљу и подстрекава их на борбу против успостављеног система власти.

Ћосић је као прототипове за своје главне јунаке узимао и историјске личности из комунистичког покрета, као што су Петко Милетић, Живојин Павловић, Мустафа Голубић, Павле Бастајић, с намером да што боље дочара амбијент епохе, али и судбине својих јунака. Међутим, Ћосићевим јунаци нијесу стварани искључиво по моралним и психолошким обрасцима револуционара, јеретика и отпадника, политичара, логораша, они су и представници одређених социјалних слојева, историјске свијести једне епохе, стварани по мјери њене историјске трагичности. Њихова специфичност огледа се, између осталог, и у генеалогској вези са претходним романима, а посебно са романима *Корени* и *Време смрти*. Односи међу поменутиим Ћосићевим јунацима условљени су раније успостављеним релацијама. Тако односе између појединих јунака морамо посматрати у ширем контексту, што најчешће подразумева и раније описани преровски комплекс мотива и тема које дубоко задиру и у садашњу стварност Ћосићевог јунака. Присуство јунаковог животописа, односно његове биографије од рођења па до смрти појачава ту генеалогску везу међу Ћосићевим романима. Та лична историја пишчевих јунака није исприповиједана хронолошки, већ је дата у маниру модерне романескне конструкције у процесу интроспекције.

Овај рад показује да два Ћосићева романа (*Време зла* и *Време власти*) чине мисаоно-тематски засебну и заокружену цјелину у пишчевом романијерском опусу. Кроз интерпретацију и оцјену ових романа, који су дио једног великог породичног романа, до сада вјероватно најамбициознијег романијерског подухвата код нас, дошли смо до потврде њихове високе вриједности и значаја за српску књижевност, што изнова потврђује њихову модерност и актуелност у времену покушаја да се наметне другачији угао гледања на епоху чију су слику они воспоставили.

Да је Ћосић написао само ова два романа, то би био несумњиво велики и значајан допринос нашој књижевности, али, ако уз њих додамо и остала пишчева дјела, без обзира на то да ли је ријеч о романима, публицистичкој или есејистичкој прози, нећемо претјерати ако закључимо да је мало оних писаца који су толико обогатили и учинили значајним српску књижевност као Добрица Ћосић.

ЛИТЕРАТУРА

Изворна литература:

- Ћосић, Добрица: *Далеко је сунце*, Просвета, Београд, 1951.
- Ћосић, Добрица: *Корени*, Просвета, Београд, 1954
- Ћосић, Добрица: *Деобе*, роман 1, Просвета, Београд, 1961.
- Ћосић, Добрица: *Деобе*, роман 2, Просвета, Београд, 1961.
- Ћосић, Добрица: *Деобе*, роман 3, Просвета, Београд, 1961.
- Ћосић, Добрица: *Бајка*, Просвета, Београд, 1961.
- Ћосић, Добрица: *Време смрти*, роман 1, Просвета, Београд, 1972.
- Ћосић, Добрица: *Време смрти*, роман 2, Просвета, Београд, 1972.
- Ћосић, Добрица: *Време смрти*, роман 3, Просвета, Београд, 1975.
- Ћосић, Добрица: *Време смрти*, књига 4, "Отокар Кершовани", Ријека, 1978.
- Ћосић, Добрица: *Грешник*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985.
- Ћосић, Добрица: *Отпадник*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1986.
- Ћосић, Добрица: *Верник*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1990.
- Ћосић, Добрица: *Време власти*, књ. 1, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1996.
- Ћосић, Добрица: *Време зла*, књ.1, Просвета, Београд, 1996.
- Ћосић, Добрица: *Време зла*, књ.2, Просвета, Београд, 1996.
- Ћосић, Добрица: *Време власти*, књ. 2, приредио Милан Радуловић, Филип Вишњић, Београд, 2001.

Секундарна литература:

Темати, часописи, зборници, предговори:

Ајдачић, Дејан, *Истина и фикција у историјском роману*, Књижевна реч, Београд, 1993.

Андрејевић, Даница, *Антајски мит и идеологија у два романа Добрице Ћосића*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Вуковић, Ђорђије, *Историјски роман*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2009.

Вулетић, Витомир, *Мирослав Егерић, Време и роман*, Кочићева задужбина, Бања Лука, 2001.

Гајић, М. Милијана, *Породични јунак у роману Добрице Ћосића*, Philologija Mediana, Филозофски факултет Ниш, Ниш, 2013.

Делић, Јован, *Сажимање епохе у роману Време власти Добрице Ћосића*, Српска проза данас, Перо и Ђоко Слијепчевић - живот и дјело, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић - живот и дјело“ у Гацку, 19. и 20. септембар 1997, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Планета 1998.

Делић, Јован, *Српски надреализам и роман*, Српска књижевна задруга, Београд, 1980.

Делић, Јован, *Живот у логору*: реч на додели награде „Светозар Ћоровић“ Добрици Ћосићу, Политика, Год. 94, бр. 30155 (4. октобар 1997)

Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд 2002.

Деретић, Јован, *Српски роман(VIII): историјски преглед*, Вук Караџић, Београд 1978.

Деретић, Јован, *Српски роман: историјски преглед*, Култура, Београд,

Ђукић, Радован, *Ћосићево виђење Голог отока у роману Време власти*, Стварање, часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица 1996.

Егерић, Мирослав, *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*, Задужбина "Петар Кочић", Бања Лука, 2009, стр.

Екмечић, Милорад, *Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Историјски роман, уредник др Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992-1996.

Јеремић, Драган, *Прсти неверног Томе: есеји о савременим југословенским писцима*, Београд, Нолит, 1965.

Јеремић, Љубиша, *Историја и утопија у делима Добрице Ћосића*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Јовићевић, Тајјана, *Српски историјски роман XIX века*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2007.

Калезић, Василије, *Разговор са Добрицом Ћосићем*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Калезић, Слободан, *Перманентни и узбудљиви изазов*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990.

Ковач, Никола, *Време зла или пораз идеологије*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990.

Ковач, Никола, *Искусва историје и роман*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996.

Ковач, Никола, *Обрачун с илузијама једне епохе*, Стварање — часопис за књижевност и културу, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица, 1990.

Кољевић, Светозар, *Добрица Ћосић као сведок епохе*, Багдала, часопис за књижевност, уметност и културу, Крушевац, 2008.

Маричић, Марина, *Информбиро и голооточки логор у роману Време власти Добрице Ћосића*, Књижевност, Просвета, Београд, 1997.

Мирковић, Милисав, *Магнетна поља Добрице Ћосића*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Недељковић, Драган, *Роман о старењу*, Летопис матице српске, 480/6, Нови Сад, 2007.

Нива, Жорж, *Велика комунистичка исповест*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Николић, Јелисавета, *Именар књижевних ликова Добрице Ћосића*, Чигоја штампа, Београд, 2010.

П. Палавестра, *Српска сага и большевички мит*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Палавестра, Предраг, *Историја модерне српске књижевности*, Службени гласник, Београд, 2013.

Палавестра, Предраг, *Књижевност- критика идеологије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991.

Палавестра, Предраг, *Обнова историјског романа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996.

Палавестра, Предраг, *Послератна српска књижевност 1945-1970 и њена историја*, Службени гласник, Београд, 2012.

Палавестра, Предраг, *Српска сага и большевички мит*, Књижевност- критика идеологије, СКЗ, Београд, 1991.

Петковић, Новица, *Кратак преглед српске књижевности XX века*, Књижевна реч, Београд, 1999.

Петковић, Новица, *Огледи из српске поезике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.

Петровић, Милош, *Фрагменти о Добрици*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Петровић, Миодраг, *Истине, вере, жртве*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990.

Петровић, Миодраг, *Србија у Времену смрти*, Просвета, Ниш, 1992.

Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.

Поетика српске књижевности, зборник радова, уредник Новица Петковић, Институт за књижевност и уметност, Научна књига, Београд, 1988.

Поповић, Тања, *Јуриј Тињанов и питања историјског романа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Институт за књижевност, Сарајево, 1992—1996.

Радуловић, Милан, *Напомене уз издање Време смрти*, књига 4, Београд, 2001.

Радуловић, Милан, *Роман Добрице Ћосића*, Институт за књижевност и уметност, Београд, Православни богословски факултет, Фоча, 2007.

Радуловић, Милан, *Роман Добрице Ћосића*, Народна књига — Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998.

- Радуловић, Милан, *Ћосићев Грешник(II)*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990.
- Радуловић, Милан, *Увод у читање Ћосићевих романа*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.
- Руђинчанин, Бошко, *О три завичајна мотива у романима Добрице Ћосића*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.
- Срећковић, Милутин, *Зло као апорија историје у човековој судбини*, Књижевност, Просвета, Београд, 1990.
- Стипчевић, Светлана, *Аутобиографско у „Времену власти“ Добрице Ћосића или аутор и његов двојник*, МСЦ, НССВД, Београд, 1998.
- Стојадиновић, Драгољуб, *О последњем Ћосићевом роману Време власти и око њега*, *Monis Aurelis*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2008.
- Стојановић, М. Миролуб, *Добрица Ћосић и поетика српског романа*, оригинални научни рад, Зборник радова Филозофског факултета, серија Српски језик и књижевност, бр. 4—5 (1993—1994)
- Стојановић, Светозар, *Ћосићева поетика разарања идеолошких прича*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд, 2005.
- Тимченко, Николај, *Смисао приповедања*, Алтера, Београд, 2013.
- Тодоровић, Драгољуб, *Књига о Ћосићу- прилози за политичку биографију*, Трећи миленијум, Београд, 2005.
- Тубић, Ристо, *Историографска позадина у роману „Време власти“ Добрице Ћосића*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 2008.
- Ћосић—Вукић, Ана, *Реч приређивача*, Д. Ћосић, *Време змија. Пишчеви записи 6 (1999-2000)*, Београд, Службени гласник, 2008.
- Ћосић, Добрица, *Мој завичај је мој универзитет*, у Писац и историја — зборник радова о Добрици Ћосићу, Народна библиотека „Јефимија“, Трстеник, 2005, СКЗ, Београд.
- Ћосић, Добрица, *Писмо уреднику*, у *Историјски роман — зборник радова*, уредник др Миодраг Матицки, Београд, Сарајево, 1992—1996.

Општа литература:

- Абот, Х. Потре, *Увод у теорију прозе*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Аристотел, *О песничкој уметности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1988.
(превод М. Ђурића)
- Бал, Мајк, *Наратологија*, Народна књига- Алфа, Београд, 2000.
- Барт, Роланд, *Књижевност, митологија, семиологија*, превео Иван Чоловић, Нолит, Београд, 1979.
- Бахтин, Миахаил, *О роману*, Нолит, Београд 1989.
- Бахтин, Михаил, *Аутор и јунак у естетској активности*, Братство- Јединство, Нови Сад, 1991.
- Бахтин, Михаил, *Теорија романа: изабране расправе*, Љубљана, Цанкарјева založba, 1982.
- Бут, Вејн, *Реторика прозе*, Нолит, Београд, 1976.
- Велек, Рене /Ворен, Остин, *Теорија књижевности*, Нолит, Београд, 1974.
- Женет, Жерар, *Фигуре*, I-V, Светови, Нови Сад, 1993- 2003.
- Жмегач, Виктор, *Повијесна поетика романа*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1987.
- Лукач, Ђерђ, *Душа и облици*, превела Вера Стојић, Нолит, Београд, 1973.
- Марчетић, Адријана, *Историја и прича*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2009.
- Марчетић, Адријана, *Фигуре приповедања*, Народна књига- Алфа, Београд, 2003.
- Мелетински, Елеазар, *Увод у историјску поетику епа и романа*, Српска књижевна задруга, Београд, 2009.
- Палавестра, Предраг, *Критичка књижевност. Алтернатива постмодернизма*, Београд, 1983.
- Петровић, Предраг, *Авангардни роман без романа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2008.
- Солар, Миливој, *Модерна теорија романа*, хрестоматија, Нолит, Београд, 1979.
- Томашевски, Борис: *Теорија књижевности*, превела Нена Богдановић, СКЗ, Београд, 1979.

Успенски, Борис, *Поетика композиције: Семиотика књижевности*, превео Новица Петковић, Нолит, Београд, 1979.

Хачион, Линда, *Поетика постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1996

Христић, Јован, *Облици модерне књижевности*, Београд, 1968.

Штајгер, Емил, *Умеће тумачења и други огледи*, превела Дринка Гојковић, Просвета, Београд, 1978.

Приручници, речници:

Encyclopedia Britannica, Народна књига, Београд, 2005.

Књижевне теорије XX века, Ана Бужињска, Михал Павел Марковски, превела Ивана Ђокић-Скундерсон, Службени гласник, Београд, 2009.

Поповић, Тања, *Речник књижевних термина*, Логос арт/Едиција, Београд, 2010.

Речник књижевних термина, ур. Драгиша Живковић, Институт за књижевност и уметност, Нилит, Београд, 1991.

Биографија

Томица Мојашевић је рођен 27. јануара 1981. године у Беранама, општина Беране, Црна Гора. Дипломирао је 2005. године на Филолошком факултету у Београду (група 05-Српска књижевност и језик). Мастер студије завршио је на истом факултету 2008. године. Од 2009. године ради као наставник у основним школама: "Браћа Барух", "Михаило Петровић Алас" и "Вук Караџић". Од 2012. године је у сталном радном на месту наставника српског језика у Основној школи "Филип Филиповић" у Београду.

Прилог 1.

Изјава о авторству

Потписани Томица Мојашевић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Тематска усмјереност и књижевни јунаци у романима Време зла и Време власти

Добрице Ћосића

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица

У Београду, _____

Потпис докторанда

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Томица Мојашевић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Тематска усмереност и књижевни јунаци у романима Време зла и
Време власти Добрице Ћосића

Ментор проф. др Јован Делић

Потписани Томица Мојашевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање мог академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Тематска усмереност и књижевни јунаци у романима Време зла и
Време власти Добрице
Ћосића

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____
